وحشِي جِيوتَ جا نِشان

[هاورڊ موئر جي Savage Survivals جو سنڌي ترجمو]

مترجم

محمد ابراهيم جويو

سنڌي ادبي بورڊ

وحشي جيوتَ جا نشان

[هاورڊ موئر جي Savage Survivals جو سنڌي ترجمو]

از

محمد ابراهيم جويو

سنڌي ادبي بورڊ

ڇاپو پهريون	١٩٧٦ع	تعداد ٻه هزار
ڇاپو ٻيو	١٩٩٤ع	تعداد ٻه هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا محفوظ]

قيمت: پنجاهه رپيا

Price: Rs. 50-00

ملڻ جو هنڌ.

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ شمشيرالحيدري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

مضمونن جي فهرست

مترجم جو پيش لفظ ١-٨ (الف)

باب پهريون — پاليل جانورن جو اصل نسل ٩-٣٩

١- پنجن سبقن جو هڪ ننڍو نصاب ٩

٢- پاليل ۽ جهنگلي جانور ٩

٣- ڪتو ١٣

٤- ٻلي ١٨

٥- گهوڙو ١٩

٦- گڏهه ۽ خچر ٢٠

٧- مال [ڳالو ۽ ماهيو] ٢٣

٨- رڍون ۽ ٻڪريون ٢٤

٩- سوئر ٢٤

١٠- وڏو هرڻ ٢٥

١١- اٺ ٢٦

١٢- هاٿي ٢٩

١٣- پاليل پکي ٣٣

١٤- پاليل جيت ٣٦

١٥- اختصار ۽ نتيجو ٣٨

باب ٻيو — پاليل جانورن ۾ وحشي جيوت جا نشان ٤٠-٨٨

١- زندگيءَ جي ڪشمڪش ٤٠

٢- زائد عضوا ٤٣

٣- زائد جبلتون ٥٤

٤- ڪتن ۾ وحشي جيوت جا نشان ٥٦

٥- ٻليءَ ۾ وحشي جيوت جا نشان ٦٠

٦- ماءُ واري جبلت ٦٣

٧- ماءُ جو پيار ٦٧

٨- اڳوان جو نقل ٧١

٩- قدرت جو سکيا گهر ٧٣
١٠- آسماني ٻار ٧٥
١١- ڪڪڙن جون عادتون ٧٩
١٢- اڇا معجزا ڏيندا ٨١
١٣- ڪنين وارا جبل واسي ٨٣
١٤- سوئرن ۽ وحشي جيوت جا اشان ٨٥
١٥- ٻيون زائد جبلتون ٨٧
باب ٽيون — هيٺين سطح جي ماڻهن (قومن) جو حسب نسب ٨٩-١٢٧
١- سبق جو مقصد ٨٩
٢- انگريز ڪٿان آيا ٩٠
٣- ٻيون لمون قومون ٩٢
٤- انسان ذات جو ڀينگهو ٩٣
٥- جاگرافيءَ جون ڦيرڦيون گهربون ٩٤
٦- ماڻهو ڪيترو پوڙهو آهي ٩٧
٧- انسان ذات جو پکڙڻ ٩٨
٨- ٻهريان ماڻهو ١٠١
٩- ڌار ڌار نسل ڪيئن پيدا ٿيا ١٠٢
١٠- صغير لسل ۽ وڏي وڏا ٿيل لسل ١٠٣
١١- انسان ذات جي اوسر جا دور ١٠٤
١٢- وحشي ماڻهن جا ڏندا ١٠٩
١٣- وحشي ماڻهن جي طبيعت ١١١
١٤- وحشي ماڻهن جي سمجهه ١١٥
١٥- وحشي ماڻهن جا اخلاقي خيال ١٢١
باب چوٿون — هيٺين سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان ١٢٨-١٧٢
١- هن سبق جو مقصد ١٢٨
٢- جبلتون ١٣٢

٣- عاد تون ١٣٤
٤- ڪارائتيون ۽ زائد جبلتون ١٣٧
٥- ماڻهوءَ جون زائد جبلتون ١٤١
٦- ڊپ جي جبلت ١٤٦
٧- ڊپ جا باقي نشان ١٤٩
٨- ويڙهه جي جبلت ١٥٣
٩- شڪار جي جبلت ١٦٢
١٠- قبيلائي جبلت ١٦٧

باب ڇهون — مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان (هلندڙ) ١٧٣-٢٢٤

١- راند جي جبلت ١٧٣
٢- نقل ڪرڻ جي جبلت ١٧٧
٣- مستيءَ جي جبلت ١٨٢
٤- بدلي جي جبلت ١٨٨
٥- خود غرضيءَ جي جبلت ١٩٥
٦- ٻيون زائد جبلتون ١٩٧
٧- ڪي ٻيون جبلتون ٢٠٢
٨- زائد رواج ۽ ادارا ٢١٥

تصويرن جي فهرست

١- ٻگھڙ سان مشابهت رکندڙ اسڪيمو ڪتو ١٤
٢- هڪ لي خالدان سنجهان- گدڙ، ٻگھڙ ۽ چراخ ١٧
٣- اسان جو هاڻوڪو گھوڙو ۽ سندس هڪ ابو- ڏاڏو ١٩
٤- آفريڪي ٻفلو (مينهن) ٢٢
٥- اٺ جو ڪرلڳهو سڌو آهي ٢٦
٦- هاٿي ٻنڊ ڪٿي رهيو آهي ٣٠
٧- جهنگلي ڪڪڙ (ار) ٣٣
٨- زندگيءَ لاءِ ڪشمڪش ٤١
٩- ماڻهوءَ، ٻالدر ۽ ڪتي جو زانه آلبو ٤٥
١٠- گرين لنڊ جو ميسر ۽ ان جو هڏالون ٻچڙو، ٤٧
جنهن ۾ ان جون ٻوٻون زائد چنگهون ڏيکاريل آهن.
١١- ڳئون جا زائد ڪر ٤٨
١٢- ”لروهال“ ميسر ٥١
١٣- ريڊار ڪتو ٥٧
١٤- آڙي آنن کي ڍڪي ٻيٺي ٦٤
١٥- ڪرٽ- ٻنائين مڇيءَ جو نر آلن کي ڪالٽس ٻچالي ٿو. ٦٩
١٦- ٻڪريون اصل جابلو چوٽين جون رهندڙ آهن ٧٥
١٧- ماڻهو ڪڏهن جهنگلي حيوان هو ٨٩
١٨- ليندرٿال ”ماڻهو“ ٩٨
١٩- ماڻهن جي ٻکيڙ ١٠٠
٢٠- لئين و بائل ڳئون- اشرٻل ۽ غضبناڪ ١٣٨
٢١- ڊپ ١٥٠

٢٢- شڪار - اڪي ۽ هاٿي ١٦٤

٢٣- ڪهڙو ڪري انساني رانديون جهيڙي جون يا
وڏڙهه جون رانديون آهن ١٧٤

٢٤- مست وحشي ١٨٤

٢٥- ادلو ١٩٣

٢٦- ساهوارن لاءِ مالڪيءَ جو پيار ٢١١

٢٧- ٻل مانسائيءَ جو جذبو ٢١٣

مترجم جو پيش لفظ

انسان ۽ حيوان ۾ فرق ٿئي ٿو. جاندار ٻئي آهن — ۽ اِنهيءَ خيال کان انسان به حيوان آهي — پر اِنهي ۾، بهرحال، وڏو فرق ٿئي ٿو.

آهو فرق منجهن رڳو جسماني به ڪونهي — بلڪ اُن لحاظ کان ته، بناوت توڙي ضرورتن جي سلسلي جون، منجهن ڪهڙي قدر هڪجهڙايون موجود آهن. جسماني طور يا جسماني ضرورتن جي خيال کان، بلڪ خود ذهني نوع جا منجهن جيڪي ڪي فرق ڏسجن ٿا، خود اهي به منجهن اُن هڪڙي وڏي ۽ بنيادي فرق جي نتيجي طور اُسريا ۽ وڌي وڏا ٿيا آهن.

انسان ۽ حيوان ۾ آهو وڏو فرق ڪهڙو آهي؟ — جنهن جي نتيجي ۾ منجهن سڀ ٻيا فرق پيدا ٿيا آهن؟ آهو فرق انسان ۽ حيوان جي وچ ۾ قدرتي يا فطرتي به نه آهي، آهو فرق انسان شعوري طور ۽ ارادتاً پنهنجي ۽ حيوان جي وچ ۾ پاڻ پيدا ڪيو آهي، ۽ آهو هيءُ آهي ته انسانُ **سماج** ۾ رهندڙ حيوان آهي. سماج يا معاشرو معنيٰ ته گڏجي رهڻ — هڪٻئي جي سهولت خاطر هڪٻئي سان گڏجي رهڻ. رڳو گڏجي رهڻ جا پهريان ۽ ادنيٰ آثار ته حيوالي جيوت ۾ به موجود ڏسجن ٿا، پر آهو تورو يا ڪهڙو گڏجي رهڻ خالص جبلتي نوع جو گڏجي رهڻ آهي — ان ۾ ارادي جو، رٿا جو، اصلاحي ڪوشش جو، يا جبلتي سطح کان مٿي يا ان جي ابتڙ ڪنهن عمل جو ڪو دخل ڪونهي. انسانن جي گڏجي رهڻ ۾ اهي سڀ ڳالهيون موجود آهن. انهيءَ ڪري انسان کي **سماجي حيوان** چئجي ٿو، پر حيوان کي سماجي حيوان نٿو چئجي — بلڪل انهيءَ طرح، جو مثلاً حيوان به ٻولين ٿا ۽ حيوان به ڪجهه سمجهن ٿا، ڪجهه خوش ٿين ٿا، ڪجهه

ڏکوئجن ٿا، پر حيوانِ ناطق يعني ڳالهائيندڙ حيوان يا سمجهدار حيوان يا کلندڙ حيوان يا روئندڙ حيوان وغيره فقط انسان کي چئجي ٿو. بامقصد، ٻاندار ۽ وڌندڙ سماج يا معاشرو انسان پاڻ پيدا ڪري ٿو، ۽ هو ان ۾ رهي ٿو. هن جي اها سماجي حيثيت ئي هن کي ٻئي سڄي حيواني عالم کان جدا ڪري بيهاري ٿي. هن جو سوچڻ سمجهڻ، ڳالهائڻ، هن جو محسوس ڪرڻ، کلڻ، روئڻ وغيره سڀ هُن جا سماجي اوصاف آهن. حيوان ۽ انسان جي وچ ۾ ٻئي هر قسم جو فرق بنيادي طور هن جي اِنهيءَ سماجي صورت سنجهان ئي اسريو ۽ وڌيو آهي. مطلب ته سماج يا معاشرو ئي انسان جي انسانيت جو ـــ حيوان ۽ حيوانيت کان انسان جي علحدگيءَ جو ـــ بنيادي سَنڌو آهي.

جڏهن آءٌ پنهنجي ننڍپڻ کي ياد ڪريان ٿو، تڏهن سڀ کان وڌيڪ جيڪا ڳالهه پاڻ تي اثر انداز ٿيندي ڏسان ٿو، سا هيءَ ته هر ڪنهن ـــ منهنجن مائٽن، استادن، دوستن ۽ سائين ۽ ٻين عام ماڻهن ـــ چاهيو ٿي ته آءٌ سٺو ٿيان، چڱو ٿيان، 'ڏاهو' ٿيان. هر وقت، جتي ڪٿي، جنهن ڪنهن کان اِمو ئي ٻڌم: سٺو ٿيءُ، نيڪ ٿي هل، چڱو ٿيءُ، 'ڏاهو' ٿيءُ، ماڻهو بڻج! جيڪڏهن اهڙي ڪا ڳالهه مون کان ٿي ويندي هئي، جا "سٺي"، "چڱي" يا "نيڪ" نه هوندي هئي، ته مون کي "ڪِنو"، "گندو"، "خراب" ۽ وڌيڪ "جانور"، "حيوان" وغيره به چوندا هئا. تان جو ڪنهن ڳالهه تي اِها چنبڙ ۽ ڪاوڙ ۽ ڪنهن ڳالهه تي شاباس ۽ واهه واهه منهنجي لاءِ "چڱي" ۽ "خراب" جو گويا هڪ اهڙو سَنڌو بڻجي ويئي، جو آءٌ رڳو ماڻهن جي اِنهيءَ شاباس ۽ واهه واهه لاءِ پيو واجهائيندو هوس، ۽ هوڏانهن مون کي ڪنهن "گندو"، "خراب" يا پيو ڪو اهڙو اکر چيو، ته هڪدم شرم کان ميُسي ويندو هوس ۽ دل ئي دل ۾ جڪ پيو کائيندو هوس. چڱائي ۽ برائي منهنجي لاءِ گويا ماڻهن جي وڻڻ ۽ نه وڻڻ جي ڳالهه هئي. ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو اِن سلسلي ۾ مون کي ڪنهن ٻيءَ هستيءَ جي وڻڻ ۽ نه وڻڻ جي ڳالهه به ٻڌائيندا هئا، جنهن کي مون ڪڏهن ڏٺو

ڪوڙ هو، پر درحقيقت اُن ۾ به سندن پنهنجي وڏن ۽ ننڍن جي ڳالهه هوندي هئي. مطلب ته سڀ ماڻهو، جن سان منهنجو واسطو رهندو هو، يعني سڄو منهنجو سماج مون کي چڱي ٻڌائڻ جي ڪوشش ۾ هو، ۽ آءٌ جيئن پوءِ ٿيڻ، انهن جي راضپي ۽ پسند مطابق شايد چڱو ٿيندو به ويس، يا نه به ٿيندو ويس!

هر ماڻهن جي (يا ڪنهن ٻئي به) وڏن ۽ ننڍن کي ڇڏي ڪري، چڱي يا خراب ڳالهه خود ڪهڙي شيءِ هئي--ڇو هڪ ڳالهه چڱي هئي ۽ ٻي ڳالهه خراب هئي؟ ڇو هڪ ڳالهه ماڻهن کي وڻي ٿي ۽ ٻي ڳالهه نٿي وڻي--اُن مسئلي ڏانهن، عمر جي صغيرپڻي يا ذهن جي نارسائيءَ جي ڪري، منهنجو ڪو ڌيان ڪونه هو، ۽ نه وري ٻئي ڪنهن منهنجي بزرگ ئي مون کي ان مسئلي جي سمجهائڻ جي ڪا ڪوشش ئي ڪئي؛ ممڪن آهي ته اُن کي هنن ايترو ضروري به نٿي سمجهيو.

جڏهن ١٩٣٠ع ۾ ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ داخل ٿيس، تڏهن مون کي اتان جي بورڊنگ هائوس جي 'سردار هائوس' ۾ رهايائون، جنهن جي ٻاهرئين در جي مٿينءَ ونگ تي چوڪٽ ۾ هڪڙي فارسي شعر جي مصرع وڏن سهڻن اکرن سان لکيل ڏٺم--"بغير از اخلاق، انسان حيوان است". هن مصرع جو مون تي ايڏو اثر ٿيو، جو جيتر آءٌ اتي هوس، پنهنجي هر لوڌيڪ ۽ ڪتاب تي اها لکي ڇڏيندو هوس. اٿندي ويهندي، ايندي ويندي، ان مصرع تي منهنجي اک پوندي هئي، ۽ ان جي لفظ لفظ جي معنيٰ تي پيو سوچيندو هوس: انسان ڇا آهي، حيوان ڇا آهي، ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي، ۽ اخلاق ڪان سواءِ، جو انسان حيوان ٿي پوي ٿو، سو آهو اخلاق ڇا آهي! اتي پڻ سڀ استاد ڪنهن نه ڪنهن نموني اخلاق جي ڳالهه پيا ڪندا هئا، اخلاق تي مضمون لکائيندا هئا، آکاڻين ۾، پهاڪن ۾، بيتن ۾، مطلب ته ڪتابن ۾ ٿوري زباني ڳالهين ٻولهين ۾ جيڪڏهن ڪا هڪڙي شيءِ هوندي هئي، جيڪا هردم پيش پيش ۽ اڳڀري هئي، سا هئي اخلاق جي ڳالهه. (۽ آءٌ

سمجهاڻ ٿو ته انساني سماج ۾ هر هنڌ ۽ هر وقت، ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾، اڳي به ائين هو، تڏهن به ائين هو، ۽ هاڻي به ائين آهي.) اخلاق جي اهڙي ذڪر اذڪار ڪرڻ کان پوءِ به، ڪڏهن مون کي اها سمجهاڻي ڪانه ملي ته اخلاق جي معنيٰ جيڪڏهن چڱيون ڳالهيون، چڱا ڪم ۽ چڱا خيال آهن، ته انهن کي آخر به چڱو ڇو ٿي چيو وڃي، ۽ جن ڳالهين ۽ ڪمن کي خراب چيو ٿي وڃي، اهي ڪيئن به ڇو خراب هئا؟ فقط ماڻهن جي، سو به خاص ڪري وڏن جي، پسند يا ناپسند، راضپي يا ناراضپي، وڻڻ يا نه وڻڻ جو سوال هو، ته پوءِ ته ڪيترا ئي اهڙا وڏا هئا، جيڪي پاڻ ئي اهڙيون ڳالهيون يا ڪم پيا ڪندا هئا (۽ هاڻي به ڪن پيا)، جن کي ڪنهن به چڱو ڪونه ٿي چيو ۽ ائين آخر ٿيو به ڇو ٿي، جو هڪ ڳالهه کي چڱو به سمجهجي پر ڪجي ان جي ابتڙ اها ڳالهه يا اهو ڪم، جيڪو خراب هجي — يعني جنهن کي پاڻ به خراب چئجي ۽ پيا به خراب چون، سو ڪجي، ۽ جنهن کي پاڻ به چڱو چئجي ۽ پيا به چڱو چون، سو نه ڪجي! منهنجي دل ۾ پنهنجي پيا ماڻهن جي اهڙيءَ "بي سمجهيءَ" يا "منافقائيءَ" سخت رد عمل ٿي پيدا ڪيو، ۽ پاڻ تي ۽ پين تي سخت ڪاوڙيو پيو گهمندو هوس.

زندگيءَ جو هيءُ مرحلو هو، جڏهن مون کي ڪتاب، خاص طرح قصا ۽ ناول ڏاڍا وڻندا هئا، ۽ جڏهن پڙهڻ لاءِ اهڙو ڪو ڪتاب هٿ ۾ ڪندو هوس ته ان کي اڪثر پڙهي، پوري ڪرڻ کان سواءِ ڪونه ڇڏيندو هوس — ڇو ته انهن ۾ چڱائيءَ جي سدائين سوڀ ڏيکاريل هوندي هئي ۽ برائيءَ جي هر صورت ۾ هار، ۽ جيستائين ڪو ناول پڙهندي پڙهندي ان جي اِن "سٺي" نتيجي تي نه پهچندو هوس تيستائين دل ۾ اندر اندر ۾ ڏک رهندو هو ۽ وري وري روئي ويهندو هوس (انهن ڏينهن ۾ سنيمائون ۽ ناٽڪ به گهٽ ڏسبا هئا ۽ انهن ۾ به اهو ساڳيو حال هوندو هو)، ۽ قصي کي پڙهي پڄاڻي، يعني ان جي چڱائيءَ جي سوڀ ۽ برائيءَ جي هار واري نتيجي جي ڄاڻڻ کان پوءِ، دل ۾ هڪ قسم جي نرمل خوشي ۽ بيان کان ٻاهر آرام محسوس ڪندو

هوس. ڪتابن ۾ (يا ٻڌڻ ۽ ڳالهائڻ ۾) ماڻهن جي انهن سڀني سارن ۽ طويل زندگين کي ايتري تفصيل سان ۽ ايتري لنئي ۾ چٽي پيماني تي ڏسڻ سان به ڳالهيون معلوم ٿيون: پهرين هيءَ ته برائي زندگيءَ ۾ ڏک پيدا ڪري ٿي ۽ چڱائيءَ سان زندگيءَ ۾ سک ۽ خوشي اچي ٿي، ۽ ٻي هيءَ ته ٻين جي ڏک ۾ ماڻهو پاڻ به دکي ٿئي ٿو ۽ ٻين جي خوشيءَ ۾ ماڻهو پاڻ به خوش ٿئي ٿو. انهن ڳالهين سان گڏ دل ۾ ڪي سوال به اڀريا ٿي ته جي برائيءَ ڏک ٿي ڏنو ۽ چڱائيءَ سان سک ۽ خوشي ٿي ملي، ته ماڻهوءَ، چڱائي ڇڏي، برائي ڇو ٿي اختيار ڪئي، ۽ ٻيو ته جي ٻين جي دک ۾ ماڻهو دکي ۽ ٻين جي خوشيءَ ۾ خوش ٿي ٿيو، ته پهرين ته ائين ڇو ٿي ٿيو، ۽ ٻيو ته ائين هوندي به هڪڙو ماڻهو ٻئي سان برائي ڪري اُن لاءِ ۽ پاڻ لاءِ دک ڇو پيدا ڪري رهيو هو، ۽ اُن جي عوض خود پنهنجي ۽ اڻ ٻئي جي سک ۽ خوشيءَ لاءِ هن چڱائي ڇو نٿي اختيار ڪئي؟

انساني سماج ۾ چڱائيءَ ۽ برائيءَ يعني ”اخلاقيات“ متعلق اهي سوال بنيادي سوال هئا — يعني پهريون ته چڱائي دراصل، يعني ٻئي ڪنهن جي وڻڻ يا نه وڻڻ، راضپي ۽ ناراضپي کي ڇڏي ڪري، بذات خود ڇا هئي، ۽ ٻيو ته ماڻهو نيٺ به چڱو ٿئي، سو ڇو ٿئي، ۽ جي چڱي ٿيڻ ۾ هن جو پنهنجو ئي فائدو هو ته پوءِ به هو چڱي ٿيڻ بدران بُرو ڇو ٿي بڻجي پيو! ۽ انهن سوالن جا جواب، جي انساني عقل کي قبول پون، مون کي ڪي ملن ۽ ڪٿان ملن، اهو ان جو ڳولائو هوس — دراصل اهي سوال سماج ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ جا سوال آهن، جيڪو (شايد پاڻ کي ڇڏي) هر ٻئي ماڻهوءَ کان چڱي ٿيڻ جي اميد رکي ٿو، بلڪ تقاضا ڪري ٿو؛ اهي سوال سچ پچ ته سڄي انساني سماج جا سوال آهن، جيڪو پڻ هر انسان کان چڱي ٿيڻ جي اميد رکي ٿو، بلڪ تقاضا ڪري ٿو، ۽ اُن اميد ۽ تقاضا جي حاصلات لاءِ ماڻهو اڪيليءَ حيثيت ۾ ۽ پڻ سڄو سماج ”چوکي ۽ سيکت“ ڀيا

"انعام ۽ سزا" جي عمل ۽ "قانون ۽ انصاف" جي نظام کي وسيلي طور ڪم آڻين ٿا، ۽ ان سان گڏ گهڻي وقت کان پنهنجي مذهبي فڪر ۽ عمل جي دائري ۾ هو گناهه ۽ ثواب جا ويساهه، شريعت جا قانون ۽ آخرت جي انصاف، سزا ۽ جزا ۽ بهشت ۽ دوزخ جا انتظام پڻ موجود رکندا آيا آهن — يعني، جيئن انفرادي طور هڪ ماڻهو ٻئي ماڻهوءَ کان، تيئن سماج هر ماڻهوءَ کان، خالص پنهنجي پسند ۽ ناپسند، راضپي ۽ ناراضپي جي بنياد تي، يعني فقط پنهنجي وڻ ۽ نه وڻ مطابق، چڱي ٿيڻ جو مطالبو به ڪري ٿو ۽ ان جي تعميل لاءِ اميد ۽ خوف جي وسيلي جي استعمال جا وڏا وڏا ۽ مفصل اهتمام به ڪري ٿو. پر هڪ ماڻهوءَ جي پسند ٻئي ماڻهوءَ جي پسند ڇو هجي، يا سماج جي پسند ڪنهن فرد جي پسند ڇو هجي، ۽ چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو فيصلو نيٺ به صرف ان پسند ۽ ناپسند تي ڇو هڻ ڪبي. تنهن کان پوءِ ايتري، "جزا ۽ سزا" ۽ "قانون ۽ انصاف" جي اهتمام — هيتي هِن دنيا ۾ ٿوري هُتي هُن دنيا ۾ — رکڻ جي باوجود، برائي ڇو موجود رهي ۽ زور هجي ۽ چڱائي ڇو ايتري محدود ۽ مختصر هجي؟ ماڻهوءَ جو "اصلي گناهه"، هن کي گمراهه رکڻ يا ڪرڻ لاءِ "شيطان" جي موجودگي، "ابدي حياتيءَ" لاءِ ماڻهوءَ جي "آزمائش"، ڏورانهون "آخري انصاف" وغيره — اهي سڀ ڳالهيون برائيءَ کي روڪڻ ۽ چڱائيءَ کي وڌائڻ لاءِ هرڪائڻ ۽ ڊيڄارڻ جو ڪجهه ڪجهه ڪم ڪڏهن ڏيئي ته سگهيون ٿي، ۽ ممڪن آهي ته هاڻي به ڪٿي ڏينديون هجن، پر انهن ۾ اخلاقيات جي بنيادي سوالن جا جواب موجود نه آهن.

١٩٣٤ کان ١٩٣٨ع تائين ڪاليج جي زماني ۾ ۽ پوءِ معلميءَ جي ايشي واري عرصي (خاص طرح ان جي پهرين سالن) ۾ Thinkers' Library ("مفڪرن جو ڪتابخانو") سلسلي جي ڪتابن سان اسان جي ڏيٺ ٿي — اسان جي معنيٰ ته اسان جي سڄيءَ ٽهيءَ جي،

گهٽ ۾ گهٽ اهي جيڪي مون سان گڏ ڪاليج ۾ پڙهندا هئا، يا اهي جن سان، ڪاليج ۾ يا ڪاليج کان ٻاهر، منهنجي ڪمائي هئي. ان سلسلي جو ڪوبه ڪتاب ڏسندا هئاسين ته اهو ضرور پڙهندا هئاسين، هڪٻئي کي ڏيندا هئاسين، هڪٻئي کي پڙهائيندا هئاسين. شرطون رکندا هئاسين ته اسان مان ڪنهن ڪيترا اهي ڪتاب گڏ ڪيا آهن يا پڙهيا آهن. انهن ڪتابن ۾ هڪڙو ڪتاب، جيڪو مون ١٩٣٨ع ۾ پڙهيو، سو هيءُ زيرنظر ڪتاب، جي- هاورڊ مُولر جو Savage Survivals ("وحشي جيوت جا نشان") هو، جيڪو ان ڪتابي سلسلي جو ٣٦ نمبر ڪتاب هو. ٻين ڪتابن سان گڏ، گهڻو پوءِ، ١٩٤٧ع ۾، هن قسم جو ٻيو ڪتاب، ايل. ٽي. هاب هائوس جو The Rational Good ("نيڪيءَ جي معقول سمجهاڻي")، جيڪو ان سلسلي جو ١١٣ ڪتاب هو، پڻ پڙهيم. هنن ٻنهي ڪتابن منهنجي دل تي، اخلاقيات جي بنيادي سوالن جي سمجهاڻ جي سلسلي ۾ بيحد گهرو اثر پيدا ڪيو. خاص طرح Savage Survivals، جنهن جو ترجمو لائق پڙهندڙن جي اڳيان موجود آهي، انسانَ جي انسانَ بڻجڻ، يعني انسانُ حيوان مان انسانُ ڪيئن ٿيو ۽ جيئن پوءِ تيئن هو، حيوانيت کي ڇڏيندو، پنهنجي انساني حيثيت ۾ ڪيئن اسرندو رهيو، ۽ اڄ به هن ۾ حيوانيت جا باقي آثار ڪهڙا موجود هئا، ۽ انهن کي ضابطي ۾ رکڻ يا بنهه ختم ڪرڻ لاءِ اڄ به هو ڪهڙا ڪهڙا جتن ڪندو ٿي رهيو—انهن سڀني ڳالهين جي عقلي سمجهاڻي مون کي هن ڪتاب جي پڙهڻ مان ملي. هن ڪتاب کي، ان جي اصلوڪيءَ اشاعت جي پيش لفظ لکندڙ، آدم گو وانس وائيٽ صاحب، "اخلاقيات جو انجيل" سڏيو آهي.

هن ڪتاب جو "اخلاقيات" متعلق موقف هيءُ آهي ته چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو خيال يا تميز انسان جي سماجي وصف آهي. سماج کان ٻاهر اڪيلي انسانَ ۾ هن جي اُن سماجي وصف يعني هن جي چڱي يا بُري هجڻ جو تصور ناممڪن آهي. انسانُ، جي چڱو آهي ته ٻين لاءِ

چڱو آهي؛ هن جي "چڱائي"، جا فقط سندس پنهنجي ذات تائين محدود هجي، چڱائي نه آهي — آها هن جي حيواني وصف ته ٿي سگهي ٿي، جو ته حيوان ٿي فقط پنهنجي پاڻ لاءِ جيئي ٿو. سماج ۾ رهندڙ انسان جي چڱائي هيءَ آهي ته هو پاڻ لاءِ جيئي، ۽ ٻين لاءِ به جيئندا. انسان جي سماجي حيثيت جي تقاضا، بلڪ ان جو لازمي شرط ئي اهو آهي ته جيترو ڪو انسان پنهنجي ڀلائيءَ ۽ سک ۾ پنهنجي ڀلائي ۽ سک ڏسندو، اوترو هو وڌيڪ چڱو ليکبو. انهيءَ ڪري انسان، جي سماجي طور چڱو ٿئي ٿو ته درحقيقت ان ۾ هن جو پنهنجو ئي فائدو آهي. انسان کي انهيءَ معنيٰ ۾ چڱو بنائڻ ۽ چڱو رکڻ جي ذميداري سماج تي آهي، ۽ سماج انهيءَ ذميداريءَ جي پوري ڪرڻ ۾ شروع کان رڌل رهيو آهي، ۽ اُن ڪوشش ۾ هو انسان کي، هن جي حيواني اوصاف کان آجو ڪندو، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ چڱو انسان بنائيندو آيو آهي. سماجي حيثيت ۾ انسان جي وڌيڪ بهتر انسان بنجڻ جي انتها تصور ۾ ته شايد اچي سگهي ٿي، پر اُن سفر جي راهه ۾ هر قدم ڏاڍي مشڪل سان کڄي ٿو، جو ته ان لاءِ انسان جي اصلوڪن حيواني اوصاف کي، جن جا ڪيترا ئي زوردار نشان هن ۾ اڃا موجود آهن، پنهنجي وس ۽ ضابطي ۾ آڻڻ ۽ سماجي نقطي نگاهه کان چڱي رستي سان لائڻ لاءِ، انسان کي پنهنجي سر توڙ سعي هن جي سماج کي مجموعي طور وڏيءَ ڪشمڪش ۽ وڏي جهد کان ڪم وٺڻو پوي ٿو. هر انسان پنهنجي انساني حيثيت ۾ بهتر کان بهتر ٿيندو آيو آهي ۽ بهتر کان بهتر ٿيڻ ڏانهن مائل آهي ۽ بهتر کان بهتر ٿيندو رهندو، ان ۾ ڪنهن به ترامائيءَ جي يا ڪنهن به شڪ جي گنجائش ڪانه آهي.

جيءَ ڪتاب پڙهڻ سان ئي مون کي ايترو ته وڻيو هو، جو ان جي پهرين پن پاڱن جو ترجمو تڏهن ئي ڪري ڇڏيو هوم. ان جي رهيل ٽن پاڱن جو ترجمو ۽ اڳ ٿيل ترجمي جي اصلاح جو ڪم سرڪاري ملازمت کان رٽائر ٿيڻ بعد هاڻي مارچ ١٩٧٣ع ۾ پورو

ڪيو اٿم. آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن محترم جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" صاحب جن جو ۽ بورڊ جي ٻين معزز ميمبر صاحبن جو ۽ پنهنجي عزيز دوست ۽ ساٿيءَ بورڊ جي لائق سيڪريٽريءَ محترم غلام رباني صاحب جو بيحد ٿورائتو آهيان، جن هن جڳ مشهور ڪتاب جي هن سنڌي ترجمي جي اشاعت جو اهتمام ڪرڻ فرمايو.

ترجمي ۾ ڪٿي ڪٿي سمجهاڻيءَ جا ڪي مختصر نوٽ به ڏنا اٿم، جن کي ڪتاب جي اصل متن کان الڳ ڏيکارڻ لاءِ وڏين ڏنگين ۾ رکيو اٿم.

منهنجو ارادو هن ڪتاب جي موضوع سان تعلق رکندڙ ٻئي ڪتاب The Rational Good جي ترجمي ڪرڻ جو به آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان -- جي موقعو مليو ۽ طاقت ساري سگهيس ته اميد ته اهو ڪتاب به ڪنهن طرح پنهنجن لائق سنڌي پڙهندڙ ڀائرن جي اڳيان پيش ڪندس.

حيدرآباد سنڌ — محمد ابراهيم جويو

٢ سپٽمبر، ١٩٧٦ع

باب پهريون

پاليل جانورن جو اصل نسل

١- پنجن سبقن جو هڪ ننڍو نصاب

هيءَ ڪتاب پنجن سبقن جو هڪ ننڍو اخلاقي تعليم جو نصاب آهي. آن جو پهريون سبق، جنهن ۾ "پاليل جانورن جو اصل نسل" سمجهايو ويو آهي، ٻئي سبق لاءِ تياريءَ جو سبق آهي. ٻيو ۽ ٽيون سبق وري نصاب جي آخري ٻن سبقن، چوٿين ۽ پنجين، لاءِ تياريءَ جا سبق آهن، جن ۾ "ٽئين سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا نشان" سمجهايا ويا آهن.

پهرين ٽن سبقن ۾ ڪابه سڌي اخلاقي تعليم ڏنل نه آهي. اهي ٽي سبق رڳو چوٿين سبق ۽ پنجين سبق ۾ آيل اخلاقي ڳالهين کي آسانيءَ سان سمجهڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندا.

پهريائين اسان کي ڏسڻو آهي ته اڄوڪن پاليل يا گهريلو جانورن ۾ سندن جهنگلي جيوت جا باقي ڪهڙا نشان موجود آهن. آن ڪان پوءِ خود انسانن ۾ ان جيوت جا نشان معلوم ڪري سگهنداسين. پر گهريلو جانورن ۾ اهي 'باقيات' معلوم ڪري سگهون، ان ڪان اڳ اسان کي ڄاڻڻ گهرجي ته پاليل جانور ڪنهن زماني ۾ وحشي جيوت گذاريندا هئا. تنهنڪري سڀ ڪان اول اسان کي معلوم ڪرڻ کپي ته اهي وحشي جيوت هو ڪيئن ۽ ڪهڙين حالتن ۾ گذاريندا هئا.

٢- پاليل ۽ جهنگلي جانور

سڀ پاليل جانور جهنگلي جانورن جو اولاد آهن. انسان خود ڪنهن وقت هڪ جهنگلي جانور هو. گهريلو جانور ٿيڻ سان هن گهر،

ڍڳيون، ڪڪڙ، ڳاڙهيون ۽ ٻيا اهڙا جيرت ۾ وجهندڙ هنر پنهنجي مدد لاءِ ۽ ٻاڻ کي سکڻي رکڻ لاءِ پيدا ڪيا آهن. ٻاڻ کي ”پالڻ“ ۽ گهريلو بنائڻ کان پوءِ ئي هن ٻين جانورن کي پالڻ ۽ گهريلو بنائڻ شروع ڪيو آهي.

دنيا ۾ اڄ جيترن به قسمن جا پاليل جانور آهن، تن مان گهڻن جي اصل نسل جي ته سولائيءَ سان خبر پئجي سگهي ٿي، ۽ انهن مان ڪيترا ته هاڻي به جهنگلي حالت ۾ موجود آهن؛ پر پاليل جانورن جا ڪي اهڙا قسم به آهن، جن جي خاندان جي باري ۾ ڪجهه به نٿو چئي سگهجي. اهو شايد ان ڪري آهي، جو منجهن، گهڻي وقت گذرڻ يا ٻئي ڪنهن سبب ڪري، ايتريون ته گهڻيون تبديليون آيون آهن، جو اڄ پنهنجي اصل نسل سان ساڻن ڪابه پڌري نسبت نه رهي آهي. يا ان ڪري به ائين هجي، جو ڪن حالتن ۾ سندن جهنگلي ابا ڏاڏا بلڪل ناپيد ٿي ويا آهن. اٺ جو اهڙو ئي مثال آهي. اڄ دنيا ۾ ڪٿي به جهنگلي اٺ ڪونه ٿو لڀي. جيڪي به اٺ موجود آهن، سي سڀ انسان جي پناهه ۾ ئي رهن ٿا.

”جهنگلي“ يا ”وحشي“ لفظ انهن جانورن لاءِ استعمال ٿو ڪجي، جن جو انسان سان ڪوبه لاڳاپو نه هجي. انسان جانورن کي مختلف ڪمن لاءِ پالي ٿو. رڍن، ٻڪرين وغيره کي پشم، کير ۽ گوشت لاءِ؛ گهوڙي، اٺ، گڏهه وغيره کي سواريءَ لاءِ؛ ڪکڙين کي آنن، بيضن يا سڙي خاطر؛ ڪتي، باز وغيره کي شڪار لاءِ؛ ماکيءَ جي مک کي ماکيءَ لاءِ؛ وغيره، وغيره.

پاليل جانورن جي گهڻين ذاتين ۾ سندن جسماني بناوت توڙي دماغي حالت ۾، پلجڻ کان پوءِ، گهڻي قدر تبديليون ٿينديون آيون آهن. سندن قدرتي ماحول ۽ مصنوعي ماحول جو وڏو فرق رهيو آهي. نئين ماحول ۾ رهڻ ڪري منجهن اهڙين

تبديلين جو اچڻ هڪ لازمي ڳالهه آهي. جيئن جيئن هو آن مصنوعي ماحول ۾ رهندا ايندا، تيئن تيئن منجهن اهڙيون تبديليون هميشه ايندڙيون رهنديون.

ساڳيءَ طرح هٿ سان پوکيل وڻن ۽ ٻوٽن ۾ پڻ اهڙيون تبديليون وقت بوقت پيئي واقع ٿيون آهن. وڏا صوف ۽ ٻڻانا، جي اڄ عام جام پوکجن ٿا، سي اصل ۾ اهڙا ته ننڍڙا ۽ بيسواد هئا، جو اڄ اسين هوند ڪين آن حالت ۾ چکڻ به پسند نه ڪريون. آمريڪا ۾ 'ڳاڙهن هندستانين' اوائل ۾ جنهن حالت ۾ جهنگلي ٻڻانن کي پوکڻ شروع ڪيو هو، تنهن حالت ۾ آهي جيتوڻيڪ تمام ننڍڙا ۽ بيسواد هئا، تڏهن به هو آهي ڏاڍي مزي سان ڪائيندا هئا، ڇاڪاڻ ته وٽن ڪاڏ خوراڪ لاءِ ان وقت ٻيون ڪي وڌيڪ مزيدار شيون موجود نه هيون. اڄ اسين آنهن ٻڻانن کي سندن اصلي حالت ۾ شايد چکي به نه سگهون.

گهرباو جانورن ۽ وڻن يا ٻوٽن ۾ اهڙيون وڏيون وڏيون تبديليون فقط "انتخاب" يا "چونڊ" سبب آيون آهن. انسان جن مقصدن لاءِ جانورن کي پالي ٿو يا وڻن ۽ ٻوٽن کي پوکي ٿو، تن مقصدن کي سولائيءَ سان يا گهٽي انداز ۾ حاصل ڪرڻ لاءِ هو فقط سندن آنهن ذاتين يا قسمن کي وڌڻ ويجهڻ لاءِ چونڊي ٿو، جي هن لاءِ وڌيڪ مفيد آهن. هاري لاباري وقت جوئر جا وڏا وڏا ۽ آن سان ڳتيل سنگ چونڊي، ٻئي سال جي ٻج لاءِ رکي ڇڏيندا آهن. ساڳيءَ طرح هو ڪڻڪ، ٻاجهريءَ ۽ ٻين فصلن لاءِ سٺي ٻج جو نهايت گهڻو خيال رکندا آهن. اڄڪلهه ته هر ملڪ ۾ حڪومت طرفان ڪيترا پئسا خرچي، وڏا وڏا عملا رکيا ويا آهن، جن جو خاص ڪم هي آهي ته هو ملڪ جي زرعي پيدائش کي وڌائڻ لاءِ سٺن سٺن ٻجن جو انتخاب ڪندا رهن. ساڳيءَ طرح، انسان پنهنجي ضرورتن مطابق جانورن جو به هميشه انتخاب ڪندو رهي ٿو. ريڍون آهي فائدي

واريون آهن، جن جي آنَ وڏي ۽ نفيس هجي. گِئون آهي سنهيون، جي وياڻ کان پوءِ سال يا ٻه لاڳيتو کير ڏينديون رهن. ڪڪڙيون آهي چڱيون، جي سڄو سال آنا لاهينديون رهن. ساڳئي نموني، گهوڙن، ڪتن ۽ ٻين گهريلو جانورن جو پشت به پشت انتخاب ڪيو پيو وڃي، تان ته هو انسان لاءِ وڌيڪ مفيد ثابت ٿين.

ڪنهن به جسماني توڙي دماغي خصوصيت تي جيڪڏهن بار بار زور ڏبو يا آن کي هر هر استعمال ڪبو ته آها خصوصيت ڪافي وقت گذرڻ بعد گهڻي قدر نمايان حيثيت حاصل ڪري ويندي، ۽ پوءِ آن جو پشت به پشت ظاهر ٿيڻ فطرتي طور ٿيندو رهندو. سائو گلاب، ٻنان ڪنڊي ميڇي ۽ بنا ڪکڙيءَ انگور، صوف، ڪيلو، نارنگي ۽ اناس وغيره اهڙي ئي انتخاب وسيلي پيدا ڪيا ويا آهن. نباتات يا حيوانات ۾ اهڙيءَ طرح خاص تبديلين آڻڻ واري طريقي کي ”مصنوعي انتخاب“ يا ”هٿراڏو چونڊ“ چيو ٿو وڃي– ’مصنوعي‘ يا ’هٿراڏو‘ اِن لاءِ ته اهو طريقو انسان چاڻي ٻجهي ۽ ڪنهن خاص مقصد کي سادهون رکي، ڪم ۾ ٿو آڻي.

سائنسدانن جو چوڻ آهي ته نباتات ۽ حيوانات جي واڌ ۾ قدرت پڻ اهڙوئي طريقو استعمال ڪري ٿي. ”قدرتي چونڊ“ جا اثر ۽ نتيجا هزارن بلڪ لکن ورهين کان پوءِ ٿا وڃي ظاهر ٿين. اهو قدرتي چونڊ جو ئي نتيجو آهي، جو اڄ حيوانن ۽ ٻوٽن ۾ ايتريون الڳ الڳ ذاتيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. شروعات ۾ جاندار چيزون جسماني توڙي دماغي حالت ۾ نهايت حقير پيماني تي ئي وجود ۾ آيون هيون. آنهن معمولي جيوَن مان ئي اچوڪا هي سيئي لکين قسمن جا ننڍا توڙي وڏا جانور، ويندي انسان تائين، لکين سالن جي ارتقا ڪري يا آسرڻ بعد قدرتي چونڊ رستي، پنهنجي هاڻوڪي برتر ۽ اعلي پيماني تي پهتا آهن.

٣- ڪتو

ڪتو شايد هڪ اهڙو جانور آهي، جو سڀ کان اول انسان جو ساٿي بڻيو آهي. انسان جي تاريخ لکجڻ شروع ٿي، تنهن کان گهڻو اڳ، شايد ان زماني کان به اڳي جڏهن موجوده هندستان سمنڊ مان نڪتو ئي ڪونه هو يا جڏهن دنيا جو نقشو موجوده هاڻوڪي نقشي کان بلڪل مختلف هو، تڏهن کان وٺي انسان ڪتي کي پاليندو آيو آهي. ڪتي کي انسان ڪهڙي مقصد سان پاليو! تنهن لاءِ ڪو خاطرخواهه جواب ڏيئي نٿو سگهجي؛ پر سگهوئي انسان هن کي شڪار لاءِ، ۽ پوءِ چوپائي مال جي نگهبانيءَ لاءِ ۽ ٻين اهڙن ڪمن لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. اڄ جتي به جيڪي انسان درندگيءَ يا وحشي حالت ۾ موجود آهن، تن وٽ پاليل ڪتا ضرور آهن ئي آهن.

آمريڪي هندستانين وٽ سڀ کان مکيه ۽ مقبول پاليل جانور ڪتو ئي هو. مصر ۾ جيڪي اهرام آهن، تن مان ڪن تي پوري شڪاري ڪتي جون تصويرون اُڪريل مليون ٿيون، جن مان ثابت آهي ته اُن زماني ۾ پڻ ڪتي جي اها خاص ذات موجود هئي.

ڪتو هڪ سڌريل بگهڙ آهي. **ڊارون** جي خيال موجب مختلف قسمن جا ڪتا بگهڙن جي مختلف ذاتين جو اولاد آهن، جن کي جداجدا ملڪن ۾ ۽ جدا جدا وقتن تي پالي، گهريلو بنايو ويو آهي. اڄ گهريلو ڪتي جون گهٽ ۾ گهٽ ١٧٥ جدا جدا ذاتيون ملي سگهن ٿيون. جيئن انسان جي جدا جدا ذاتين جي وچ ۾ ذهني ۽ تهذيبي فرق آهن، ساڳيءَ طرح ڪتي جي جدا جدا ذاتين ۾ پڻ ائين آهي. ”ڪولي ڪتا“ جن کي ”ريڍار ڪتا“ پڻ چئبو آهي، ۽ ”سينٽ برنارڊ ڪتا“ چيرينڊز ڦاڙيندڙ جانورن جي سيني ذاتين کان وڌيڪ سڌريل ۽ سمجهو آهن.

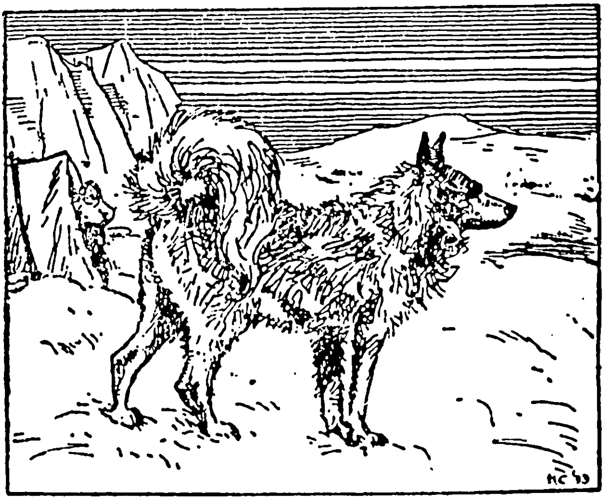

بگهڙ سان مشابهت رکندڙ اسڪيمو ڪتو

"اسڪيمو ڪتا" وري پنهنجي ساخت ۾ بگهڙن کان ٿورڙو ئي مختلف آهن. هنن جي شڪل شبيهه ۽ جهنگلي طبع بلڪل بگهڙن جهڙي ئي آهي. بگهڙن وانگر سندن ڪن هميشه کڙا رهندا آهن ۽ انهن جا آواز معمولي ڪتن جي ڀونڪ وانگر نه بلڪ هوبهو بگهڙن جي اونائڻ وانگر آهن. جهنگلي ڪتا عام طور اونائڻ ڪندا آهن، پر گهريلو ڪتا ڀونڪندا آهن.

اسڪاٽلنڊ جي مائرين ۾، جتي ودون عام جام پالجن ٿيون، اتي "ڪولي ڪتا" نهايت ڪمائتا ثابت ٿيا آهن. هو رڍن جي هر نموني سنڀال ڪن ٿا ۽ جيڪڏهن ڪا رڍ نڪري ويندي آهي، ته ان کي هو اهڙيءَ ته هوشياريءَ سان ڳولي ايندا آهن، جو سندن سمجهه تي حيرت لڳي ويندي آهي.

"سينٽ برنارڊ ڪتا" وڏا ۽ نهايت سهڻا آهن. سندن اکيون ۽ منهن ڏاڍا دلڪش ٿين ٿا. الپس جبلن ۾ يا آتي آسپاس رهندڙ پادري ئي گهڻو ڪري کين پاليندا آهن. انهن جبلن جي چوٽين تي عام طرح يورپ جا ماڻهو برف جي نظاري ڏسڻ يا

برف مٿان ترڪڻ ۽ رانديون ڪرڻ ويندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي اتي ڪو زخم پهچي وڃي يا ڪو اتي مرڳوئي گم ٿي وڃي، ته اهڙي ماڻهوءَ جي ڳولا ۽ واهر ڪرڻ لاءِ هنن ڪتن کي ڪم آندو ويندو آهي. ڪجهه سال اڳ هڪ اهڙو ڪتو جڏهن مئو هو، تڏهن سندس ڳچيءَ ۾ انعام طور هڪ تمغو وڌو ويو هو، چاڪاڻ ته هن پنهنجيءَ عمر ۾ ٢٢ انسانن جي حياتي بچائي هئي.

"بل ڊاگ"، جو پڻ هڪ ڪتي جو قسم آهي، تنهن جون ڏاڙون نهايت ٿلهيون، ڊگهيون ۽ مضبوط ٿينديون آهن. هو محنت ۽ اورچائيءَ ڪان مشهور آهي. آڳاٽي زماني ۾ جڏهن انسان لوڙها ۽ وٽاڻ ايجاد نه ڪيا هئا، تڏهن هن لاءِ پنهنجي نيم جهنگلي چوپائي مال کي ضابطي ۾ رکڻ هڪ نهايت مشڪل مسئلو هو. ان مشڪلات کي منهن ڏيڻ لاءِ شايد هُنن هِن مضبوط جسم ۽ طاقتور ڏاڙن واري، بي خوف ۽ هٺيلي طبع ڪتي جي قسم کي زياده پسند ڪيو، ۽ ائين هٺراڌو چونڊ رستي "بل ڊاگ" جهڙيءَ ذات وارو ڪتو وجود ۾ آيو. اڄ به جڏهن ڪو "بل ڊاگ" ڪنهن چوپائي مال سان ويڙهه ڪائيندو آهي، تڏهن هو هڪدم ان جي اڳيان وڃي، ان جي نڪ ۾ چڪ وجهندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هو ان کي هيٺ دسڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. برخلاف ان جي "ڪولي ڪتو" مال جي هميشه پٺ وٺندو آهي، ۽ ان کي اڳتي هڪلڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

"پيري" يا "ڳولو" ڪتا ايترا آڳاٽا نه آهن. هو انڪل ١٥٠ يا ٢٠٠ ورهيه اڳ وجود ۾ آيل ٿا ڏسجن. جهنگلي ڪتو جڏهن به ڪنهن شيءِ تي حملو ڪرڻ گهرندو آهي، ته ان کي ڏسڻ سان ئي ان تي وار نه ڪندو آهي، پر ٿورو وقت ترسي، پوءِ ائين ڪندو آهي. جيڪڏهن هو اوچتو ئي اوچتو ڪنهن

شيءِ مٿان اچي پيئي تڏهن به ان تي حملي ڪرڻ کان اڳ ٿورو ترسندو آهي ۽ ان کي ٿورو جاچيندو آهي. آهي ڪتا، جي اهڙين حالتن ۾ سڀ کان وڌيڪ ترسن ٿا، تن جي ”چونڊ“ ڪري، ڪتي جي هڪ اهڙي ذات پيدا ڪئي ويئي آهي، جو ان ذات جو ڪتو شيءِ کي ڏسڻ کان پوءِ ان تي بلڪل ئي وار نه ٿو ڪري. اهڙي ڪتي کي اسين ”پيري“ يا ”ڳولو“ ڪتو چئون ٿا.

[ڪتي ۾ هي سڀ تبديليون گهڻو ڪري هٿرادو چونڊ رستي ئي واقع ٿيون آهن. ان جي ثابتي اسان وٽ اڄ به موجود آهي. سنڌ ۾ ڪن وڏيرن، زميندارن ۽ پيرن کي گهڻو ڪم ڪونهي. سندن زمينون سندن هاري آباد ڪن، ۽ پاڻ گهٽي قدر فقط آن ڪٽڻ وارا هوندا آهن. مڃهائنن ڪيترن وٽ ڪتن جون لوڏيون پڌل هونديون آهن. ڪي پيري، ڪي نوسي، ڪي ڳولو، ڪي لوڏي ۽ ڪي پهڙا، مطلب ته ڪيترن قسمن جا ڪتا وٽن موجود، آهن، جن جي سنڀال لاءِ هو خاص ماڻهو رکن ٿا ۽ جن جي کاڌي تي ڪن خاص حالتن ۾ جهڙي تهڙي سڄي ڳوٺ جي ماڻهن جي کاڌي جيترو خرچ ڪرڻو پوندو آهي. جيڪڏهن وٽن هڪ سٺيءَ ذات واري ڪتي آهي ته ان جي لڳ لاءِ هو دور دراز مسافريون ڪري ۽ ڪڏهن ڪڏهن سون جا سئو خرچ ڪري، نر ڪتو وڃي هٿ ڪندا آهن. مڃهائنن ڪي ڪي ته رڳو ڪتن جي ڪنهن خاص ذات کي پالڻ ۽ پيدا ڪرڻ ڪان ئي مشهور هوندا آهن.

[انسان کي شڪار ڪرڻ جو ايترو شوق ڇو آهي، تنهن جي اڳتي هلي اپٽار ڪئي ويندي. هتي فقط هن ڳالهه کي صاف ڪرڻ ڪافي ٿيندو، ته گهريلو ڪتي جي جدا جدا ذاتين ۾ هٿرادو چونڊ رستي، اڄ به تبديليون آنديون پيون وڃن. سڌريل ملڪن ۾ ڪولي، سينٽ برنارڊ ۽ لڙائيءَ ۾ ڦٽيلن جي امداد لاءِ يا هڪ هنڌان

ٻڌي هنڌ خبرن پهچائڻ لاءِ "ريڊڪراس"، يا چورن، خونين ۽ اهڙن ٻين ڏوهارين کي هٿ ڪرڻ لاءِ "جاسوس" يا ٻين اهڙن مفيد ڪمن لاءِ ڌار ڌار قسمن جا ڪتا پاليا ۽ پيدا ڪيا ٿيا وڃن. برخلاف ان جي، هتي اسان وٽ رڳو پيري، نوسي، گولا، لوڏي، واڻا، ۽ ٻئيل ڪتا، جي سرونءَ کي وڃي ڪن ۾ جهت هڻن، ۽ واڇر جيڪي جتي ڇڪ ڦٻين اتي لڙڪي پون يا جيسين پنهنجون ڏاڻون نه پچائين يا سرونءَ جي ماس جو ٽڪرو پٽجي نه اچي تيسين ڇڪ نه ڪين - فقط اهڙا ڪتا پيا هتي خفتين وٽ پلجن ۽ پيدا ٿين.]

ڪتي جو سمورو خاندان گوشت کائيندڙ جانورن جي نسل

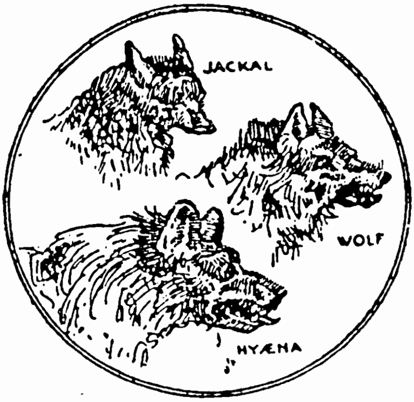

هڪ ئي خاندان منجهان - گدڙ، بگهڙ، ۽ چراخ

سان آهي. سنڌس خاندان ۾ بگهڙ، لومڙ، گدڙ ۽ گهريلو ڪتا اچي وڃن ٿا. هو سڀ ٻين جانورن جي گوشت ۽ خون تي پاڃن ٿا. [ڪي گهريلو ڪتا، چاڪاڻ ته اهي هڪ الڳ ماحول ۾ رهن ٿا، مانيءَ تي ئي گذران ڪن ٿا. پر انهن کي به جيڪڏهن ڪو هڏو هٿ اچي ويو ته پوءِ هنن لاءِ عيد ٿي- آن کي لڪايو پيا لڪائيندا، چٿيو پيا چٿيندا ۽ ڏاڍي مزي سان ان کي ڪرٽيندا ۽ کائيندا آهن.]

پلجڻ ڪان پوءِ ڪتي جي طبع ۾ تمام گھڻو فرق اچي ويو آهي. سنڌس خاندان جا ٻيا فرد نهايت خوفناڪ، شڪي ۽ ڏوهي آهن ، پر گهريلو ڪتو اڄ هڪ وفادار ۽ پيار ڏانهن مائل جانور ٿي پيو آهي. ٻهراڙيءَ ۾ گھڻو ڪري هر ٻڪرار ۽ هر ريڍار سان ڪتو ساڻ هوندو ئي هوندو آهي. هو رڍن ۽ ٻڪرين کي پنهنجي مائٽاڻي ذات بعني بگهڙ کان بچائي ٿو. جن جانورن تي اڳ سنڌس گذران هوندو هو، تن کي اڄ هو بچائڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي جان به ڏيئي ٿو ڇڏي. اسڪاٽلنڊ جي ايڊنبرگ شهر ۾ هڪ ڪتي تي هڪ شاندار يادگار آڏيل آهي. ان پنهنجي مالڪ جي قبر تي ١٢ سال ساندهہ سمهي سمهي ساهہ ڏنو هو. اهڙا به مثال موجود آهن، جو مالڪ جي مري وڃڻ ڪان پوءِ سنڌس وفادار ڪتي ڪاڌو ڪائڻ ئي بند ڪري ڇڏيو هجي ۽ آخر ٻڪ ۾ پاهہ ٿي ٿي، مري ويو هجي.

جيڪڏهن ائين چئجي ته هزارين لکين سال اڳ، پلجڻ ڪان پوءِ، ڪتي پنهنجي ذهن ۽ طبع ۾ جيڪا ارتقا ڪئي آهي ۽ جيڪو سڌارو آندو آهي، ائين ٻئي ڪنهن به جانور، ويندي اڄ تائين، نه ڪيو آهي، ته صحيح ٿيندو.

٤- ٻلي

گهريلو ٻلي جهنگلي ٻليءَ جي نسل مان آهي. هن جي پالنا ڪتي ڪان گهڻو پوءِ شروع ٿي آهي. هن کي ذهن ۾ تيز هجڻ يا وفاداريءَ جي ڪري انسان پالڻ شروع ڪونہ ڪيو ٿو ڏسجي. شروع ڪان وٺي، سنڌس ڪم رڳو گهر ۾ ڪوئن جهڙن نقصانڪار جيون کي مارڻ پئي رهيو آهي. هوءَ گهر ۾ جيڪڏهن ٻاهہ جي پرسان وينــي ميائــو ميائــو ڪندي آهي، ته ڏاڍي دلڪش لڳندي آهي. سنڌس طبع جيتوڻيڪ ايتري سڌريل نه آهي، تڏهن به سنڌس خوشنما شڪل صورت ۽

ضرر نہ پھچائڻ جھڙيءَ جسماني بناوت ڪري انسان هن ڪي پاڻ وٽ رکڻ پسند ڪري ٿو. گوشت کائڻ وارن جانورن مان فقط ڪتو ۽ ٻلي ٻئي بہ جانور آهن، جن ڪي انسان گهريلو بڻائي سگهيو آهي. [ڪي راجا ۽ مهاراجا چيتي ڪي بہ شڪار لاءِ پاليندا هئا، پر آن جي پالڻ ۾ گهٽي ڪاميابي ڪنهن ڪي بہ ڪانہ ٿي سگهي آهي.] ڪتي ۽ ٻليءَ کان سواءِ ٻيا گهريلو جانور گھاھ ڪري ڪُرن وارا جانور، ڍڪي ۽ مڇيون، يا جيت آهن.

٥-گهوڙو

گهوڙو هڪ اهڙو جانور آهي، جنهن انسان سان سندس اچ

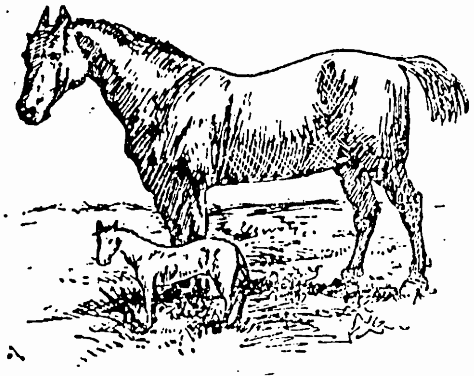

اسان جو هاڻوڪو گهوڙو ۽ سندس هڪ ابو ڏاڏو.

ڏينهن تائين ڪيل ترقيءَ جي دور دراز منزلن تي نهايت تعريف جهڙي مدد ۽ همراهي ڪئي آهي. جنگ ۾ يا صلح وقت گهوڙو انسان جو هميشہ مددگار ۽ دوست رهيو آهي.

اسپين جي حملي ڪندڙ فوج جا سپاهي [سورهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾] جڏهن پنهنجن زرهپوش گهوڙن تي چڙهي، آمريڪي ڳاڙهن هندستانين جي پڙيان پوندا هئا، تڏهن آهي 'هندستاني' سمجهندا هئا تہ گهوڙو ۽ سوار هڪ ئي جانور

آهن. هنن گهوڙي جهڙو شاندار جانور اڳي ڪڏهن به ڪونه ڏٺو هو.

گهوڙو شروع ۾ شايد وچ ايشيا يا ڏکڻ ايشيا ۾ ئي پاليو ويو هو. وچ ايشيا جي ڪن ڀاڱن ۾ جتي انسان جو وڃڻ اڄ به خطري کان خالي نه آهي، اتي اجان تائين جهنگلي گهوڙا موجود آهن. اتي جي قدرتي چراگاهن ۾ هو ننڍين ننڍين ولرن ۾ رهن ٿا، ۽ ٿوري ئي کڙڪي تي ڏاهه کائي، ڀڄي وڃن ٿا.

گهوڙي جو نسل جابلو ماحول ۾ رهندڙ لوڙ جيڏي هڪ جانور سان ملايو ويو آهي، جنهن کي هر پير ۾ چار آڱوٺا اڳيان ۽ ٽي پويان هوندا هئا. گهوڙو پنهنجي "وڏي آڱوٺي" جي اڳين چوٽيءَ يا ننهن تي زور ڏيئي هلي ٿو. گهوڙي جو سنب قدرت جي ڏاڍي هڪ عجيب صنعت يا ڪاريگري آهي. اهو پنجي جي هڪ آڱوٺي بلڪ ان جي فقط ننهن جي بدليل صورت آهي. لوهه جو نعل، جو اڄڪلهه عام طرح پاليل گهوڙن جي سنبن ۾ هنيو ويندو آهي، سو انڪل سنه ٠٠ع ۾ يونانين يا رومين ٺاهيو هو.

پاليل گهوڙي جي منهن تي جيڪا اڇين چڳ يا ٻشڪ آهي، سا به سندس جسماني بناوت ۾ هڪ تازو اضافو آهي. جهنگلي گهوڙي کي اها ٻشڪ ڪانه ٿئي، ۽ قديم زماني جي گهوڙن جون جيڪي تصويرون هٿ آيون آهن، تن ۾ به اها نظر ڪانه ٿي اچي. جيئن گهريلو ڪتي ۾ پونڇ جي عادت پلجڻ کان پوءِ پيدا ٿي آهي، تيئن گهوڙي جي اها ٻشڪ پڻ سندس بدني بناوت ۾ پوءِ جي پيدا ٿيل آهي.

٦- گڏهه ۽ خچر

گڏهه کي گهوڙي جو سوٽ چوڻ موزون ٿيندو. سندس گهوڙي سان ويجهي مائٽي آهي، جو هڪٻئي سان لڱ به ڪري سگهن ٿا.

گڏهه تبديليءَ ڏانهن بلڪل ٿورو مائل آهي. گهريلو گڏهه

پنهنجي جهنگلي ابن ڏاڏن کان، جي اڄ به وچ ايشيا جي ميدانن ۾ چيڪ چرندا ڏٺا وڃن، تمام ٿورو مختلف آهي.

سنڌ ويل دنيا جي گهڻن ڀاڱن ۾ گڏهه جي اڄ ڪو به قدر نه رهيو آهي. ڪجهه سؤ سال اڳ، هوجتي ڪٿي ڪم ايندو هو، پر هاڻي فقط اُتي ڪم اچي ٿو، جتي ڦيٿن وارا آمدرفت جا ذريعا ڪم نٿا اچي سگهن. گـڏهه هڪ اورچ، مانيٽو ۽ پيرن جو پختو، پر ساڳئي وقت تمام ڍرو جانور آهي. هو اڄڪلهه دنيا ۾ تمام ٿوري تعداد ۾ ليي ٿو، ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ شايد سرگهوئي ختم ٿي وڃي.

گڏهه ۽ گهوڙو جڏهن پاڻ ۾ لڳ ڪندا آهن، تـه خچر پيدا ٿيندو آهي. خچر ۾ پنهنجي ذات کي پيدا ڪرڻ جي صلاحيت بلڪل ڪانهي.

خچر ۾ پنهنجي پيءُ ماءُ جون سڀ خوبيون موجود آهن. منجهس گڏهه جي اورچائي، صبر ۽ پيرن جي پختائي، ۽ گهوڙي جي طاقت، قدبت ۽ تيزي موجود آهي. جتي گهوڙو ڪم ڪري نه سگهي، يا جتي گرمي تمام گهڻي هجي، اتي خچر ڪم ڏيئي سگهي ٿو. هو انگلنڊ، آڏر يورپ ۽ اتر يونائيٽڊ اسٽيٽس ۾ بلڪل ٿورو ڪم ٿو اچي. هن کي اسپين، ڏکڻ يونائيٽڊ اسٽيٽس، فرانس ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾ عام طرح بار ڍوئڻ لاءِ ڪم آندو ٿو وڃي.

خچر، گڏهه ۽ گهوڙيءَ جو اولاد آهي. هيءُ پيءُ وانگر هينگندو آهي. گڏهه ۽ گهوڙي (نر) جو اولاد خچر کان بلڪل جدا قسم جو ٿئي ٿو. اهو گهوڙي وانگر هڻڪاريندو آهي ۽ گڏهه يا خچر وانگر ڪڏهن به هينگندو نه آهي. ان جي بدني بناوت گهوڙي سان گهڻي قدر مشابهت رکي ٿي. هو خچر کان ننڍو ٿيندو آهي ۽ تمام ٿوري تعداد ۾ اسپين ۽ دنيا جي ٻين ڪن ٿورن ڀاڱن ۾ ملي ٿو.

٧- مال [ڳائُون ۽ ماھيو]

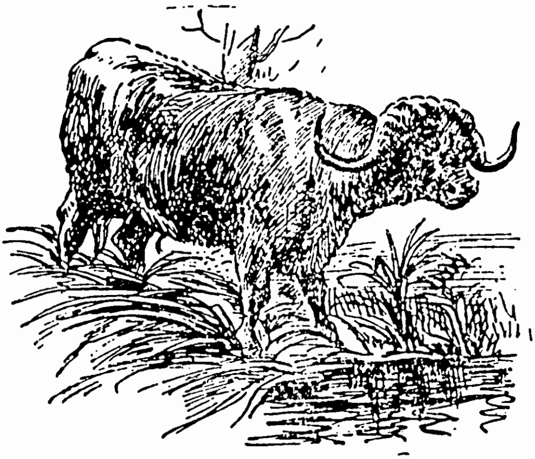

آفريڪي بفلو [مينھن]

اھي جانور، جن کي عام طرح "ڍور" يا "مال" چيو وڃي ٿو، تن جون چار مکيه جھنگلي ذاتيون اڄ دنيا ۾ موجود آھن، ۽ منجھانئن ھرھڪ، جداجدا، اتر آمريڪا، يورپ، ڏکڻ آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا ۾ رھي ٿي. مال جون سڀ ذاتيون "باس" (Bos) جنس جي جانور مان پيدا ٿيل آھن.

آمريڪي جھنگلي مال کي "بفلو" (مينھن) يا "بيزان" چيو ويندو ھو. انھن جا ڌڻ جا ڌڻ اتي "مسين" نديءَ ۽ راڪي جبلن جي وچ وارن ميدانن ۾ رھندا ھئا پر ھاڻي اتان ختم ٿي چڪا آھن، ۽ سندن نسل جا جانور يا تہ فقط اتي گھريلو حالت ۾ يا جانورن جي نمائشي باغيچن ۾ ڏسي سگھجن ٿا.

يورپي "بيزان" بہ اڄ صفحي ھستيءَ تان سڀجي چڪا آھن. اھي اڄ ايڪڙ ٻيڪڙ فقط روس جي نمائشي باغيچن ۾ قيد آھن.

مال جي ايشيائي ذات کي برصغير ھندستان-پاڪستان ۾ گھڻي وقت کان وٺي پاليو ويو آھي. جھنگلي حالت ۾ ھن ذات جا

ڪي جانور اڄا تائين فلپائين جي ٻيٽن ۾ لڀن ٿا .

آفريڪي ميٺهن (بفلو) ڪڏهن به گهريلو ٻنجي نه سگهي آهي. هن جا سڱ ڀالن جهڙا تيز ٿين ٿا.هو هڪ وحشي جانور آهي، جو ٻٽ ۾ وڏو طاقتور، ۽ نهايت بي ڊپو ٿئي ٿو. هن ڪان آفريڪا جا رهواسي ايترو ڊڄن ٿا، جيترو هو شينهن ڪان به نٿا ڊڄن.

ڊگهي يا گئون جي نسل جي پوري خبر نٿي پئجي سگهي، پر عام طرح ائين سمجهيو ويندو آهي ته هو يورپي "بيزان" جو اولاد آهن. نهايت ممڪن آهي ته انسان مال کي گهريلو بڻايو، تنهن ڪان اڳ گهڻي وقت لاءِ انهن کي جهنگلي حالت ۾ هو شڪار ڪندو آيو آهي.

آمريڪي "بيزان" گاهه وارن ميدانن کي، يورپي "بيزان" جهنگل يا ٻيلي کي ۽ آفريڪي ۽ ايشيائي "بيزان" پاڻيءَ يا چڪڙ کي پسند ڪو ڪري. پاليل ڊگها ۽ گئون اصل ۾ جهنگلن ۾ رهندڙ جانور آهن، ۽ هو اڄ به ٻيلن ۾ رلڻ جا تمام گهڻا شوقين آهن.

ڍورن يا مال جي سيني ذاتين کي مٿي تي سڱ ٿين ٿا، چاڪاڻ ته ڪين جهنگلي حالت ۾ دشمن ڪان پاڻ بچائڻ لاءِ سڱن جي ضرورت هئي. پر گهريلو ڍورن لاءِ اهي بچاءَ جا اوزار اڄ نڪما آهن. انسانن چوپائي مال جو هڪ قسم، هڙاڏو چونڊ رستي، پيدا ڪيو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ "موليي" ڏو چئجي. آن کي سڱ بلڪل ڪونه ٿا ٿين. ٻهراڙيءَ ۾ جيڪڏهن اڄ وڃبو، ته ڪيترا ڏوڙها يا سوڏا ڍور ڏسڻ ۾ ايندا. گهريلو مال جا سڱ سندن جسم ۾ هڪ نڪمي ۽ زائد چيز آهي. تنهنڪري "چونڊ" رستي، جو قدرت يا انسان وٽ هروقت استعمال پيو ٿئي، سندن اهي سڱ بلڪل غائب ٿيڻ وارا ئي آهن.

٨ - ردون ۽ ٻڪريون

ردون ۽ ٻڪريون جابلو جانور آهن. هي جانور دنيا جي گهڻي حصي جي اوچن ۽ اٿانگن جابلو ڀاڱن ۾ اڃا تائين جهنگلي حالت ۾ لڀن ٿا. هو انهن اوچن ۽ اٿانگن هنڌن تي بلڪل سلامتيءَ سان زندگي گذاري سگهن ٿا. هو اتي بگهڙن، رڇن ۽ ٻين اهڙن دشمنن جي دپ کان به بلڪل آجا رهن ٿا، ۽ مزي سان اتي کايو پيئو، ڇيڪ گهمندا ڦرندا رهن ٿا.

گهريلو ردن ۽ ٻڪرين جو نسل ايشيائي آهي. ايشيا ۾ ئي انسان ۽ انسان جي سڀيتا جي شروعات ٿيل ڏسڻ ۾ ٿي اچي. ايشيا ۾ ئي انسان ٻين جانورن کي پالڻ ۽ گهريلو بنائڻ شروع ڪيو هو. اهوئي سبب آهي، جو دنيا جي موجوده گهريلو جانورن جون گهڻيون ذاتيون ايشيائي نسل جون آهن.

گهريلو ردن جون گهڻيون جنسون ته گذريل ڪجهه صدين ۾ ئي پيدا ڪيون ويون آهن. ردن ۽ ٻڪرين کي سندن هوشياريءَ ڪري نه، پر وارن ۽ کير لاءِ پسند ڪيو ويو آهي. تنهنڪري هو اڄ ڏينهن تائين جيتوڻيڪ دماغي حالت ۾ اوئين ئي پوئتي پيل آهن، پر سندن پشم ۽ ڏاس ۾ نهايت عمديون عمديون تبديليون آنديون ويون آهن. گهريلو ردن ۽ ٻڪريون دماغي حالت ۾ پنهنجي جهنگلي مائٽن کان به اڄ پوئتي پيل هجن ته شڪ نه آهي.

٩ - سوئر

گهريلو سوئر يورپ، اولهه ايشيا ۽ اتر آفريڪا جي جهنگلي سوئر جي نسل مان آهي. گهريلو سوئر کي جيڪڏهن ٿورو ئي آزاد ڇڏي ڏجي، ته هو جلد ئي جهنگلي حالت ۾ تبديل ٿيو وڃي. دنيا جي ڪجهه ملڪن ۾ ۽ ڪن ٻيٽن تي اڄ ڪيترا جهنگلي سوئر ڏسجن ٿا، جيڪي اهڙيءَ ئي طرح

اتي گهريلو سوئرن سان ٿري، جهنگلي بنجي ويــــل پائنجن ٿا. جهنگلي سوئر ننڍن ننڍن ٽولن ۾ رهندا آهن، ۽ هڪٻئي سان ڏاڍا وفادار هوندا آهن. جڏهين سوئرن کي ڪاڏو ڪائيندي ڏسبو آهي، تڏهن ائين سمجهبو آهي ته هنن کي هڪٻئي لاءِ ڪوبه پيار ڪونهي. پر هو حقيقت ڪري اهڙا خـودغرض ۽ ذليل طبع نه آهن، جهڙا سمجهيا وڃن ٿا. جيڪڏهن مجهائن ڪنهن هڪ تي ڪا مصيبت اچي پوندي آهي، ۽ هو پنهنجي تڪليف جو چتاءُ چيخن رستي ٻين کي ڏيندو آهي، تڏهن سندن سڄي ٽولي جو ٽولو پنهنجا وار ڪانداري ۽ نهايت خوفناڪ هڏڪارون ڏيندو، آن جي واهر لاءِ وڃي حاضر ٿيندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته هو پنهنجي جان به جوکي ۾ وجهي، هڪٻئي جي بچاءَ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن.

جهنگلي ســوئــر گهڻو ڪــري ٻــوٽــن جـــي پــاڙن تي گذران ڪندا آهن، جن کي هو پنهنجي طاقتور سونڍ يا وچن سان زمين مان کوٽي ٻاهر ڪيڏندا آهن.

چين يا ٻين مشرقي ملڪن جي سوئرن جـــو نسل شايد هندستان جي جهنگلي سوئرن سان ٺڙ وڃي مليو. هندستان جو جهنگلي سوئر يورپي جهنگلي سوئرن کان الڳ قسم جو آهي. اصلوڪن جهنگلي سوئرن جا ڪن، جهنگلي هاٿيءَ کان سواءِ ٻين سيني جهنگلي جانورن جي ڪنن وانگر، هميشه کڙا هوندا آهن. انهن جا ورپل يا لڙڪيل ڪن سندن گهريلو حالت ۾اچڻ کان پوءِ ائين بڻيا آهن.

١٠- وڏو هرڻ

وڏو هــرڻ اتــر اڌ گـول جي ٿڌي ڪنڊن ۾ لڀي ٿــو. هــن کي سائبيريا ۾ ڪير، گوشت ۽ برف گاڏين جي ڇڪڻ لاءِ پاليو ويندو آهي. ڪجهه سال اڳ يونائيٽيڊ اسٽيٽس حڪومت وڏن هرڻن جو هڪ ڌڻ آلاسڪا جي برف واري پاڙي ۾ وڏ ڻ

ويجهڻ لاءِ آئي ڇڏي ڏنو هئي ته هو اتي جي ماڻهن کي برف مٿان بار گاڏين ڇڪڻ ۾ مدد ڪري سگهن. وڏو هرڻ برف تي هلندڙ بنا ڦيٿن گاڏيءَ ۾ جيڪڏهن ٻڌجي، ته ڏهه ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان سڄي ڏينهن ۾ هڪ سؤ ميل ڪري سگهي ٿو.

١١- اُٺ

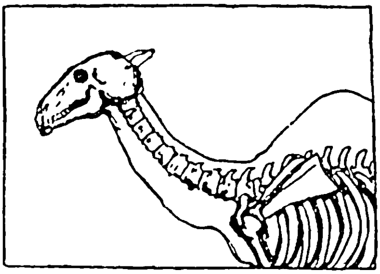

– اُٺ جو ڪرنگهو مڏو آهي –

اُٺ بيابان جو هڪ جانور آهي. هو اتر آفريڪا ۽ وچ ايشيا جي وڏن بيابانن ۾ رهي ٿو. هو جهنگلي حالت ۾ اڄ ڪونه ٿو لڀي سگهي. آفريڪا ۽ ايشيا جي بيابانن ۾ بار ڍوئڻ ۽ سواريءَ لاءِ اُٺ ئي هڪ مکيه وسيلو آهي.

اُٺ جا مکيه ٻه قسم ٿين ٿا. هڪ ٿوهي وارو يا عربستاني اُٺ ۽ ٻيو ٻن ٿوهن وارو اُٺ. هڪ ٿوهي وارو اُٺ اصل اتر آفريڪا ۽ عربستان جو رهاڪو آهي. هندستان – پاڪستان جي ڪن ڪن ڀاڱن ۾ اُٺ جو هيءُ قسم، جيڪو ملي ٿو، سو به اصل شايد عربستان مان ئي آيل آهي. ٻن ٿوهن وارو اُٺ ايشيا جو رهاڪو آهي. ۽ ڪاري سمنڊ جي ڪناري کان وٺي سائبيريا، تبيٽ ۽ چين ۾ عام لڀي ٿو. حقيقت ڪري اُٺ جا ٻه ايترائي قسم آهن، جيترا گهوڙي جا. انهن مان ڪي بيابانن جي سخت گرم واريءَ تي ۽ ڪي وري سائبيريا جي ٿڌي برف واري ملڪ تي هريل آهن. اُٺن جو هڪ قسم

[جنهن کي "سهري" چيو ويجي ٿو] گهڻو ڪري رڳو سواريءَ جي ڪم ايندو آهي، ۽ هلڻ ۾ اهڙو تکو آهي، جو ماڻهو مٿس شرطون رکندا آهن.

[عام لاڏو اٺن جي سواري ڏاڍي تڪليف ده معلوم ٿيندي آهي، پر سهري اٺ کي ماڻهو ننڍپڻ کان اهڙو تہ سهنجو پنڌ سيکاريندا آهن، جو مٿس سواري ڪرڻ سان بدن کي ڪو بہ لوڏو نہ ايندو آهي.]

اٺ کي "بيابان جو جهاز" چيو ويندو آهي. هن جي جسماني بناوت چڻ بيابانن جي حالتن پٽاندر ئي ٺاهي ويئي آهي. ٻيو ڪو بہ جانور بيابان ۾ اٺ جو مٽ ٿي نٿو سگهي. سندس پير جا داڻوڙا اهڙا تہ ويڪرا آهن، جو هن کي واريءَ تي هلڻ ۾ ڪا بہ تڪليف نٿي ٿئي. هن کي چار اوجهريون آهن، جن مان هڪ تہ هن مٿان تهہ گوڏرين ۾ ورهايل آهي، جنهن ۾ هو پنهنجي فوري ضرورتن کان وڌيڪ پاڻي بچائي رکي سگهي ٿو.

[بيابانن سان تعلق رکندڙ ماڻهن لاءِ اٺ اهڙوئي ضروري ۽ مدامي ساٿي آهي، جهڙو ريڍارن ۽ ٻڪرارن سان هڪ وفادار ڪتو. اتي جي ماڻهن جي حياتي اٺ سان ايتري تہ ڳنڍيل آهي، جو سندن ڏند ڪٿائن، راڳن، قصن ۽ ڪهاڻين ۾ اٺ جو بيان اڪثر ڪري آهي ئي آهي. سندن ٻوليءَ ۾ ڪيترا لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا موجود آهن، جن جو تعلق اٺ سان آهي. اسان جو سنڌ ديس بہ هڪ نيم بيابان آهي، ۽ اٺ جو استعمال بہ هندستان - پاڪستان ۾ گهڻي ۾ گهڻو هتي ٿئي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ اٺ لاءِ اڻڪل ويهارو کن لفظ آهن. سنڌيءَ ۾ اٺ تي پڌل اصطلاح ۽ پهاڪا بہ ڪافي انداز ۾ موجود آهن، جيئن تہ "اٺ واري سستي"، "اٺ وانگر رينگڻ"، "اوڳي اٺ"، "فلاڻو تہ اٺ آهي"، "جيڏا اٺ تيڏا لوڏا"، "لاچار کان اٺن بہ بار چڙهيا آهن"، وغيره، وغيره. عربي

ٻوليءَ ۾ ته اٺ لاءِ ڪي سئو ڪان به وڌيڪ لفظ آهن.]

گهڻا ماڻهو سمجهندا آهن ته اٺ جي پُڇَءَ وارو ڪنڊو ڏنگو آهي ۽ وچ تي مٿي وريل آهي. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. اٺ جي پُڇَءَ وارو ڪنڊو اهڙوئي سڌو آهي، جهڙو گهوڙي يا ڳئونءَ جي پُڇَءَ جو ڪنڊو. اٺ کي پُڇَءَ تي هڪ ٿوهو آهي، سو ته رڳو هڪ چربيءَ جو ذڪر آهي، جو هن کي ڪاڏي نه ماڻ جي حالت ۾ ڪم ٿو اچي. اٺ جو ٿوهو ذڪار ۾ ڳري ويندو آهي ۽ سڪار ۾ وري مچي متارو ٿيندو آهي. اٺ ۾ تڪليف برداشت ڪرڻ جو تمام گهڻو مادو آهي. سواءِ پاڻيءَ جي، هو ليُن لاءِ تي، سڄو هفتو، معمولي بار سان، روزانو ١٥ ڪلاڪ پنڌ ڪري سگهي ٿو.

اٺ ۾، گڏهه وانگر، تبديليءَ ڏانهن تمام گهٽ مائل آهي. صدين کان وٺي پلبو پيو اچي، پر تڏهن به اڄ هو نيم جهنگلي حالت ۾ ئي آهي.

[سياري ۾ بالغ اٺ کي جيڪڏهن جام ڪاڏو ملندو آهي، ته مست ٿي پوندو آهي، ۽ مستيءَ ۾ اهڙو ضدي ٿي پوندو آهي، جو جنهن مالڪ جي رڳو اشاري تي هو هوندڻ ڪنڌ نمائي ڏيندو هو، تنهن مالڪ کي به جهٽ هڻڻ ۾ دير نـه ڪندو آهي. سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته ”اٺ تي اعتبار ڪهڙو!“ ڪيترا مثال موجود آهن، جو اٺ پنهنجي مالڪ سان ضد ڪري بيٺو آهي ۽ ڪيس هيٺ ڪيرائي، مٿس گوڏا ڀِڃي چڙهي ويٺو آهي ۽ هن کي چيپاڻي ماري ڇڏيو اٿس.

[اٺن جو لڳُ سياري ۾ ٿيندو آهي. شهواني مستيءَ جي حالت ۾ هن جي هلت چلت ۾ ايترو ته فرق اچي ويندو آهي، جو سندس ان حالت تي غيرواقف ماڻهوءَ کي هوند حيرت لڳي وڃي. لانگ پيو هڻندو، گوڙيون پيو ڪندو ۽ ڏند پيو ڪرٽيندو. شهوت جي مستيءَ ۾ ڪاڏو ڪائڻ به ڇڏي ڏيندو آهي.]

مستيءَ واريءَ حالت کان سواءِ آن نهايت مانيٺو جانور آهي. مالڪ جي رڳي اشاري تي نڪ نمائي ڏيندو آهي. [سنڌ ۾ ته ننڍڙا ننڍڙا ٻار به اُن کي پنهنجي ضابطي ۾ رکي ويندا آهن. مهار مان ٿوريءَ ڇڪ ڏيڻ سان ۽ "هش هش" ڪرڻ تي ويهي رهندو آهي.] جنهن وقت مٿس بار لڏبو آهي، تڏهن هو ڏاڍو رينگندو آهي، ۽ جيڪڏهن بار تمام گهڻو مٿس وجهبو، ته اٿڻ کان صفا انڪار ڪري ويهندو آهي.

آتر آمريڪا ۾ هڪ آن جو قسم آهي، جنهن کي "لاما" چوندا آهن. آن جي بت تي ايترا ته ڏگها وار ٿين ٿا، جو ڪيس چون ٿي "رڍ جهڙو آن". هو آتي جي ماڻهن کي بار ڍوئڻ جي ڪم ايندو آهي.

آن جو هڪ ٻيو به قسم آهي، جنهن کي "آلپاڪا" ڪري سڏيندا آهن. آن جي وارن مان مشهور آلپاڪي جو ڪپڙو ٺهندو آهي. آن کي ٻهرين آمريڪي ڳاڙهن هندستانين پاليو هو. الپاڪي جو ڪپڙو "پيرو" ملڪ جي قديم قبرن ۾ مُردن سان ويڙهيل، لڌو ويو آهي. "الپاڪا" قسم جو آن آمريڪا ۾ اُنڊيز جبل جي مٿانهين پٽ ۾ اجا تائين به نيم جهنگلي حالت ۾ ننڍن وڳن ۾ ملي ٿو.

١٢- هاٿي

هاٿيءَ جا ٻه قسم آهن- هڪ آفريڪي ٻيو ايشيائي.

آفريڪي هاٿيءَ کي اڳئين زماني ۾ فقط قديم شهر "ڪارٿيج" جي رهاڪن پاليو هو. هاٿي هو اتي ڪٿي به گهريلو حالت ۾ ڪونه ٿو ليي. هن جا ڪن وڏا آهن ۽ نر توڙي ماديءَ کي ڏند ٿين ٿا. هن جي پيشاني وچ تي مٿي ورپل آهي، ۽ سندس طبع ڏاڍي چيڙاڪ ۽ خوفناڪ ٿئي ٿي.

ايشيائي هاٿيءَ کي گهڻي انداز ۾ گهريلو بنايو ويو آهي. هن جي پيشاني اندر ورپل آهي، ۽ سندس ڪن ايترا وڏا نه آهن.

هن قسم جي فقط نر هاٿيءَ کي ڏند ٿيندا آهن.

هاٿيءَ جو قدر هميشه بادشاهن ۽ راجائن وٽ رهيو آهي. هنن جي خيال ۾ هاٿيءَ جهڙي وڏي ۽ حشمت واري جانور تي سواري ڪرڻ سان سندن قدر ۽ قيمت وڏي ٿي ۽ سندن حشمت ۽ دٻدٻو عام ماڻهن جي مٿان زياده نمايان ٿئي ٿو.

[جڏهن به ڪن شخصن يا طبقن کي عام ماڻهن مٿان سماجي برتريءَ ۽ حاڪميت جو موقعو مليو آهي، تڏهن هنن پنهنجي اُن برتريءَ ۽ حاڪميت کي قائم رکڻ لاءِ پنهنجن محڪومن کي ڪنهن نه ڪنهن نموني حيرت ۾ محو رکڻ يا

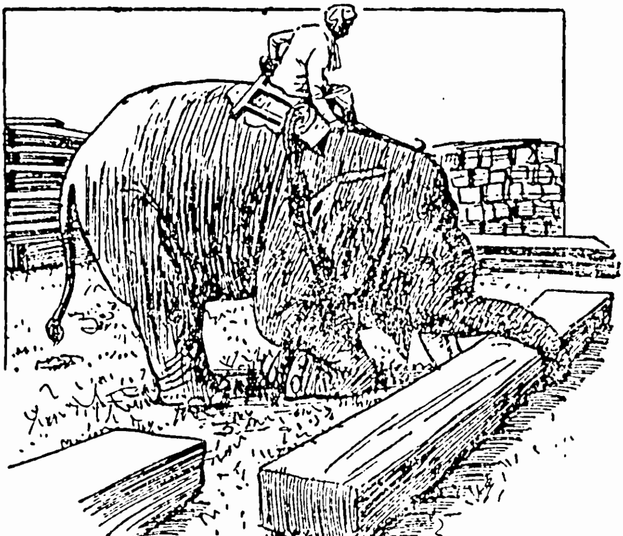

—هاٿي بند کڻي رهيو آهي—

دٻ ۾ بي حس ڪري ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

[اڪثر حالتن ۾، سندن اُن برتر حيثيت جو ڪنهن لياقت ۽ اهليت تي مدار نه رهي، پر ڪين آها حيثيت يا ورثي ۾ مليل آهي يا ڏنگيءَ ۽ زور سان هٿ آيل آهي. هو پنهنجن

محڪومن کي خاص ان ڳالهه کان هميشه لاءِ بي علم رکڻ خاطر ۽ انهن کي سندن ڪمتريءَ ۽ محڪوميت تي دائمي طور راضي رکڻ خاطر هزارين جتن ڪن ٿا. ڇغان جا ٽولا، غنڊن جا سٿ، چورن جون پاٽاريون، پوليس سان سازباز، شڪارگاهه، انيڪ ڏيک ويک ۽ ملن مولوين ۽ پيرن فقيرن جو هر وقت تعاون، ۽ اهڙا ٻيا عجيب غريب طريقا هنن کي استعمال ڪرڻا ٿا پون، تان ته سندن آها برتري ۽ حاڪميت سدائين سلامت رهي، جا کين ويٺي ويٺي، سون ۽ هزارن جي پورهئي جي ڪمائيءَ جو مالڪ بڻائي ٿي.

[شاهن ۽ شهنشاهن، راجائن ۽ مهاراجائن، نوابن ۽ سردارن، غائب زميندارن ۽ جاگيردارن جي وجود جي ڪا ضرورت اڄ سڄي دنيا محسوس ڪانه ٿي ڪري. تنهنڪري هاڻي هاٿيءَ جهڙي هيبتناڪ جانور تي سواري ڪرڻ وارا به جيئن پوءِ تيئن دنيا تان غائب ٿيندا ٿا رهن. پر اسان وٽ اهڙن سواري ڪرڻ وارن يا سواريءَ لاءِ سڪڻ وارن جو اڃا ڪجهه سڪار آهي. چو ته اسان جي پنهنجي دنيا جي اِها هڪ خصوصيت آهي، ته اسين ٻي، گڏهه يا آڻ وانگر، تبديليءَ ڏانهن تمام ٿورا مائل آهيون. ڪاڻ جو هر ۽ جوڙو ڏاندن جو ۽ انگ اگهاڙو ۽ پيٽ بکيو هاري-اهي اسان جي دنيا جون خاص صفتون آهن.

[بهرحال، قدرت جو هيءُ اٽل قانون ته هر "شيءِ لاءِ تبديلي لازمي آهي" اسان تي به اثرانداز ٿيندو رهي ٿو. فرق رڳو هيءُ آهي ته جا نئين ڳالهه سڄيل ملڪ پنهنجي لاءِ فائديمند سمجهي، ايجاد ڪن ٿا يا يڪدم ڪٽي قبول ڪن ٿا ۽ پنهنجي طرزعمل ۾ ان مطابق انقلاب آڻيندا رهن ٿا، آها ساڳي ڳالهه اسين، 'گهٽيءَ خرابيءَ کان پوءِ' مجبور ٿي، قبول ٿا ڪريون.]

بر اڄ جيئن هاڻين تي [انهن اصلي ۽ هاٿوڪن نتاي]

سواري ڪرڻ وارن جا پويان ڏينهن آهن، تيئن خود هاٿي به صفحي هستيءَ تان مٽجڻ وارو آهي. گهريلو هاٿي اتفاق سان ڪو ڦر ٿو ڄڻي - جهنگلي هاٿڻ به سڄيءَ ڄمار ۾ فقط هڪ ڦر ڄڻي سگهي ٿي. تنهن ڪان سواءِ، هاٿيءَ جي ڏندن ۽ هڏن جو اڄ به دنيا ۾ ايترو ته ڪاڊو آهي، جو هرسال سوين هاٿي ماريا وڃن ٿا. اِهي سڀ ڳالهيون ٻڌائين ٿيون ته هاٿيءَ جو دنيا تان غائب ٿي وڃڻ اهڙوئي يقيني آهي، جهڙو هن ڪان اڳ غائب ٿي ويل ڪيترن ئي ٻين هزارن قسمن جي جانورن جو.

هاٿي برصغير هند-پاڪ ۾ ڪاٺ جا وڏا وڏا بنڊ کڻڻ لاءِ ڪم ٿو اچي. هن جي سونڊ اهڙي ته ٺهيل آهي، جو هو ان سان جتي ڳرا بنڊ مٿي ڪري سگهي ٿو، اتي هڪ ننڍي ۾ ننڍي ڏاچني به زمين تان کڻي ٿو سگهي.

هاٿي تمام ٿورين حالتن ۾ زمين تي ويهندو يا ليٽندو آهي. هو ننڊ به بيٺي ئي بيٺي ڪندو آهي. اهڙا مثال بـه موجود آهن، جو هاٿي ساهه نڪرڻ کان پوءِ به پنهنجن چئن پيرن تي گهڻي عرصي تائين ائين ئي بيٺو رهيو ۽ ڪنهن کي ڪل ڪانه پيئي ته ڪو مري ويو آهي!

ڪو به جانور گهريلو بنائڻ ۾ ايترو سولو نه آهي، جيترو هاٿي. ڪتي کي پالڻ ۾ ماڻهوءَ کي هزارين سال لڳي چڪا آهن. پر جهنگلي هاٿيءَ کي جهنگ مان هٿ ڪري، ٿوري وقت لاءِ بک ڏيئي ۽ ٿڪائي، ڇهن مهينن اندر هڪ فرمانبردار ۽ پيار ڏانهن مائل خادم بنائي سگهجي ٿو. هاٿيءَ جي سمجهه ۽ حافظي جي طاقت نهايت تيز ٿئي ٿي. هن ۾ بدلي وٺڻ جو مادو به گهڻو موجود آهي.

قديم زماني ۾ سواءِ آسٽريليا جي هاٿي سڀني کنڊن ۾ ملندا هئا. يورپي هاٿيءَ کي، جو اڄ ناپيد آهي، ”مامَٿ“ جي نالي سان سڏيندا هئا، ۽ اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾ رهندڙ

هاٿيءَ کي "مستدان" سڏيو ويندو هو، جو پڻ اڄ صفحي هستيءَ تان مٽجي چڪو آهي. جنهن وقت نوع انسان وجود ۾ آيو، تنهن وقت کان ٿورو اڳ يا پوءِ هي هيبتناڪ جانور، يعني "ماسٽ" ۽ "مستدان"، آنهن ٻنهي سرزمينن مان نابود ٿي ويا.

ڀهريان ڀهريان هاٿي، جن جي وجود جو پتو لڳايو ويو آهي، آنهن جا نشان پٿر جي دور کان ٻہ اڳ جي دور ۾ مصر ۾ لڌا ويا آهن. انهن کي سونڊ نہ هوندي هئي. رڳو ٻاهر نڪتل هڪ نڪ هوندو هون. هنن جا ڏند رڇ جي ڏندن جيترا ننڍا هوندا هئا. هو قد بت ۾ ٽٽون گهوڙن جيڏا ٿيندا هئا.

١٣- پاليل پکي

ڪڪڙ شروع ۾ برصغير هندستان ۾ پاليو ويو هو. هو جهنگلي ڪڪڙ جي نسل مان آهي، جو اڄ بہ برصغير ۾ ڪٿي ڪٿي جهنگلي حالت ۾ ملي ٿو.

جهنگلي ڪڪڙ ڳِوڙهي ڳاڙهي رنگ جو آهي. هو

- جهنگلي ڪڪڙ (نر) -

وڻن جي ٽارين تي ويهندو آهي، ۽ آکيرو زمين تي ٺاهيندو آهي. جهنگلي نر ڪڪڙ ڏاڍو ويڙهو پکي آهي. هو گهريلو ڪڪڙن وانگر صبح جو سج اڀرڻ کان اڳ ٻانگون ڏيندو آهي. گهريلو ويڙهاڪ ڪڪڙ بدن ۾ هلڪو ۽ مضبوط ۽ رنگ ۾ ڳاڙهيرو ٿئي ٿو. هن جي پنهنجي اصلوڪي مائٽ، جهنگلي ڪڪڙ سان تمام ويجهي مشابهت آهي. هن کي چوندا ئي "اصيل" ڪڪڙ آهن، يعني هو گهريلو ڪڪڙن جي ٻين سڀني قسمن کان وڌيڪ پنهنجي اصلوڪيءَ جهنگلي حالت ۾ رهجي ويل آهي.

ڪڪڙ کي پهريائين ايشيا کنڊ ۾ برصغير هندستان-پاڪستان ۾ پاليو ويو هو. آن جي اصلوڪي خاندان جا جهنگلي ڪڪڙ اڃا تائين به هتي ڪٿي جهنگلي حالت ۾ ملن ٿا.

گهريلو مور پڻ ڏکڻ ايشيا جو رهاڪو آهي، جتي اڃا تائين هو جهنگلي حالت ۾ به موجود آهي. گهريلو مور جهنگلي مور کان ڪجهه نموني مختلف آهي. ڪيس فقط سنڌس سهڻن پڇ وارن کنڀن ڪري پاليو وڃي ٿو. هو گهڻو ڪري اڪيلو رهڻ پسند ڪندو آهي، ۽ ماڻهوءَ سان تمام ٿوري انسيت رکندو آهي.

ترڪي ڪڪڙ اصل آمريڪا جو پکي آهي. 'ڳاڙها هندستاني' هن کي تير ڪمان سان شڪار ڪندا هئا. هن ۾ اڏامڻ جي طاقت تمام گهٽ آهي. هيءُ پکي جُوءِ کان گهڻو پري وڃڻ پسند ڪين ڪندو آهي. انهن ٻن سببن ڪري هو سولائيءَ سان پلجي سگهي ٿو. هن کي شروع ۾ ڳاڙهن هندستانين پاليو هو. جڏهن انگريزن هن ڪڪڙ کي آمريڪا مان هٿ ڪري انگلنڊ آندو، تڏهن اتي جي ماڻهن ائين سمجهيو ته هيءُ ترڪيءَ مان آندو ويو آهي، ۽ ان سبب هن تي "ترڪي ڪڪڙ" جو نالو پئجي ويو.

شترمرغ آفريڪا جو رهاڪو آهي. هو هڪ بيابان ۾ رهندڙ پکي آهي، ۽ تمام ڏورو وقت ٿيو، جو هن کي پالڻ شروع ڪيو ويو آهي. سندس کنڀ اهڙا ته عام پسند آهن، جو هن کي پالڻ لاءِ ڏکڻ آفريڪا ۽ ڏکڻ ڪئليفورنيا ۾ وڏي پيماني تي بندوبست ڪيا ويا آهن، جتي ڪيس گهٽي انداز ۾ پيدا ڪرڻ ۽ پالڻ لاءِ هر ممڪن ڪوششون ڪيون پيون وڃن. شترمرغ ٻي هڪ گهريلو پکي آهي، جو جهنگلي حالت ۾ به اڏامي نٿو سگهي.

ڪبوتر ٽن يا چئن هزارن ورهين کان وٺي پالبو پيو اچي. اڄ گهريلو ڪبوتر جا اٽڪل ٢٠٠ جدا جدا قسم موجود آهن. اهي سڀئي يورپي جابلو ڳيري جي نسل مان آيل ڏسجن. جابلو ڳيرو نيرائين رنگ تي ٽيندو آهي، ۽ سندس کنڀن تي ٻه ڪارا پٽا هوندا آهن. هو پنهنجا گهر جبلن ۽ ٽڪرن ۾ ٺاهيندو آهي. نر ڪبوتر هڪ وقت فقط هڪ ماديءَ سان گذاريندو آهي. گهريلو پکين مان فقط ڪبوتر ٻي آهي، جو ڪڏهن به هڪ کان وڌيڪ ماديون پاڻ سان نه رکندو آهي.

ڪبوتر پنهنجن ٻچن کي چهنب مان هڪ خاص قسم جو کير پياريندو آهي، جو هو پنهنجيءَ ڳجهيءَ ۾ داڻن کي اڌو ڳاٻرو هضم ڪري، پيچيءَ وانگر بڻائي، ٻاهر ڪڍندو آهي.

بدڪن جا گهڻا ٻي قسم آهن، جن مان ڪي ڏوريون پالجن ٿيون. بدڪون اونهاري ۾ گرين لئنڊ، آئسلئنڊ، لئپلئنڊ ۽ سائبيريا ۾ ۽ سياري ۾ هندستان-پاڪستان، مصر ۽ آمريڪا جي گرم ڀاڱن ۾ رهنديون آهن. [هتي سنڌ جي منڇر ۽ ٻين ڍنڍن ۾ سياري ۾ پکي ايندا آهن، سي گهٽي قدر سائبيريا کان ايندا آهن. اتان کن پکين کي نشان ڪري ڇڏي ڏنو ائن ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اهي ساڳيا پکي سنڌ ۾ منڇر ۽ ٻين

ڍنڊن تي اڏامندا، شڪار ڪندا ۽ شڪار ٿيندا ڏٺا ويا آهن.]

١٤- ڍاليل جيت

جيتن جون ڪل پنجن لکن کان وڌيڪ ذاتيون معلوم ڪيون ويون آهن. جيت دنيا جي حيوانات جو هڪ اهم جزو آهن. هنن سڀني ذاتين مان فقط ٽي يـــا چار ذاتيون اڄڪلهه پاليون وڃن ٿيون. ان جو خاص سبب هيءُ آهي ته جيت نهايت ضعيف جانور آهن، ۽ هو انسان کي ڪنهن وڏي ڪم ۾، مثلاً بار کڻڻ يا سواريءَ جي ڪم ۾، نٿا اچي سگهن، ۽ نڪي وري ايترا سوادي آهن، جو کين کاڌي لاءِ پالي سگهجي.

ماکيءَ جي مک شايد پهريون ئي جيت آهي، جنهن کي انسان اوائل ۾ پالڻ شروع ڪيو. ان جو اصل وطن ايشيا آهي، ۽ تمام ٿورو وقت ٿئي، جو کيس آمريڪا نيو ويو آهي. هن وقت آمريڪا ۾ جيڪي جهنگلي ماکيءَ جون مکيون ڏسجن ٿيون، سي به اصل ۾ پاليل هيون، جن پوءِ ڀڄي وڃي، جهنگلي حالت اختيار ڪئي آهي. اڄ دنيا جي هر حصي ۾ جتي گل گهڻا آهن ۽ سال جو چڱو عرصو ٽڙيل رهن ٿا، اتي ماکيءَ جون مکيون ملي سگهن ٿيون.

ماکيءَ جي مک جو کاڌو "ماني" ۽ ماکي آهي. ماکي گلن جي رس مان ٺهي ٿي، ۽ ماکيءَ جي مک، جا گلن جو هڪٻئي سان ميلاپ ڪرائي، تسمين تسمين گل پيدا ڪرائي ٿي، تنهن کي اها گلن جي رس گويا معاوضي طور وصول ٿي ٿئي. هوءَ گلن جي رس کي چوسي، پنهنجي گجيءَ ۾ گڏ ٿي ڪري، ۽ پنهنجي ماناري جي گهرڙن ۾ وڃي، ان کي اوڳاري ٿي.

گلن تي جيڪا بور ٿيندي آهي، سا ماکيءَ جي مک جي "ماني" آهي. گلن تي ويهڻ سان پنهنجن پوين ڄنگهن جي وارن جون ڳوٿريون آن بور سان ڀري، هوءَ پنهنجي گهر ويندي آهي.

وچولي آب هوا وارن ڀاڱن ۾ جتي سڄو سال گل گهڻي انداز ۾ ٿين ٿا، اتي ماکيءَ جي مک اڪثر گهڻي ماکي گڏ ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته ان کي ائين ڪرڻ جي ضرورت ڪانه ٿي پوي. گلن جي رس جو ڪاڏو ڪيس سدائين اڻ ڪٽ انداز ۾ پيو ملي، پوءِ پنهنجي ڪاڻ خوراڪ کي گڏ ڪري ڇو رکي؟

ماکيءَ جي مکين جو جماعتي نظام نهايت اعليٰ قسم جو آهي. اهڙو بهتر ۽ اوچو جماعتي نظام "ڪرنگهي وارن جانورن" مان، ويندي انسانن تائين به، ڪنهن جو ڪونهي.

پٽ ڪيئون حقيقت ڪري ڪيئون نه آهي. اهو هڪ خاص ذات جي پوپٽ جو ٻچو آهي، ۽ وڏي ٿيڻ تي اڏامندڙ پوپٽ ٿيو پوي. پٽ ڪيئون گهڻي وقت کان پالبو پيو اچي. هو چين جي مٿانهن ڀاڱن ۾ گهڻو ٿيندو آهي، ۽ شروع ۾ ڪيس چينين ئي پاليو هو. پٽ ڪيئون پنهنجي بدن مان نهايت نرم ۽ سنهڙا ڌاڳا ڪڍندو آهي، جن کي "پٽ" چيو ٿو وڃي. هو توت جا پن کائيندو آهي. پٽ ڪيئين جي ڳلين ۾ هڪ پاڻياٺي شيءِ رهندي آهي، جا ٻاهر نڪرڻ سان، هوا لڳڻ ڪري، سخت ٿي، پٽ جي نفيس ۽ نرم ڌاڳن ۾ تبديل ٿيو وڃي. ڪوريئڙو پنهنجو حيرت‌انگيز ڄار پڻ انهيءَ ئي نموني ٺاهيندو آهي.

چين، جپان ۽ فرانس جا ملڪ پٽ ڪيئين جي پالڻ کان سڄيءَ دنيا ۾ مشهور آهن، جتي لکين ماڻهو ائين پٽ پيدا ڪرڻ جي ڌنڌي تي پنهنجو گذران ڪندا آهن.

ميڪسيڪو ملڪ ۾ هڪ قسم جو منگهڻ جهڙو ڳاڙهو ننڍڙو جيت ٿيندو آهي، جنهن کي **ڪوچني جيت** ڪري چوندا آهن. ان جو گذران ٿوهر جي ٻوٽي تي ٿيندو آهي. هن جيتن کي سڪائي ۽ پيهي هڪ قسم جو نير ٺاهيو ويندو آهي، جنهن کي 'ڪوچيني نير' ڪري ٿا چون.

ڳاڙها هندستاني، آمريڪا ۽ يوروپي قومن جي وڻ کان

اڳ، هن جيت مان نير ٺاهيندا هئا. يورپي ماڻهو گهڻي وقت تائين ائين سمجهندا هئا ته ڪوچيني جيت، جيت ڪونهي، پر ڪنهن اناج جي قسم جو داڻو آهي. هن جيت کي اسپين ۽ ڪينري ٻيٽن جي ماڻهن پنهنجي پنهنجي ملڪن ۾ نيئي، پالڻ ۽ وڌائڻ شروع ڪيو آهي، ۽ هاڻي سڄيءَ دنيا ۾ جيڪو ڪوچيني نير کپي ٿو، سو انهن ملڪن مان ئي ٻاهر روانو ٿئي ٿو.

١٤- اختصار ۽ نتيجو

دنيا جي ڪيترن هنڌن تي مٿي ڪڪر، ۽ سڀ کي ٻه اڪيلهه گهريلو جانورن يا اناج جي فصلن وانگر عام جام پيدا ڪيو ۽ پاليو پيو وڃي؛ فرق فقط هيءُ آهي ته آن جي پاڃڻ يا اپجڻ جا وٿاڻ ۽ جايون سمنڊ جي تري ۾ آهن.

مٿي ڪڪر، سڀ ۽ مٿي بيان ڪيل ٽن جيتن کان سواءِ ٻيا سڀ جانور، جن کي انسان پاليو آهي، ”پٺيءَ جي ڪنڊي وارا“ يا ڪرنگهي وارا جانور آهن، جن مان سواءِ هڪ ٻن جي، ٻيا سڀئي ڏاڪيندڙ يا ”ڏارائيندڙ“ جانور آهن، جن مان وري گهڻي ۾ گهڻو انداز ڪُرائن جانورن جو آهي. فقط ٻليءَ ۽ ڪتي کان سواءِ، ٻيا سڀئي گهڻو ڪري لازمي طرح ٻاڃي خور جانور آهن.

گهڻي ۾ گهڻيون گهريلو جانورن جون ذاتيون اصل ايشيائي آهن- مثلاً گهوڙو، گڏهه، ڪتو، خچر، مينهن، رڍ، ٻڪري، اٺ، هاٿي، ماڪيءَ جي مک، پٽ ڪيئون، ڪڪڙ، موز ۽ ان جا چند قسم ، وغيره. ڳيئون، ڪبوتر، وڏو هرڻ ۽ سوئر اصل يورپ جا رهاڪو آهن. آمريڪا مان وري آلپاڪا ۽ الاما جا اٺ ۽ ڪوچيني جيت آيل آهن. ٻلي ۽ هڪ ٻه ٻيا جانور آفريڪي نسل جا آهن. گهڻي ۾ گهڻا گهريلو جانور اصل ايشيائي آهن، پر ان جو اهو سبب نه آهي ته ايشيا هڪ وڏي ۾ وڏو ۽ وسيع کنڊ آهي يا منجهس گهڻن قسمن جا جانور رهن ٿا.

ائين فقط هن ڪري آهي، جو جيوت جي اوسر ۾ انسان جهڙو جانور پهرين پهرين ايشيا کنڊ ۾ ئي وجود ۾ آيو. يا هيئن کڻي چئجي تہ ايشيا کنڊ مان ئي انسان سڀ کان اول جهنگلي حالت مان نڪري، ترقيءَ جي ايتريءَ منزل تائين پهتو جو هُن حياتيءَ جي ڪٺن جدوجهد ۾ پنهنجي مدد يا فائدي لاءِ جانورن کي پالڻ شروع ڪيو.

اڄ انسان سان سندس روزمره جي زندگيءَ ۾ اٽڪل هڪ سؤ يا ڪجهہ اِن کان بہ وڌيڪ جانورن جون ذاتيون شامل آهن، ۽ سندس حياتيءَ جو سارو دارومدار ٻوٽن، وڻن ۽ فصلن جي اٽڪل هڪ هزار ذاتين تي آهي.

حيواني ۽ نباتاتي هي سڀيئي ذاتيون، جن کان سواءِ انسان پنهنجي موجوده تهذيب ۽ تمدن کي هڪ منٽ لاءِ بہ قائم رکي نٿو سگهي، ۽ جن کان سواءِ هو اڄ بہ هڪ جهنگلي ۽ وحشي جانورن جهڙي زندگي گذارڻ تي مجبور ٿي پوندو، سي سڀيئي جاندار شيون آهن. اِهي انسانن وانگر ئي کائين ٿيون، پيئن ٿيون، ساهہ کڻن ٿيون؛ انهن کي ڏک ۽ سک جو بہ ايتروئي احساس ٿئي ٿو؛ هنن کي پنهنجن پنهنجن ٻچن لاءِ ايترو ئي پيار ۽ محبت آهي. هنن کي سندن قدرتي ماحول مان ڪڍي، اهڙي مصنوعي ماحول ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو آهي، جتي ڪن حالتن ۾ انهن لاءِ رهڻ نهايت ڏکيو ٿي ٿو پوي. جڏهن انسان هي محسوس ڪندو تہ هيءَ سڄي حيواني دنيا سندس ئي همذات آهي ۽ ٻنهي جو اصل نسل نيٺ تہ هڪڙوئي آهي، تڏهن هو گهريلو توڙي جهنگلي جانورن سان اڄ کان زيادہ سهڻو سلوڪ ڪندو. ڊارون جو چوڻ آهي تہ ”هيٺينءَ سطح جي جانورن سان همدردي رکڻ انسان جي طبع جي هڪ نهايت عظيم الشان ۽ اوچي وصف آهي.“

باب ٻيو

پاليل جانورن ۽ وحشي جيوت جا نشان

ا- زندگيءَ جي ڪشمڪش

سڀئي جانور پنهنجي پنهنجي ماحول تي پوريءَ طرح هريل ۽ نهيل آهن. هو جن حالتن هيٺ گذارين ٿا، سندن جسماني ڊول ۽ بناوت لازمي طرح انهن حالتن جي عين مطابق آهي. سندن رنگ، قد بت، ڪاڏو ۽ هلت چلت هر حالت ۾ سندن آسپاس جي طبعي حالتن پٽاندر آهن. ائين پيو معلوم ٿئي، ڄڻ ڪنهن هوشيار ڪاريگر جانورن جي سڀني ذاتين ۽ قسمن کي گهڙي ناهي، پنهنجي پنهنجي نهڪندڙ ماحول ۾ آڻي ڇڏيو آهي.

اڳئين زماني ۾ ائين پڻ مڃيو ويندو هو ته سڀئي جانور شروع ۾ ئي جهڙا هينئر آهن، تهڙا ناهيا ويا هئا، ۽ شروع کان وٺي هميشه ساڳيءَ حالت ۾ رهندا پيا اچن - گويا منجهن اصل کان وٺي اڄ ڏينهن تائين، ڪابه ڦير گهير ڪانه آئي آهي. پر حقيقت ڪري ائين نه آهي. جانورن ۽ سندن ماحول جي وچ ۾ هيءُ جيڪو گهرو رشتو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو فقط **زندگيءَ جي ڪشمڪش** جو نتيجو آهي. زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ فقط اهي جانور جيئرا رهي سگهن ٿا، جن ۾ جيئري رهڻ جي صلاحيت موجود آهي. هن ڪشمڪش ۾ اڪثر جانور نابود ٿي وڃن ٿا ۽ فقط ڪي ٿورا ٿا وڃي بچن. اهي ٿورا اِن ڪري بچن ٿا، جو منجهن پنهنجي پنهنجي **ماحول مطابق رهڻ جي صلاحيت** موجود آهي. لکها سالن کان وٺي، ”حياتيءَ جي ارتقا“

يا جيوت جي اوسر ۾ هي ”بقاي اصلح“ يعني جيڪو لائق هوندو سو بچندو وارو اصول هميشه عمل ۾ رهيو آهي. ان جو ئي اڄ اهو نتيجو ڏسجي ٿو، جو موجوده هر ذات ۽ هر قسم جي جانور جي قطرت توڙي بدني بناوت هوبهو پنهنجي پنهنجي ماحول يا آسپاس جي طبعي حالتن مطابق بنيل ۽ ٺهيل ڏسڻ ۾ ٿي اچي.

— زندگيءَ لاءِ ڪشمڪش —

دنيا ۾ هروقت ايترا ته جيوَ پيا پيدا ٿين، جو جيترو جلد هو ڄمن ٿا اوترو جلد جيڪڏهن نه مرن، ته سندن رهڻ لاءِ دنيا ۾ نه هوا، نه کاڌو، نه جڳهه ملي سگهي. ليکو ڪيو ويو آهي ته جهرڪين جي هڪ جوڙي ٢٠ سالن جي عرصي ۾ ايترا ته ٻچا پيدا ڪري ٿي، جو جيڪر سڀئي سلامت رهن، ته هوند سندن جيتريءَ ايراضيءَ وارو ملڪ رڳو جهرڪين ۽

جهرڪين سالن ۾ پرجي وڃي. گانگٽ مند ۾ ۱،۰۰۰ آنا ڏنو لاهي، ۽ پونڻرو مند ۾ ۲،۰۰۰،۰۰۰ آنا ڏنو لاهي. اچي سادي ڪيولي بالغ ٿيڻ کان پوءِ رڳو پنهنجي پير ۾ ئي وڌي هوندي آهي ۽ پيٽي آنا لاهيندي آهي - ڪيترن سهينن ڏانئين هوءَ روز ۸۰۰۰ آنا لاهي ٿي. نديڙن پوپٽن جي جوڙيءَ کي ڇڏي ڏجي ته سندن اولاد يونائيٽڊاسٽيٽس جيڏي ملڪ ۾ جيڪي به وڻ، ٻوٽا يا فصل آهن، تن کي ۸ سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ ڪائي صفا چٽ ڪري ڇڏيندو. "ايل" مڇي حياتيءَ ۾ فقط هڪ پيرو آنا لاهيندي آهي، پر هوءَ جيڪڏهن اُن وقت ننڍي آهي ته ان حالت ۾ به هڪ پيري سان ۱½ ڪروڙ ۽ وڏي آهي ته ۲ ڪروڙ آنا لاهي ويندي آهي. ڪن حقير پيماني تي رهڻ وارن تمام نديڙن جيوتن جي پيدائش جي رفتار ايتري ته تيز آهي، جو پين سڀن ڪري سندن اولاد ۾ ڪوٽ نه پوي، ته ٿورن ڏينهن ۾ هنن جا ٻچا سڄيءَ زمين جي سمنڊن کي پري سڪائي ڇڏين. "ڪاڊ" مڇيءَ جي هرهڪ آني مان جيڪڏهن ٻچو پيدا ٿئي ۽ وڏي وڏو ٿئي، ته ۲۵ سالن ۾ ان مڇيءَ جي هڪ جوڙي جا ايترا ته ٻچا پيدا ٿي پوندا، جو گڏجي مڇيءَ ڌرتيءَ جيڏو هڪ وڏو ڍير ٺاهي سگهن ٿا.

جانورن ۾ ايتري، جا حد کان وڌيڪ پيدائش ٿئي ٿي، تنهن جو هڪڙو نتيجو "زندگيءَ جي دائمي ڪشمڪش" جي صورت ۾ ظاهر ٿو ٿئي. هيءَ زمين هڪ لڙائيءَ جو ميدان آهي. جانورن جون هڪڙيون ذاتيون پاڻ کي جيئري رکڻ لاءِ ٻين ذاتين تي هروقت حملا ڪنديون رهن ٿيون ۽ انهن کي نيست ۽ نابود ڪنديون رهن ٿيون. حيوانن جي دنيا ۾ هيءَ باهمي سوتمار لڙائي بيشمار صدين کان وٺي، يعني تڏهن کان وٺي جڏهن زندگي شروع ٿي آهي، هلندي پئي آئي آهي.

سائنسدانن جو چوڻ آهي ته اڄ جانورن جون ۱۰ لک

ذاتيون موجود آهن، جن مان هرهڪ ڪي پنهنجا پنهنجا نالا ڏنا ويا آهن، ۽ انهن مان هرهڪ جي هلت چلت ۽ عادتن ڪي گهڻيءَ حد تائين جانچيو ۽ پرکيو ويو آهي. تنهن کان سواءِ اٽڪل ۱۰ لک ذاتيون دنيا ۾ شايد پيون به موجود آهن، جن کي اڃا خاص نالا نه ڏنا ويا آهن، ۽ جن متعلق ڪا به تحقيقات اڃا ڪانه ڪئي ويئي آهي. سائنس جو هيءُ به اندازو آهي ته جيتريون جانورن جون ذاتيون اڄ زنده آهن، تن کان ۲۰ کان ۱۰۰ ڀيرا وڌيڪ ذاتيون صفحي هستيءَ تان هن کان اڳ غائب ٿي چڪيون آهن. اڄ جيڪي جبل ۽ ٽڪر اسين ڏسون ٿا، سي هڪ ڀيانڪ قسم جا وڏا قبرستان آهن، جن ۾ گذريل زماني جي فنا ٿيل حيواني دنيا جا ذخيرا دفن ٿيا پيا آهن. هنن ٻنهي حقيقتن مان زمين تي گذري ويل ۽ هلندڙ زندگيءَ جي موتمار ڪشمڪش جي نوعيت ۽ پيماني جو ڪجهه نه ڪجهه اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

۲ - زائد عضوا

زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ جانورن جون ڪي ذاتيون ٻين ذاتين کي يا ته بلڪل فنا ڪيو ٿيون ڇڏين، يا انهن کي هڪڙي قسم جي ماحول مان تڙي، ٻاهر ڪڍي، ٻئي قسم جي ماحول ۾ رهڻ تي مجبور ٿيون ڪن. جڏهن جانورن جي هڪ ذات پنهنجي قدرتي ماحول مان تڙجي، ٻئي هڪ اهڙي ماحول ۾ رهڻ تي مجبور ٿي ڪئي وڃي، جو هن لاءِ سوزون نه آهي، تڏهن سندس ڪي عضوا جي اڳئين ماحول ۾ هن لاءِ ضروري ۽ مفيد هئا، سي نئين ماحول ۾ هن لاءِ غير ضروري ۽ نڪما ٿيو پون. ساڳئي وقت ڪيس آن نئين ماحول ۾ رهڻ لاءِ ڪن نون عضون جي ضرورت پوي ٿي، جي وٽس اڳ موجود نه هئا.

جانورن ۾ پاڻ کي زنده رکڻ جي جيڪا صلاحيت موجود آهي، تنهن لاءِ هيءَ ڳالهه امڪان کان ٻاهر نه آهي ته هو پنهنجن ڪن غيرضروري عضون کي تبديل ڪري، پاڻ لاءِ نئين ماحول مطابق ڪن ٻين ضروري عضون بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن - تقريباً ائين جيئن اسان جي مائن يا ڀينرن کي ڪڏهن ڪڏهن وڏيءَ قميص مان ڦيرائي ننڍي قميص بنائڻ يا ڪوٽ مان ڦيرائي واسڪوٽ بنائڻ جي ضرورت پيش ايندي آهي. پکين جا پَرَ ڪرڙيءَ جهڙن ٻوڙنڊڙ جانورن جي اڳين ڄنگهن مان ٺهيا آهن. پکين جي ارتقا اهڙن ئي زمين سان لڳي ٻوڙنڊڙ جانورن مان ٿي آهي، ۽ ان تبديل ٿيندي ٿيندي، انهن جانورن جون اڳيون ڄنگهون بدلجي، پکين جي پَرن جي صورت وٺي بيٺيون. پکيءَ جي پَر جي بناوت اڄ به ڪرڙيءَ جي اڳينءَ ڄنگهه جي بناوت سان بلڪل ويجهي مشابهت رکي ٿي. پکيءَ جي پر ۾ هڏن جو جوڙ اهڙوئي آهي، جهڙو ڪرڙيءَ جي اڳينءَ ڄنگهه جو.

جانورن جا اهي عضوا، جي بلڪل نڪما ٿي چڪا هجن ۽ جن جي ضرورت هنن کي بلڪل محسوس نه ٿيندي هجي ۽ جن کي ڪم آڻڻ هنن بلڪل بند ڪري ڇڏيو هجي، تن جو آهستي آهستي سندن جسماني بناوت مان بلڪل غائب ٿيندو وڃڻ هڪ يقيني ڳالهه آهي. اهڙن عضون کي ”خارج عضوا“ يا **زائد عضوا** چيو ويندو آهي. بدن جي اهڙن سست ۽ بيڪار عضون کي خوراڪ جو ملڻ بند ٿي ٿو وڃي، جنهنڪري آهي آهستي آهستي گهٽبا ويندا آهن، تان جو جيڪڏهن سندن سستي ڪافي وقت رهي، ته پوءِ صفا غائب ٿيو ٿا وڃن.

زائد عضون جي اهڙيءَ طرح غائب ٿي وڃڻ جا ڪيئي مثال موجود آهن - نانگن ۽ بلائن جي ٽنگن جو غائب ٿي وڃڻ هڪ اهڙوئي مثال آهي. نانگن جو نسل به ڪرڙيءَ جي ذات

وارن جانورن مان آهي، ۽ هو شروع ۾ ڇئن ڄنگهن تي هلندا هئا. پر زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هنن لاءِ پيٽ تي سرڪڻ هاڻ وڌيڪ مفيد ثابت ٿيو، جنهنڪري هنن جون ڄنگهون ڪم کان خارج ٿي پيون. سندن زندگيءَ جي طرزعمل ۾ هيءَ تبديلي اڄ کان ايترو ته اڳي واقع ٿيل آهي، جو اڄ سواءِ ڪن چند حالتن جي، سندن ڄنگهن جا نشان به بلڪل غائب ٿي ويا آهن.

حيواني دنيا ۾ اهڙا به اڪثر مثال مان ٿا، جن ۾ خارج عضوا اڃان تائين ڪنهن نه ڪنهن حد تائين موجود آهن. آهي عضوا، جي سندن ابن ڏاڏن لاءِ نهايت ضروري هئا، سي اڄ، ڪيترن جانورن جي حالت ۾، صفا گم ٿي ويا آهن يا گم ٿي وڃڻ واريءَ حالت ۾ آهن. اهو ان ڪري آهي، جو آنهن جانورن پنهنجي عادتن ۽ زندگيءَ جي طرزعمل ۾، تبديل ٿيل ماحول ڪان متاثر ٿي، ڪي بنيادي ڦيريون گهيربون آنديون آهن، جنهنڪري آهي عضوا هنن ڪي اڄ ڪنهن به ڪم ڪونه ٿا اچن.

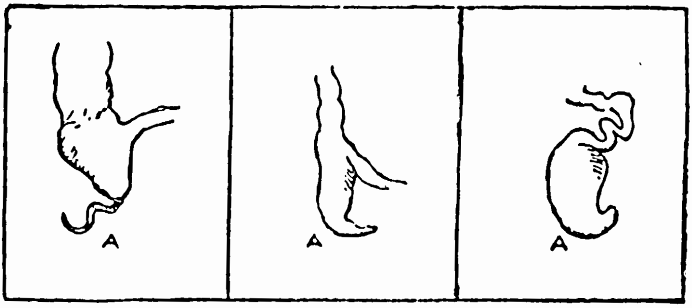

— ماڻهوءَ، باندر ۽ ڪتي جو زائد آندو —

زائد عضوا، تنهنڪري، آهي عضوا آهن، جن ڪي ڪو ڪم ڪونهي، ۽ جي بلڪل واندا ويٺا آهن ۽ پنهنجي دائمي واندڪائيءَ يا نڪمي هئڻ ڪري آهستي آهستي غائب ٿيندا

وجن ٿا.

انسان ۽ ٻين جانورن جي بدن ۾ اهڙا سوين زائد عضوا موجود آهن. خاص ڪري مٿين سطح جي سينې جانورن ۾ اهڙا عضوا لڀن ٿا. انسان جي جسم ۾ ڪيئن يا سينو ڪيءَ جهڙو هڪ ضميمو (Vermiform appendix) ٿيندو آهي، جو هڪ زائد عضوو آهي، جنهن کي ”اپينڊ سائيٽز“ (زائد آنڊي جي بيماريءَ جي حالت ۾ وڍي ٻاهر ڪڍي ڦٽو ڪبو آهي. هيٺينءَ سطح جي گهڻن جانورن ۾ هي عضوو سندن هاضمي واري سرشتي جو هڪ لازمي ۽ مفيد جزو آهي، جنهن ۾ ڪاڌو داخل ٿئي ٿو ۽ اتي اڳ ئي گڏ ٿيل ڪيمياوي مواد سان ملي، جلد هضم ٿي ٿو وڃي. گويا هيءَ عضوو، جو ماڻهوءَ جي بدني سرشتي ۾ هڪ بلڪل نڪمو عضوو آهي، سو هيٺينءَ سطح جي جانورن لاءِ سندن اوجهريءَ يا آنڊن جهڙو ئي ضروري ۽ ڪمائتو آهي. ڪٺي ۾ هيءَ آنڊي جو ضميمو سندس پيٽ جيڏو وڏو آهي ۽ هن لاءِ هي عضوو وڏيءَ اهميت وارو آهي، ڇاڪاڻ ته اِن ۾ سندس ڪاڌو ايتري قدر ئي هضم ٿئي ٿو، جيترو سندس ٻيءَ اوجهريءَ ۾. پر ماڻهوءَ ۾، شايد هن ڪري جو هو اُبو ٿي ٿو هلي چلي، هيءَ عضوو نهايت نڪمو ٿي چڪو آهي. اُن ۾ ڪاڌو، سواءِ ڪن اتفاقي حالتن جي، ڪڏهن به داخل ڪونه ٿو ٿئي؛ ۽ اهو اهڙو ته ضعيف ۽ بي طاقت آهي، جو منجهس ڪيتريون بيماريون مرجيو پون ٿيون. ڪڏهن نه ڪڏهن انسان جو هيءُ عضوو به، نانگ جي ڄنگهن وانگر يا پکين جي ڪنين تان ننهن وانگر صفا غائب ٿي ويندو.

انسان ۾ زائد عضون جا ٻيا به مثال موجود آهن - جيئن ڪنن جون مشڪون، پيچ ۽ پيچ جون مشڪون، ڏيڍيون ڏند (جنهن کي غلطيءَ کان ’ڏاهپ جو ڏند‘ چيو ويندو آهي) ۽ بدن

مٿان وارن جي گهاٽي يا هلڪي ٻڄ. غارن ۾ رهندڙ مڇين جو ۽ زمين جي ٻرن ۾ رهندڙ ڪئن جون آکيون هنن لاءِ زائد آهن. هو هميشه اوندهه ۾ رهن ٿا، تنهنڪري هنن لاءِ آکيون ڪنهن به ڪم جون نه آهن. اکين هوندي به هو انڌا آهن. ساڳيءَ طرح گهريلو چوپائي مال جا سڱ به زائد آهن. جهنگلي حالت ۾ جڏهن هنن کي بگهڙن، رڇن ۽ ٻين خوفناڪ دشمنن کان پاڻ کي بچائڻو پوندو هو، تڏهن سندن سڱ ڪين ڪم ايندا هئا. پر هاڻي ته اهي سڱ، چراگاهن يا وٿاڻن ۾، جتي هو انسان جي پناهه هيٺ رهن ٿا، هنن لاءِ نهايت غير ضروري ۽ نڪما ٿي پيا آهن. ڪن حالتن ۾ ته ماڻهو پنهنجي مال جا سڱ پاڻ ئي وڍي ڇڏيندا آهن.

سيسر جون پويون ڄنگهون زائد آهن. هو شروع ۾ هڪ ٻري جانور هو، ۽ چئن پيرن تي هلندو هو. پر زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هن زمين ڇڏي، سمنڊ ۾ رهڻ وڌيڪ مفيد سمجهيو. نئين ماحول مطابق هن پنهنجي شڪل ۾ به تبديلي

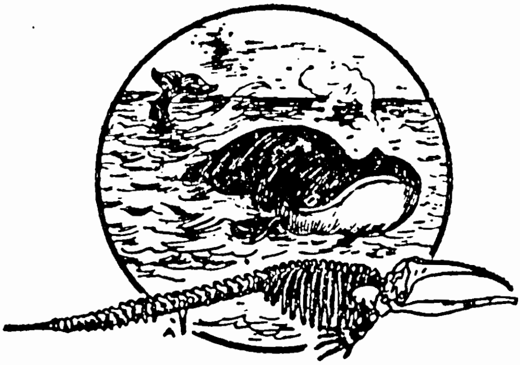

— گرين لئنڊ جو سيسر ۽ ان جو هڏائون پڃرو، جنهن ۾ ان جون پويون زائد ڄنگهون A نشان وٽ ڏيکاريل آهن—

آندي. هين وقت هن جون اڳيون ڄنگهون صحيح سلامت آهن

۽ ڪيس ڪم پڻ ڏين ٿيون، پر سندس پويون ڄنگهون بالڪل خارج ٿي چڪيون آهن، ۽ سُسيي سُسيي پن ننڍڙين هڏين جي صورت ۾ وڃي بچيون آهن.

ٽٽائتن يعني "ڏائينڊز" جانورن مان گهڻن کي زائد ڪُرَ

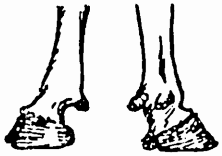

— ڳئون جا زائد ڪر —

(آڱوٺا) آهن. ڳئون، رڍ ۽ هرڻ جي پيرن ۾ ٻن ڪمائتن ڪُرن جي ڀرسان (جي پڻ اصل ۾ هنن جا آڱوٺا ئي هئا) ٻنهين پاسي ٻه ننڍڙا ڪر زائد آهن. ڪتي جي اڳين پير جو هڪڙو "آڱوٺو" پڻ زائد آهي، جو پٽ تي ڪڏهن به ڪونه ٿو لڳي. اوائلي ٽٽائتن جانورن کي، جن مان پيا مختلف ٽڙن وارا جانور پيدا ٿيا آهن، هڪڙي پير ۾ پنج آڱوٺا هئا - جهڙيءَ طرح انسان، ٻولڙي ۽ هاٿيءَ کي پنجن آڱرين وارا پير آهن. پر گهڻين ذاتين مان ڪن هڪ ۽ ڪن هڪ ڪان وڌيڪ پنهنجن پيرن جا آڱوٺا خارج ڪري ڇڏيا آهن. "هپوپوٽيمس" جي هرهڪ پير ۾ چار آڱوٺا آهن - هڪ هڪ آڱوٺو خارج ڪري ڇڏيو اٿس. "رائنوسيرس" جي پيرن ۾ باقي ٽي ٽي آهن، ۽ ٻه ٻه خارج ٿي چڪا آهن. جانورن جي گهڻين ذاتين، مثلاً ڳئون وغيره، کي باقي فقط ٻه ٻه "آڱوٺا" وڃي بچيا آهن. گهوڙي کي اڄ فقط هڪ آڱوٺو يعني سنب وڃي رهيو آهي. اهڙن گم ٿي ويلن آڱوٺن جا نشان اڄ به آنهن سڀني جانورن جي پيرن ۾ موجود آهن.

نانگ هڪ قسم جي ڪرڙي آهي. عام طرح جيڪي ڪرڙيون گهر ۾ پٽين تي ڊوڙنديون ڏسڻ ۾ اينديون آهن، آهي ۽ سندن همذات جانور جن مان اڄ به گهڻا غائب ٿي چڪا آهن، سي سڀيئي انگريزيءَ ۾ "لزوڊ" جي نالي سان مشهور آهن- [سنڌيءَ ۾ ڪين "ڪيرڙا" ڪٺي ڇئجي ته موزون ٿيند و.]

نانگ انهيءَ ذات جي جانور جي نسل مان آهي. ڄنگهن واري نانگ کي "ڪيرڙو" ۽ ڄنگهن بنا "ڪرڙيءَ" کي نانگ ٿو چيو وڃي. نانگ جو هڪ قسم (Glass Snake) آهي، جنهن کي چمڙيءَ اندران چار ڄنگهون آهن - جيتوڻيڪ هو آنهن ڄنگهن کي استعمال نه ڪندو آهي، ۽ نه ڪي آهي ٻاهران ڏسڻ ۾ ئي اينديون آهن. آن جي زندگيءَ ۾ اهڙا تبديلي ايتري اڃا واقع نه ٿي آهي، جو سندس بدن مان آنهن چئن ڄنگهن جا نشان صفا غائب ٿي ويا هجن.

نانگ کي فقط هڪڙو ڦڦڙ ٿيندو آهي. سندس اصلوڪن ابن ڏاڏن کي ٻه ڦڦڙ هوندا هئا. پر هن وقت سندس بدن ايترو ته سوڙهو آهي، جو آن ۾ ٻئي ڦڦڙ جيتري جاءِ ڪانهي. هو هن وقت ٻنهي ڦڦڙن جو ڪم هڪڙي ڦڦڙ کان وٺي ٿو، جنهنڪري سندس اهو ڦڦڙ وڏي سندس سڄي بدن ۾ ڦهلجي ويو آهي. باقي ٻئي ڦڦڙ جا رڳو سندس بدن ۾ معمولي نشان بيٺا آهن.

گهڻو ڪري سڀني جانورن ۾، ڦڦڙن ۽ ٻڪين وانگر، ٻه ڳيهٽيون آهن، پر پکين کي فقط کاٻي پاسي واري ڳيهڻ ڪم ڏئي ٿي، جنهن ۾ سندن آنا پيدا ٿين ٿا. باقي سندن ساڄي پاسي واري ڳيهڻ خارج ٿي چڪي آهي، ۽ هڪ معمولي نشان جي حالت ۾ وڃي بچي آهي.

انسان ۽ ٻين گهڻن ڪرنگهي وارن جانورن کي گوڏي کان وٺي مٿري تائين ٻه هڏا ٿيندا آهن- هڪڙو "وڏي نـرـي"

۽ ٻيو "ننڍي ڏري" سڏبو آهي. پکين ۽ ٻين ڪن ٿڻائتن جانورن کي اُن جاءِ تي فقط هڪ هڏو، وڏيءَ ڏريءَ جو، ٿيل ٿو. ڪين ننڍيءَ ڏريءَ جي جاءِ تي هڪ نهايت سنهڙي هڏائين آنگر ٿيل ٿي، جنهن مان هو ڪو ڪم ڪو نه ٿا وٺن. گويا اها آنگر سندن حالت ۾ بلڪل خارج ۽ زائد آهي.

جيتن کي گهڻو ڪري پِرَن جا ٻه جوڙا ٿيندا آهن، پر مکين کي فقط هڪ جوڙو ٿئي. سندن پٺين کنڀن جو جوڙو فقط ٻن ٻُونبڻن جي حالت ۾ وڃي رهيو آهي. ڪن جيتن جا وري اڳيان کنڀ سُسي سُسي باقي رڳو ذرڙا وڃي بچيا آهن. ڏر تيڏي کي کنڀن جا ٻئي جوڙا ٿيندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن اڏامڻ وقت ڪين ڪم ايندا آهن. پر مادي تڏ کنڀن هوندي به اصل ڪونه اڏامي. سندس کنڀ هين لاءِ بيڪار ٿي چڪا آهن ۽ ڪيس اڏامڻ جي ڪم نٿا اچن. "پورهيت" ماڪيءَ جي مکين ۽ ڪيولين، يعني اهي جيڪي رڳو ڪم يا پورهيو ڪنديون آهن، تن کي به آنن پيدا ڪرڻ واريون ڳوٿريون ٿينديون آهن، پر اهي هُنن لاءِ نڪميون ۽ زائد آهن.

ڳئونءَ کي کير وارا چار ٿڻ ٿيندا آهن، پر ماڳئي وقت ڪيس ٻه ٿڻ ٻيا به ٿيندا آهن، جي زائد يا خارج اٿس. چين ملڪ ۾ رڍن جي هڪ قسم جا ڪن سُسي سُسي، ايترا ته ننڍا ٿي ويا آهن، جو مس مس ٿا ڏسي سگهجن. ڪتن ۽ ٻلن جون ڪي ذاتيون آهن، جن کي پڇ ٿئي ئي ڪونه، تڏهن به ڪين پڇ جي جاءِ تي نشان طور ننڍڙي ٻُنڊڙي پيئي هوندي آهي. ڏوڙهين ٻڪرين کي سڱن جي جاءِ تي ڪڏهن معمولي ٻُنبيون نڪري پونديون آهن، جي جيڪڏهن ڪن حالتن ۾ وڌي چڏبيون، ته ٿوري وقت کان پوءِ وري نڪري ٻيهنديون آهن.

ڪيترن ٻوٽن ۾ سندن گلن جا پتا ۽ ٻيا ڀاڱا ڪو خاص ڪم ڪونه ٿا ڏين، پٽن جو ڪم آهي ته پنهنجي خوشنما

۽ رنگا رنگي شڪل سان جيتن ڪي گل ڏانهن ڪشش ڪري آڻين، تہ جيئن هڪ گل جو ٻئي گل سان، يا هڪڙي گل ۾ نَر وار ۽ مادي وار جو ٻاڙ ۾ لڳ يا ميلاپ ٿئي. ڪيترن گلن ۾ هيءُ ڪم نروار خود يا وري ٻاسي وارا پڻ ڪن ٿا. ڪدوءَ جي ول ۾ ويڙهين وانگر تندون ٿينديون آهن، جي آن کي مٿي ڪنهن وڻ تي يا ٻيءَ ڪنهن جاءِ تي چڙهڻ ۾ ڪم اينديون آهن؛ پر ڪدن جا ڪيترا قسم آهن، جن ڪي هٿ سان پوکيو ٿو وڃي ۽ جن لاءِ مٿي چڙهڻ ضروري ڪونهي- تن ۾ آهي تندن جون ويڙهيون بلڪل معمولي ۽ بنهہ ناليماتر ٿينديون آهن.

ٻين جي خون تي يا محنت تي پاڄڻ وارن جانورن ۾ تہ هيڪاري گهڻا عضوا بيڪار ۽ زائد ٿي چڪا آهن. جنهن وقت هو آزاد ۽ پنهنجي منهن زندگي گذاريندا هئا، تڏهن هنن وٽ جيڪي عضوا موجود هئا، تن مان ڪيترا اڄ، سندن ٻين جي ڪمائيءَ يا خون تي پاڄڻ واري جياپي اختيار ڪرڻ ڪري،

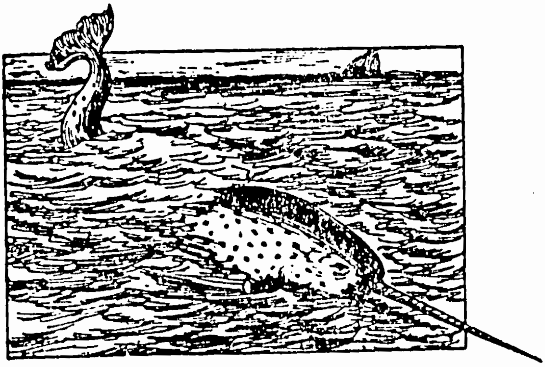

- "نروهال" سيسر -

بلڪل نڪما ۽ زائد ٿي چڪا آهن. "نروهال"، جو هڪ سيسر جو قسم آهي ۽ اتر ٿڌي ڪمربند جي سمنڊ ۾ رهي ٿو، تنهن

ڪي جملي ۾ ڏند آهن، جي سندس منهن مان ٻاهر نڪتل هوندا آهن. پر سندس هڪ ڏند ٦ کان ٨ فوٽن تائين ڊگهو ٿيندو آهي، ۽ کيس دشمنن تي حملي ڪرڻ ۾ يا برف کي ڀڃڻ ۾ ڪم ايندو آهي، ۽ ٻيو ڏند بلڪل خارج ٿي ويل آهي ۽ کيس ڪنهن به ڪم نه اچڻ ڪري فقط سندس منهن کان ٻاهر هڪ ننڍڙيءَ ڏندڙيءَ طور وڃي رهيو آهي. آسٽريليا ۾ هڪ قسم جا ڪٺا ٿيندا آهن، جن کي اوائلي دور ۾ پيٽ هيٺان هڪ قسم جي جهولي ٿيندي هئي، جنهن ۾ هو ضرورت وقت پنهنجا ٻچا لڪائي ڇڏيندا هئا؛ پر هاڻي پنهنجن ٻچن کي هو ڪڏهن به اُن جهوليءَ ۾ پناهه نٿا ڏين، جنهنڪري سندن اها جهولي سوس کائي کائي، پيٽ سان چنبيل هڪ ڇيڙڙي جي حالت ۾ وڃي رهي آهي.

انسان جو ٽيٽيهون ڏند ٿئي ٿو، جنهن کي غلطيءَ کان "ڏاهپ جو ڏند" چيو ٿو وڃي، جو هڪ زائد چيز آهي ۽ آهستي آهستي گم ٿيندو ٿو وڃي. اهو ڪافي عرصي کان پوءِ نڪرندو آهي. ڪيترن ماڻهن کي ته اهو ڏند سڄيءَ عمر ۾ ڪونه ٿو نڪري. گهڻن جانورن ۾، ۽ خود انسانن ۾ به، اک جي اندرينءَ ڪنڊ وٽ اک جي "ٽئين ڇپر" جا نشان ڏسي سگهجن ٿا. پکين، کيچائن ۽ ڪن ٻين جانورن لاءِ هيءُ نهايت نفيس پردي جهڙو "ٽيون ڇپر" اڃ به ڪمائتو آهي، ۽ جڏهن سندن اک جا ٻيا ٻه ڇپر کليا پيا هوندا آهن، تڏهن ضرورت وقت، هو اُن ٽئين ڇپر کي ڇڪي، پنهنجيءَ اک کي ڍڪي ڇڏيندا آهن.

انسان ۽ انسان نما باندرن جو پڇ به هڪڙو خارج يا زائد عضوو آهي، جو فقط هڪ ٻئي سان ڳنڍيل ٽن يا چئن ويڙهين جو ٺهيل ٿو ٿئي. جڏهن کان اڳ سندن اِهو پڇ ٿورو ڊگهو ٿو ٿئي ۽ اُن کي لوڏڻ لاءِ ڪين ضروري مُشڪون پڻ ٿين ٿيون. انسان جي حالت ۾، خاص ڪري جڏهن وقت، ڇمڙيءَ

اندران پيچ جي بناوت بلڪل ٻڌري هوندي آهي. ننڍڙي ٻار جي ٻنيءَ واري ڪنڊي جي پڇڙيءَ وٽ ڏونگريءَ ۾ ٥ ۽ ڏمڇيءَ وٽ ٤ ريڙهيون ٿينديون آهن. مگر وڏي هوندي آهي ويڙهيون ملي، ٻه يڪا هڏا ٿي پونديون آهن. ٻڪيءَ جو موجوده ٻُيچ ٻڻ سندس اڳئين پيچ جي پيٽ ۾ هڪ معمولي نشان طور ٿي وڃي رهيو آهي. قديم زماني جي ٻڪين جا هڏاوان ڍانچا صحيح سلامت يا بگڙيل حالت ۾ ڪٿي ڪٿي جبلن ۾ اندر پوريل لڌا ويا آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪين آن اوائلي دور ۾ وڏن ريڙهين وارا ڊگها ڊگها پُڇ ٿيندا هئا.

زائد يا خارج بناوت جا نشان جتي ڪٿي عام جام موجود آهن. حيواني ارتقا ۾ اهڙين ڳالهين جو هئڻ هڪ لازمي ڳالهه آهي؛ ۽ هينن مـــان اسان کي خبر پئجي سگهي ٿي تـه هاڻوڪي وقت تائين زندگيءَ جـي اوســر ڪهڙيون ڪهڙيون منزلون پوريون ڪري چڪي آهي. جيئن ڪو قافلو، رستي ويندي، ڌوڙ ۽ دز اڏائيندو، پنهنجن پيرن جا نشان ڇڏيندو هميشه اڳتي وڌندو ويندو آهي، تيئن حيواني ارتقا ۾ اهي مٿي بيان ڪيل زائد شيون به هڪ قسم جي ڌوڙ يـا دز آهن، هڪ قسم جا نشان آهن، جن کي ڏسڻ، جانچڻ ۽ پرکڻ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته انسان کي اڄ تائين حيواني زندگيءَ جي ڪهڙن مرحلن مان گذرڻو پيو آهي.

ساڳيءَ طرح آنهن مرحلن مان گذرڻ وقت هُن پاڻ سان انفرادي توڙي اجتماعي حيثيت ۾ ڪيتريون ئي ذهني خصوصيتون پڻ آنديون آهن، جي هن ’لاءِ اڄوڪي وقت ۾ بلڪل خارج ۽ زائد ٿي چڪيون آهن، جن مان هن کي ڪوبه فائدو ڪونهي، جن جي ڪيس ڪابه ضرورت ڪانهي، پر تنهن هوندي به هو آنهن غير ضروري، غير مفيد ۽ باسي خيالن، رسمن ۽ رواجن، سياسي، مذهبي، اقتصادي ۽ پنگتي سرشتن کي ڇڙين وانگر يـا

هڪ سِئل ماڻهوءَ وانگر چِڙيو پيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن عجب وٺي ويندو آهي ته ڇو هرڪا قوم، هرڪا جماعت، هر عقيدي جا پوئلڳ فقط پنهنجي پنهنجي عقيدي ۽ پنهنجي پنهنجي رسم رواج ۽ پنهنجن پنهنجن خيالن کي صحيح سمجهيو ويٺا آهن ۽ ٻين سڀني کي هميشه يا غلط يا بيوقوف تصور ڪندا ٿا رهن! فقط پاڻ کي ۽ پاڻ سان تعلق رکندڙ هر چيز کي صحيح ۽ سچي سمجهڻ جي هٺ-ڌرمي فقط انهن ماڻهن ۾ ٿي سگهي ٿي، جي سمجهن يا مڃين ٿا ته هيءَ دنيا ساري جي ساري جيئن اڄ آهي تيئن ئي اصل ۾ هئي ۽ منجهس شروع کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ڪابه ڦير گهير نه آئي آهي.

جيڪي ماڻهو ائين مڃين ٿا، انهن لاءِ اها اسڪان کان ٻاهر ڳالهه آهي ته هو محسوس ڪن ته جن ڳالهين کي يا جن رسمن رواجن يا جن مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي ڳالهين کي هو صحيح سمجهن ٿا، سي ڪڏهن غلط به ٿي سگهن ٿيون. دائمي تبديل واري اٽل قدرتي قانون کان هـو بلڪل غير واقف آهن.

٣- زائد جبلتون

انسان ۽ ٻين جانورن جي ذهن ۾ سندن زائد جبلتون بلڪل انهن ئي سببن ڪري رهنديون پيون اچن، جن سببن ڪري سندن زائد عضوا سندن جسم ۾ رهندا ٿا اچن. جاندار شين جي نه رڳو جسماني بناوت بلڪ دماغي حالت، سڀاءُ ۽ هلت چلت پڻ ماحول مطابق آهن. پاڻ کي جيئري رکڻ لاءِ جانورن وٽ نه رڳو گهربل عضوا آهن بلڪ سندن منورتي پڻ اهڙي قسم جـي واقع ٿـي آهي، جـو ڪين اهڙيءَ هلت چلت يـا طرز عمل ڏانهن مائل ٿيڻو ٿو پوي، جا ڪين ڪامياب گذاري لاءِ موزون ۽ مناسب هجي.

هر جاندار جي مَنورتيءَ ۾ ڪيتي فطري خواهشون يـا لاڙا موجود آهن، پر جانورن جي ڪا ذات، جيڪڏهن پنهنجي جياپي لاءِ، پنهنجي اصلوڪي ماحول سان مجبوراً نڪري، وڃي ڪنهن نئين ماحول ۾ رهائش اختيار ڪري ٿي، تہ عين ممڪن آهي تہ هن جي منورتيءَ ۾ اهڙيون خواهشون يا لاڙا موجود هجن، جـي ان لاءِ نئين ماحول ۾ ضروري ۽ مفيد نـہ هجن. سندس اهڙين بيڪار خواهشن، لاڙن يا جِبلّتن کي زائد جبلتون چيو ٿو وڃي*

زائد جبلتون اهي جبلتون آهن، جي زندگيءَ جـي ڪشمڪش ۾ ڪنهن جانور کي نين حالتن ۾ ڪم نہ اچي سگهن. انسان ۽ ٻين جانورن ۾ جيئن زائد عضوا آهن، تيئن منجهن چند زائد جبلتون پڻ موجود آهن. آهي زائد جبلتون ۽ هلت چلت جا زائد طريقا منجهن فقـط انهيءَ ڪري رهندا ٿـا اچن، جو آنهن کي قائم ٿئي بيشمار عرصو گذري چڪو آهي ۽ آهي اهڙا تہ مضبوط ۽ پائدار ٿي ويا آهن، جو آنهن جو صفا ٿم ٿي وڃڻ اِيترو جلد ۽ سولائيءَ سان ممڪن نٿو ٿي سگهي. ماڻهوءَ جي آنڊي ۾ جيئن آپنڊڪس (ضميمو) آهي ۽ اونداهن غارن ۾ رهندڙ مڇيءَ کي جيئن اکيون آهن، تيئن ساهوارن جون آهي زائد جبلتون بہ جيتوڻيڪ هنن لاءِ بلڪل نڪميون ۽ غيرضروري ٿي چڪيون آهن، تنهن هوندي بہ آهي منجهن صفا فنا ٿي نـہ سگهيون آهن.

پـاليل جانورن جـي هاڻوڪي گهرو ماحول ۽ سندن

---

*[اهو لاڙو يا اها خواهش، جا ڪنهن جانور ۾ فطري طور موجود آهي، يعني جا هو پنهنجي زندگيءَ ۾ نئينءَ طرح ڪونہ ٿو پرائي، پر سا ڪيس سندس وڏن کان شروع ۾ ئي جڻ ورثي ۾ ملي آهي، تنهن لاڙي يا خواهش کي (سنڌيءَ ۾ ٻئي ڪنهن تز لفظ معلوم نہ هئڻ ڪري) ”جِبلت“ چيوٿو وڃي].

اصلوڪي جهنگلي ماحول ۾ تمام گهڻو فرق آهي. آنهيءَ سبب ڪري منجهن زائد جبلتون نهايت گهٽ انداز ۾ موجود آهن. سندن هي زائد جبلتون فقط تڏهن سمجهي سگهبيون، جڏهن سندن جهنگلي ماحول کي خيال ۾ رکبو، جنهن ۾ هو ڪيتري عرصي کان وٺي رهندا پئي آيا. جبلتون سندن جهنگلي سنورتيءَ جا باقي وهيل نشان آهن، جن کي انسان پنهنجي "هڙادو چونڊ" رستي صفا ميساري نه سگهيو آهي. ٻيلن، جبلن ۽ وسيع چراگاهن ۾ هنن جانورن لاءِ آهي سڀ جبلتون نهايت، ضروري هيون، پر سندن هاڻوڪي هڙادو ماحول ۾ آهي ساڳيون جبلتون هنن لاءِ غيرضروري آهن، بلڪ ڪن حالتن ۾ نقصانڪار پڻ آهن. *

۴- ڪتن ۾ وحشي جيوت جا نشان

ڪتي ۾ جيڪي زائد جبلتون آهن، تن مان چار نهايت مکيه آهن: مثلاً شڪار ڪرڻ واري، رڍن يا ٻڪرين کي ڪاڏي لاءِ نه پر مزي خاطر مارڻ واري، سمهڻ وقت چوطرف ڦيرا پائڻ واري، ۽ اونائين ڪرڻ واري.

ڪيترن ڪتن کي ڏسبو ته جيتوڻيڪ سندن پيٽ ڀريل هوندو آهي، تڏهن به شڪار لاءِ هيڏانهن هوڏانهن واجهه وجهندا ۽ جهوتون هڻندا وتندا آهن. مثال طور "ريڍار ڪتي" کي جيڪڏهن پاڻ سان گهمائڻ وٺي وڃبو، ته هو ماڻهوءَ جي پٺيان ڪين هلندو ۽ نڪي پاسو پاسي ۾ ڏيئي هلندو، مگر هيڏانهن هوڏانهن وتندو نوسيندو ۽ ڍڙن دڪن ۽ ڪڏن ڪوڙن ۽ ٽڀن ٻوڙن ۾ وتندو ۽ نهاربندو جانچ پڙتال ڪندو. جيڪڏهن ڪا چرندڙ پرندڙ چيز ڪيس هٿ لڳي ويئي، ته ان کي ڊوڙائيندو

---

* [هن باب ۾ فقط گهرو يا پاليل جانورن جي زائد جبلتن جو بيان ڪرڻو آهي- انسان جي زائد جبلتن جو ذڪر چوٿين ۽ پنجين باب ۾ ڪيو ويندو.]

۽ ممڪن هوندو تہ ماري ڇڏيندو. اهڙيءَ روش جي هڪ گهيٽي ۾ يا ڇيلي ۾ هرگز توقع رکي ڪين سگهبي.

تنهن جو سبب فقط هيءُ آهي تہ ڪتو هڪ بدليل بگهڙ آهي. سندس ابن ڏاڏن جو گذران ٻڪين، سهن، وڏن ۽ ٻين جانورن تي هوندو هو، جن کي هو شڪار ڪري، پنهنجن تکن ڏندن سان چيري ڦاڙي وجهندا هئا. پر هاڻوڪو ڪتو تہ ڇٽ ۾ ئي ڪائڻ جو عادي ٿي ويو آهي. هو نالي ماتر شڪار هاڻي فقط اِن ڪري ٿو ڪري، جو سندس ابا ڏاڏا شڪاري هئا، ۽ هو پنهنجي اُن شڪار واريءَ جبلت ڪان مجبور آهي. ڪتن جي اها شڪار واري جبلت جيتوڻيڪ اج ڪين ڪوبہ ڪم ڪونہ ٿي ڏئي (سواءِ انهن ڪتن جي، جيڪي خاص طرح شڪار لاءِ پاليا ٿا وڃن)، مگر آها سندن جبلت ڪا منجهانئن بلڪل غائب ٿي ڪانہ ويئي آهي.

”ريڍار ڪتي“ ڪان هاڻي رڍن ۽ ٻڪرين چارڻ جو

— ريڍار ڪتو —

ڪم ورتو وڃي ٿو. هو هاڻي رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ ٻهرائي ٿو، ورائي ٿو، ۽ موٽائي واڙن ۾ آڻي بيهاري ٿو.

هو انسان جي نظرداريءَ هيٺ ايترو ته پنهنجي اصلوڪيءَ طبع کي ڀلجي چڪو آهي، جو رڍون ۽ ٻڪريون، جيڪي سندس چاري ۾ ڏنيون ويندڙيون آهن، تن کي عام طرح سنڀاليندو ۽ بچائيندو آهي. پـــر ڪڏهن ڪڏهن اوچتو هو پنهنجي اصلوڪيءَ طبع جي جولان هيٺ ايتريءَ حد تائين اچي ويندو آهي، جو پنهنجا سمورا "فرض" وساري غريب رڍن کي مارڻ ۾ مشغول ٿي ويندو آهي. هو جڏهن ائين ڪندو آهي، تڏهن ڪو ماريل رڍن جو گوشت ڪين ويهي کائيندو آهي ۽ نڪي سندن رت پيئندو آهي. هو ويچاريءَ رڍ کي ڳچيءَ ۾ چڪ هڻي، ڏونڌاڙي ڏونڌاڙي ڇڏي ڏيندو آهي؛ جتي هوءَ رت وهائي وهائي، آخر پاڻهي مري ويندي آهي. ان حالت ۾ هو رڍون انهيءَ لاءِ نه ماريندو آهي ته کيس ڪا بک آهي؛ مگر ان لاءِ ته سندس اصلوڪي جبلت، رکي رکي، ڀڙس ايتري ته غالب پئجي ويندي آهي، جو هو ائين ڪرڻ کان بيواءِ رهي نه سگهندو آهي. هيءَ مارڻ ۽ چيرڻ ڦاڙڻ واري جبلت، جيڪا بگهڙ ۾ اجا به پنهنجي شديد روپ ۾ موجود آهي، "ريڊار ڪتي" ۾ به موجود آهي، مگر ان ۾ گهڻي عرصي کان نڪمي رهڻ سبب، بلڪل ڪمزور ۽ ضعيف ٿي چڪي آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن جڏهن هيءَ اوائلي جبلت منجهس سجاڳ ٿئي ٿي، تڏهن هو ڪتي مان ڦري، ٿوري وقت لاءِ، مانا گيو بگهڙ بڻجي ٿو پوي.

ڪتو جڏهن ويهڻ جي ڪندو آهي، تڏهن ان جاءِ تي ڪجهه وقت لاءِ چوڌاري ڦيريون پائيندو آهي. هو ائين ان لاءِ ٿو ڪري، جو هو جڏهن جهنگلي حالت ۾ يعني اجـــا بگهڙ هوندو هو، تڏهن کيس جهنگ ۾ گاهه مٿان ويهڻو پوندو هو، تنهنڪري هن لاءِ نهايت لازمي هو ته ويهڻ کان اڳ گاهه کي لتاڙي پنهنجي ويهڻ جي جڳهه تيار ڪري. ٻاروڻ جو چوڻ آهي ته هُن هڪڙي ڪتي کي ويهڻ کان اڳ ائين ٢٠ ڦيريون

پائيندي ڏٺو ۽، سندس خيال موجب، ڪتي جي اها عادت سندس (بگهڙ واريءَ) گذريل زندگيءَ جي يادگار آهي. ڪتي جو هيءُ عمل هاڻي ڪيس ڪوبه فائدو ڪونه ٿو پهچائي ۽ الٽو سندس وقت ضايع ٿو ڪري، چاڪاڻ ته هاڻي ڪيس جهنگ ۾ گاهه مٿان ويهڻو ڪونه ٿو پوي. هاڻي ته ڪيس گهڻو ڪري صاف فرش تي يا گهوٽ ۽ گلم تي ويهڻو پوي ٿو.

ڪتا هميشه ڀونڪندا آهن، پر ڪڏهن ڪڏهن، اوچتو اوچتو، هو هڪ قسم جو عجيب ۽ خوفائتو آوناڙ پڻ ڪندا آهن. حقيقت هيءَ آهي ته ڪتي کي ڀونڪڻ جي عادت گهريلو زندگيءَ ۾ رهڻ جي ڪري ئي پلئه پيئي آهي. نه ته هونئن بگهڙ هميشه آوناڙ ڪندا آهن. جڏهن ڪو بگهڙ ٽڪريءَ تي چڙهي، وڏو ۽ زورائتو آوناڙ ڪندو آهي، تڏهن ٻيو بگهڙ ميلن جي پنڌ تي اُن جي جواب ۾ واپس آوناڙ ڪندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هو هڪٻئي کي ڳولي لهندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪتو پڻ پنهنجي انهيءَ اصلوڪي آواز کي ياد ڪندو آهي.

وهم پرست ۽ وسوسائي ماڻهو ڪتن جي اِنهيءَ قسم جي آوناڙ مان عام طرح هيءُ مطلب ڪيندا آهن ته ڪو اوڙي پاڙي ۾ موت ٿيڻو آهي يا اهڙي ڪا ٻي آفت اچڻي آهي، ۽ گويا اُن جو اَهو اڳواٽ کين چتاءُ ملي رهيو آهي. جيڪي ماڻهو ائين سمجهندا آهن، سي پاڻ به گويا پنهنجي گذريل وحشي زندگيءَ جي هڪ قديم عادت ظاهر ڪندا آهن ۽ ثابت ڪري ڏيکاريندا آهن ته مٿن اُن قديم وحشي زندگيءَ جا آثار اڃا تائين قائم بيٺل آهن. قديم زماني ۾ جڏهن علم جو نالو نيشان به ڪونه هوندو هو، تڏهن انسان ويچارو قدرت جي مختلف ڪرشمن کي سمجهڻ لاءِ يا پنهنجن مرادن پائڻ ۽ مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ عجيب قسم جي نشانين ۽ سوڻن ساڻن مان ئـي ڪم وٺندو هو.

جيڪڏهن پنج اَٺ سؤ سال تاريخ جا ورق پوئتي ورائبا،
تہ ڏسبو تہ ان زماني ۾ موجوده قسم جي علم ۽ سائنس جو
نالو بہ ڪونہ هو ۽ اِها ڳالهہ ڪنهن کي خواب خيال ۾ بہ
ڪانہ هئي تہ ڪا هرڪا چيز هرهنڌ ۽ هميشه فطرتي قانونن
۽ قدرتي قاعدن جي ئي هيٺ هلي چلي سگهي ٿي. جاهليت
واري زماني جي سوچ جو نمونو اجا بہ گهٽي قدر اسان ۾
موجود آهي.

٥ - ٻليءَ ۾ وحشي جيوت جا نشان

گهريلو ٻلي جهنگلي ٻليءَ جي نسل مان آهي. جيڪڏهن اوهين
پنهنجن گهرن ۾ ٻلين جي چال چلت کي غور سان جانچيندا،
تہ ڏسندا تہ منجهن ڪيتريون اهڙيون عادتون آهن، جن جو
تعلق سندن قديم جهنگلي زندگيءَ سان وڃي ٿو لڳي.

ڪتن جي عادت آهي تہ هو پنهنجي شڪار جي پٺيان
پوندا آهن ۽ ان کي پڇاڙي پڄائي ماريندا آهن. ڪتي
جي سموري خاندان ۾، جهڙوڪ بگهڙ، لومڙ ۽ گدڙ وغيره،
ويندي گهريلو ڪتي ۾ بہ، اهائي عادت آهي. پر ٻليءَ جي خاندان
جو طريقو ئي الڳ آهي. ٻلي لڪندي، ڇپندي ۽ پير پير ۾ ڏيندي،
پنهنجي شڪار جي ويجهو ايندي، ۽ جنهن وقت ڏسندي تہ
شڪار بنهہ ويجهو آهي، تنهن وقت اوچتو ئي اوچتو وٺي مٿانئس
ٽپو ڏيندي. ٻليءَ جي خاندان جي سڀني فردن، جهڙوڪ شينهن،
چيتي، واگهہ ۽ جهنگلي ٻليءَ جو اهو ئي طريقو آهي. گويا
ٻليون شڪار ڪن لڪ ڇپ ۽ دولاب سان، ڪتا ڪن پنهنجي
تيز رفتار جي آڌار تي.

گهريلو ٻليون پڻ ڪتن وانگر ڇٽ مان ئي لڪي
ڪائيندڙيون آهن. منجهائنئن گهٽين کي ڪنهن شيءِ کي ليڪي
ڇپي جهٽ هڻ جو ڪو موقعو ئي مشڪل ملندو هوندو. پر دولاب
سان جهاڻ جي جهوني عادت اجا تائين بہ منجهن موجود

آهي. توهان ڪيترا ڀيرا ڏٺو هوندو ته ٻلي پنهنجي منهن ڪٿي ڪنڌ پاسي ڪان لڙڪيل شيءِ کي يا ڪنهن ٽنڊڻ کي يا ڪنهن مک کي يا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ چيز کي ٻه ائين ٺي پيئي ليڪي ليڪي ۽ ڇڇي ڇڇي جهٽ هڻندي. ائين ڪرڻ سان گويا هوءَ پنهنجي اصلوڪيءَ جبلت کي استعمال ڪرڻ جو موقعو ڏيندي آهي.

ٻلين ۾ ٻي هڪڙي عادت هيءَ هوندي آهي ته هو ڪنهن وڻ يا ٿنڀي جي پاڙ وٽ اچي، پنهنجن چنبن سان پيئون روڙينديون ۽ ڪَرڙيندي‍ون آهن. ائين ڪرڻ سان گويا هو پنهنجن سست ۽ ڏڪل ننهن کي ورزش ڏينديون آهن. جهنگلي ٻلين کي پنهنجن ننهن کي بار بار استعمال ڪرڻ جا هروقت موقعا ملندا رهن ٿا، ڇاڪاڻ ته هو انهن جي ڏي مدد سان وڻن تي چڙهنديون آهن ۽ آسپاس جون شيون جهلينديون آهن. پر گهريلو ٻلين کي وڻن تي چڙهڻ يا شين کي چنبن ۾ جهلڻ جو موقعو خير ڪو ملي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح سندن ننهن اندر پيرن ۾ سست ۽ بيڪار رهي رهي، ڏڪجي ٿا پون.

ٻليءَ جي پنجي جي خاص ڳالهه هيءَ آهي ته ان جا ننهن اندر ۽ ٻاهر سولائيءَ سان اچي وڃي سگهن ٿا. ان جي پير ۾ اهڙيون ڪي مشڪون آهن، جن جي مدد سان هوءَ پنهنجن ننهن کي پنهنجي مرضيءَ موجب اندر ۽ ٻاهر آڻي سگهي ٿي. تنهڪري جڏهن ٻلي پنهنجن ننهن کي ٻاهر ڪڍي، ڪنهن وڻ يا ٿنڀي کي ڪرڙي ٿي، ته ائين سمجهڻ کپي ته هوءَ انهن کي سانڍاري رهي آهي. سندس اهي ڏاڍن کي ته هروقت آهي ننهن شڪار ڪرڻ ۽ وڻن تي چڙهڻ لاءِ ڪم ايندا هئا، پر هاڻي گهريلو ٻليءَ ۾ اهي ننهن توڙي آنهن کي اندر ڪڍڻ ۽ ٻاهر آڻڻ جون مشڪون، ڪجهه حد تائين، زائد ۽ فضول آهن، جي ڪيس ڪو گهڻو ڪم ڪونه ٿيون ڏين.

ٻليءَ ۽ ڪتي جي نفسيات ۾ هڪڙو فرق آهي، جيڪو هتي ٻڌائڻ مناسب آهي.

ڪتي جي فطرت آهي ته هن جي دل مائهن سان ڳنڍجي ٿي. جڏهن ڪو ڪٽنب هڪ هنڌان لڏيندو، ته ڪتو به ان سان گڏ آتان نڪرندو. ڪتي جو گهر آهو آهي، جيڪو سندس مالڪ جو گهر آهي. ڪتو هڪ آندا گهاڙي پينوءَ جي پٺيان، ڏينهن جا ڏينهن، ٿڌيءَ ڪوسيءَ ۾، اڃ ۽ بک ۾، ائين گڏيو ويندو، ڄڻ ڪنهن بادشاهه سان وڃي رهيو هجي. ڪتي جي ماڻهوءَ سان وفاداري هن دنيا ۾ ڏاڍي انوکي شيءِ ٿي وڃي ٿي. "وڃايل" يا ڀلجي ويل ڪتو جڏهن مالڪ جي ڳولا ۾ هيڏي هوڏي جهوتون هڻندي ڏسبو آهي، تڏهن ان جي ڪيڏي نه قياس جوڳي حالت هوندي آهي! ڪتو هر وقت چاهيندو آهي ته ڪنهن نه ڪنهن ماڻهوءَ سان ڳنڍيل هجان.

ٻلي وري ماڻهن کان وڌيڪ جاين سان ڳنڍجي ٿي. هن جو پيار ۽ وفاداري جاين ۽ هنڌن لاءِ وقف آهي. هوءَ گهر سڃاڻڻ ۾ تيز آهي. ٻلين کي ميلن تائين ڪٿي وڃجي؛ ۽ ائين ڪٿي وڃجي جو هو ڪجهه ڏسي نه سگهن، پر جڏهن ڇڏبن تڏهن ڪنهن نه ڪنهن ريت گهر جو رستو لهي، موٽي اينديون. ٻليون ماڻهن ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪونه ڏين، پر هو پنهنجيءَ جُوءِ سان ٻڌهه ساهه وانگر ڇهيل رهن ٿيون.

گهر جي سڃاڻپ جي هيءَ جبلت، ٻين وانگر ٻلڪ ٻلين کان بہ وڌيڪ، ڪبوترن ۾ بہ هوندي آهي. هنن کي ميلن جا ميل گهر کان پري نيئي، ڇڏي ڏبو، تہ بہ ٿي ڦيرائيون پائي، سڌو وخ پنهنجي ڪڏڻي ڏانهن ڪندا ۽ طرفن جي چاڻ ۽ گهر جي سڪ ايڏي تيز ۽ اڻ ڪس اٿن، جو پرڙا سڃي سڃي، وس پڄندي، وڃي ٽڪاڻي تي رسندا.

جهنگلي جانورن کي عام طرح رولو جانور سڏيو وڃي ٿو

پر ائين هو هيت هٽ ولندا ڪونہ ٿا رهن. هو گهڻو ڪري سدائين پنهنجيءَ جُوءِ ۾ رهن ٿا. آن جي اندر ۽ ٻاهر جي چاڻ هو پنهنجي ماءُ پيءُ ۽ ساٿين کان حاصل ڪن ٿا، ۽ اتي هو وڌيڪ بي اونا ۽ سلامت رهن ٿا. پنهنجي ڄاتل سڃاتل جُوءِ کان ٻاهر، اڻ ڏٺل ۽ نئين آسپاس ۾ رولڙو هُنن لاءِ اڪثر هاڃيڪار ثابت ٿئي ٿو. گهر سان ڳانڍاپي جي جبلت يا عادت انهيءَ ڪري هُنن لاءِ بيحد ڪارائتي شيءِ آهي.

ڪتي جا ابا ڏاڏا ٻليءَ جي ابن ڏاڏن کان وڌيڪ رول هئا. ٻلي جيڪا پنهنجي "آسپاس" سان هاڻي وڌيڪ ڳنڍيل رهي ٿي، آن جو هڪڙو سبب اهو آهي. ڪتي جي ماڻهوءَ سان ايڏي وفاداري وري انهيءَ ڪري پيدا ٿي سگهي آهي، جو هو ٻين سڀني پالتو جانورن کان وڌيڪ عرصو ماڻهوءَ جي پالنا هيٺ رهيو آهي، ۽ ٻيو انهيءَ ڪري ٻہ، جو وفاداريءَ ۽ سمجهداريءَ جي خيال کان، ماڻهوءَ سدائين ٻليءَ کان وڌيڪ ڪتي کي پسند پئي ڪيو آهي. ڪتو هميشه ٻين سڀني جانورن کان ماڻهوءَ جو ساٿي رهيو آهي.

- ماءُ واري جبلت

ماڻهوءَ سميت سڀني جانورن ۾، ٻالڪپڻي جي دور ۾ سڀ کان گهڻو موت واقع ٿئي ٿو. آن وقت جاندار شيون وڌ ۾ وڌ بيوس ۽ نٻل هونديون آهن، ۽ ڳاٽيڻي کان ٻاهر دشمن جيڪي سندن تاڙ ۾ چوڌاري جُوهہ وجهيو ويٺا هوندا آهن، تن کان آن وقت آهي پنهنجو ڪوبہ بچاءُ ڪري نہ سگهنديون آهن. انهيءَ ڪري، مٿينءَ سطح جي گهڻن جانورن مان گهڻين جنسن ۾، خاص ڪري انهن جي مادين ۾، پنهنجن ٻچن جي سنڀال ۽ بچاءَ جو نهايت زور ڀريو آدمو پيدا ٿي سگهيو آهي. جانورن جون آهي جنسون ئي نيٺ بچي ۽ قائم رهي سگهيون

آهن، جن ۾ ٻچن جي بچائڻ جي هيءَ جبلت گهٽي ۾ گهٽي وڌيل ۽ مضبوط رهي آهي. جانورن جي ڪابہ جنس، جيڪا پنهنجن ٻچن کي نٿي بچائي، گهڻو وقت بچي ۽ قائم رهي نٿي سگهي.

گهريلو ڳئون پنهنجي نئين چاول ڦر کي لڪائي رکڻ جو جتن ڪندي آهي. انسانن جي رکيل چراگاهن ۾ اُن جي اهـا ڪوشش بيفائدي آهي، پـر گذوي ويل زماني ۾، جڏهن اُن لاءِ چوڌاري خطرو ئي خطرو هو، جتي سوين بکيا وات سندس هر نئين چاول ڦر کي هڙپ ڪرڻ لاءِ تيار بيٺا هوندا هئا، تڏهن ڳئونءَ جي هيءَ عادت تہ وياڻ مهل هوءَ لڪي، ڪنهن پاسيري هنڌ وڃي ويهندي هئي، اُن لاءِ آڳ-بچاءَ جو هڪ نهايت ڪمائتو اپاءُ هو.

پاليل پکي ساڳئي اِنهيءَ سبب ڪري پنهنجن آنڪيرن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اُنهن پکين ۾ خاص طرح آهي جيڪي سڀ ڪان پوءِ انساني پالنا ۾ آيا آهن،

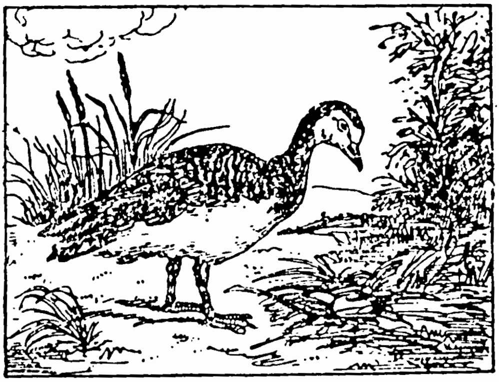

— آڙي آنن کي ڍڪي ويٺي —

مثلاً" ڙرڪي ڪڪڙ ۽ ڳيني ڪڪڙ- اُنهن ۾ هيءَ پنهنجي

آکيري جي لڪائڻ جي جبلت وڌيڪ پختيءَ مضبوط آهي. ڪن ڪڪڙين جي جنسن ۾ هيءَ جبلت باقي ڪا ٿوري وڃي رهي آهي، ڇو ته اهي تمام گهٽي آڳاٽي وقت کان ماڻهوءَ جي پالنا ۾ آيل آهن. ڪڪڙين جون آهي جنسون، جتي به ڪين ڪُڏي ڏبي، اتي ظاهر ظهور ويهي آنا لاهينديون آهن، جيتوڻيڪ اهي به پنهنجون ڪُڏيون ڪنهن نه ڪنهن پاسيري هنڌ تي وڌيڪ پسند ڪن ٿيون.

آري تي ويٺل آڙي، جڏهن ڪاڏي جي گولا ۾، پنهنجي آکيري تان اٿندي آهي، تڏهن وڌيڪ بچاءَ جي اپاءَ طور پنهنجن آنن کي ڍڪڻ لاءِ انهن تي گاهه ۽ ڇينيا رکي ڇڏيندي آهي. آڙيءَ جو اهو جتن ڪيڏو نه ڪل جهڙو ٿو لڳي، جو ظاهر ظهور پنهنجي آري تان اٿي ٿي ۽ ظاهر ظهور رڳو عادت جي مجبوريءَ کان، آنن کي ڍڪي ڇڏڻ جو اهو جتن ڪري ٿي! پر پنهنجي جهنگلي دور ۾، وري وري ائين ڪرڻ سان، ان جي هيءَ قدرتي عادت ايتري ته پڪي ٿي ويئي آهي، جو هوءَ آن کي ڇڏي نٿي سگهي، ۽ هاڻي جيتوڻيڪ ان جو ڪو سبب يا ڪارج باقي نه رهيو اٿس، تڏهن به هوءَ ائين ڪندي رهي ٿي. ڪن حالتن ۾ هوءَ، رڳو عادت پوري ڪرڻ لاءِ، ٻه چار ڪک يا ڀنجهر ڪٺي آنن تي يا آنن ڏانهن اِئين ئي اڇلائي ڇڏيندي آهي!

جهنگلي حالت ۾ مادي سيهڙ، پنهنجي ٻت جا وار پٽي، پنهنجن ٻچن لاءِ نرم هنڌ ٺاهيندي آهي. ماڻهوءَ جي پالنا هيٺ اچڻ کان پوءِ به هوءَ، پنهنجي عادت کان مجبور، ائين ڪندي رهندي آهي، جيتوڻيڪ آن حالت ۾ سندس ٻچن جي هنڌ لاءِ ڪپهه ۽ ٻيون اهڙيون ڪئنريون شيون ڪيس گڏ ڪري ڏنيون وينديون آهن.

پکيءَ توڙي گئون جون هي ماءُ واريون جبلتون انهيءَ

دنيا ۾ هنن لاءِ ڪمائتيون آهن، جتي سنڌن آنا يا ٻچا اڻين جهلجي، ڪاٽجي وڃن ٿا. پر انساني ڪُڏين ۽ وٿاڻن ۾، آهي هنن لاءِ بلڪل زائد آهن. آهي، ڪهڙين حالتن ۾، نه رڳو هنن لاءِ بيڪار آهن، پر پاڻ هاڃيڪار هونديون آهن. مثال طور، ڪڏهن ڪڏهن ڳئون پنهنجي ڦر کي ليڪي ليڪي، اڻين چٽي ڇڏيندي آهي، جو ان جي مالڪ کي اهو لڳي نه سگهندو آهي، ۽ آهو موسم جي سختيءَ جي سٽ نه سهي سگهندو آهي ۽ سري ويندو آهي!

ماڻهوءَ سان گڏ رهندڙ جانور جيڪڏهن هن سان سهڪار ۾ هان ٿا تہ هو فائدي ۾ گذارين ٿا. پر انهن ۾ سنڌن جهنگلي دور جون ڪيتريون ئي جبلتون موجود رهن ٿيون، جيڪي سنڌن ئي فائدي لاءِ ماڻهوءَ جي ٿاهيل وٿاڻن جي ابتڙ ڪين هلڻ تي مجبور ڪن ٿيون. جيئن جيئن وقت گذرندو، تيئن تيئن جانورن جون اهي ابتڙ جبلتون هيٺيون ٿينديون وينديون، ۽ آخرڪار آهي بنهه ختم ٿي وينديون- ڇاڪاڻ تہ ماڻهو جانورن جي انهن جبلتن کي ئي هٽائڻ بلڪ وڌائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيڪي ڪيس سهوليت واريون ۽ موافق لڳن ٿيون.

ڳئون، گهوڙا، رڍون ۽ ٻيا گهريلو جانور هميشه جڏهن ويامندا آهن ۽ سنڌن ڦر سنڌن سامهون هوندا آهن، تڏهن ڦشرجي، سخت ويڙهاڪ ٿي پوندا آهن. ڪو به ماڻهو، جانور يا ٻي شيءِ سنڌن ڦر جي ڪهڙو پرسان ايندي آهي، تہ ڪانڊرجي آن سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. هيءَ بچاءَ جي جبلت گهريلو جانورن ۾، ۽ خاص ڪري آنهن جي مادڙن ۾، اجا بہ ڏاڍي سخت آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪو وقت هو، جڏهن اها سنڌن جنس جي بقا لاءِ هنن لاءِ بيحد فائديمند هئي. هاڻي آها ساڳي جبلت گهڻي تائين هنن لاءِ بيسود بلڪ نقصانڪار

آهي.

٧ - ماءُ جو پيار

ماءُ جو پيار انساني ايجاد نہ آهي. اهو حيواني ورثو آهي. اهو جبلن کان بہ جهونو آهي.

جيئن، قبل انسان جي حيواني حالت منجهان، ماڻهوءَ جي ڀاڳي ۾ پنهنجو جوکرنگهو آيو آهي، تيئن ماءُ جو پيار بہ سندس ڀاڳي ۾ ان ئي دور جي هڪ نشاني آهي. اهو بلڪل آهاماڳي شيءِ آهي، جيڪا پکين ۽ چوپاين ۾ اڄ بہ موجود آهي. ڀولڙي جي ماءُ پنهنجي ٻچي کي بنهہ انساني ماءُ جهڙو نفيس پيار ڪري ٿي. جڏهن ڀولڙيءَ جو ڪو ٻچو مري وڃي ٿو، تڏهن هوءَ اُن جو ننڍڙو سڪل جسم ڏينهن جا ڏينهن ڪنيو پيئي هلندي آهي، ڪائڻ ڇڏي ڏيندي آهي، ۽ گهڻو وقت، ماٺ ئي ماٺ، ڏک ۾ پري ويٺي هوندي آهي. پکين جون ماڏرون اڪثر پنهنجن ٻچن کي بچائيندي پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏينديون آهن. بلڪل ائين ئي رڇن، ۽ شينهن، ۽ واگهن، ۽ ٻين ڪيترين حيواني جنسن جون ماديون ڪنديون آهن.

ائين ڀلا ڇو آهي تہ ننڍڙن جي بچاءَ جي هيءَ جبلت گهڻيقدر مادي جانورن ۾ رکيل آهي، جيڪي عام طرح سيني حيواني جنسن ۾ ڪمزور هونديون آهن؟ ڪرنگهي وارن جانورن ۾ تہ، گهڻو ڪري، نر سدائين مادين کان وڏا ۽ سگهارا هوندا آهن، ۽ جسماني طرح هُن بچاءَ جي ڪم لاءِ پنهنجين مادين کان وڌيڪ مناسب ۽ لائق هوندا آهن. قدرت طرفان هيءُ ڪم نَر جانورن جي حوالي ڇو نہ ڪيو ويو آهي؟ ڇا، هيءَ جبلت مادي جانورن جي سيني ۾ رکي، جيڪي اُن جي پوري ڪرڻ لاءِ ايترا ڀلوان نہ آهن، قدرت کان ڪا غلطي تہ ڪانہ ٿي آهي؟

عام طرح چيو ويندو آهي ته انساني ماءُ پنهنجي ٻار کي ٻيءُ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته ٻار ماءُ جي جسم جو حصو آهي. پر اها ڳالهه بلڪل صحيح ناهي. ماڻهن ۾ ماءُ جو پيارُ ٻيءُ جي پيار کان وڌيڪ پختو ۽ پائدار انهيءَ ساڳئي سبب آهي، جنهن سبب ڪا پکيءَ جي ٻچي جي ماءُ يا ڪا وڇ جي ٻچي جي ماءُ پنهنجي ٻچي کي ان جي ٻيءُ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿي. ماءُ ۾ پنهنجي ٻار لاءِ پيار جو سُنڌ به جيوت جي انساني صورت کان اڳ جي دور وٽان ٿيل آهي، ۽ حيوانن جي انساني جنس کي اهو اتان کان ئي ورثي ۾ مليو آهي.

اوائلي وحشي حالت ۾، جتان هيءَ جبلت شروع ٿي، ماءُ ئي ٻار جي جهڙ مهل موقعي تي موجود رهندي هئي، ۽ انهيءَ ڪري فقط ماءُ ئي ٿي سگهي ٿي، جنهن جي سيني ۾ هيءَ جبلت ڪارائتي ثابت ٿي ٿي سگهي. جنس جي ڪمزور فرد ۾ ئي سهي، پر ان کان، جو هيءَ جبلت ڪنهن ۾ ئي نه پيدا ٿئي، ان ۾ ئي پيدا ٿي سگهي، سا به بهتر ڳالهه ٿي. جيڪڏهن حيوانن جي دنيا ۾ جنسي لاڳاپا هميشه اهڙا هجن ها، جهڙا انسانن ۾ اڄ آهن. جيڪڏهن هڪ ٻيءُ ۽ هڪ ماءُ وارو ڪٽنب هميشه کان موجود هجي ها، ته ان ۾ هرگز ڪو شڪ نٿو ٿي سگهي ته هيءَ اولاد جي بچاءَ جي جبلت اسان انسانن سميت سڀني جانورن جي خاص طرح نر ٻاتين ۾ ئي آسري ها ۽ وڏي پختي صورت اختيار ڪري ها.

ڪن ميڇين ۾ نرُ ماءُ ٻيءُ جي فرض جو سڄو بار پنهنجي سر تي کڻندو آهي. پکين جي گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٻن ذاتين ۾ به اها صورتحال آهي. نر انڊ پکي آنن تي ويهي آرو به ڦچائيندو

آهي ۽ ٻچن ڦٽڻ کان پوءِ انهن جي سار سنڀال به پاڻ لهندو آهي.
مڇيءَ جو هڪ قسم آهي (ڪرٽ پڻائين = Stickle back)،
جنهن جي مادي پنهنجن آنن جي وڏي ۾ وڏي دشمن پاڻ آهي.
نر رڳو ان کي انهن لاءِ ڪو چاهه ڪونهي، پر جيڪڏهن
انهن جو پيءُ کيس روڪي پري نه رکي، ته اها هوند سڀ

—ڪرٽ پڻائين مڇيءَ جو نر آنن کي ڪانئس بچائي ٿو—

پنهنجا آنا کائي چٽ ڪري ڇڏي.

مڇين ۾ تمام ٿوريون ذاتيون آهن، جن جي مادين ۾
پنهنجن آنن يا ٻچن لاءِ ڪو چاهه هجي. انهيءَ ڪري جيڪا
ٻارن کي بچائڻ جي حيرتناڪ "ماءُ جي پيار جي جبلت"
انسانن ۽ جانورن جي مٿينءَ سطح جي جنسن ۾ ملي ٿي،
اها مڇين ۾ ڪانه ٿي ملي. ڪن تمام ٿورين حالتن ۾ جتي
مائٽاڻي سنڀال جا منجهن آثار ڏسجن ٿا، اتي اها "پيئيتي جبلت"
جي صورت ۾ ئي ڏسجي ٿي.

جيڪي جانور — پکي ٿوڙي ماڻهو — سڄي عمر جوڙو
جوڙو ٿي رهن ٿا، انهن ۾ مائٽاڻو پيار، ماديءَ توڙي نر ٻنهي

۾. گهڻي قدر برابر برابر موجود ڏسجي ٿو. پر جن جانورن جي ذاتين ۾ اهڙا دائمي ڪٽنبي لاڳاپا موجود نه آهن، انهن ۾ مائٽائي پيار جي اها برابري به ڪانه ٿي ڏسجي. حيواني دنيا ۾ ٻچن لاءِ مائٽائي سنڀال جو لاڙو ذات يا جنس جي بقا لاءِ، آن جي نئين ڄاول نسل کي بچائڻ واسطي، قدرت جي هڪ راهه آهي. اهو لاڙو ماءُ ۾ آهي يا پيءُ ۾، يا ٻنهي ۾ آهي، ان جو دارومدار انهن حالتن تي آهي، جن ۾ جانورن جي ان جنس جي جيوت گذري ٿي يا جن ۾ ان جي اوائلي ابن ڏاڏن جي جيوت جو گذارو ٿيندو هو.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويو ٿو ۽ ننڍن جي سنڀال جي ذميداري "سماج" جي مٿان پوندي وئي ٿي، تيئن تيئن اها ڳالهه ممڪن ٿيندي وئي ٿي ته پنهنجن ٻارن لاءِ مائٽن جو پيار گهٽبو ۽ هلڪو ٿيندو وڃي. مائٽن ۾ اجتماعي طور ٻارن جي اون وڌندي ويندي، ۽ هاڻي جيڪا خاص پنهنجن ٻارن لاءِ آنڌ مانڌ منجهن ڏسجي ٿي، سا گهٽجي ويندي. گهڻين ڳالهين ۾ ننڍن جي سنڀال ۽ پالنا لاءِ سماج وٽ اڪيلن مائٽن کان وڌيڪ موقعا ۽ وسيلا موجود آهن. هن وقت سماج ٻار جي تعليم جو انتظام ڪري ٿو ۽ ان لاءِ اسڪول هلائي ٿو، استاد رکي ٿو ۽ ڪن حالتن ۾ ٻارن لاءِ ڪتاب ۽ ڪاڏو پڻ مهيا ڪري ٿو. اهي سڀ بندوبست اڳي ٻارن جا مائٽ پاڻ ڪندا هئا- يعني هو ذاتي طور پنهنجن ٻارن لاءِ انهن ڳالهين جو انتظام ڪندا هئا، ۽ نه سڀني جي گڏيل فائدي لاءِ عوامي رستي، جيئن هاڻي ٿئي ٿو. ان ۾ ڪوبه شڪ نه ٿو ٿي سگهي ته آئيندي انهيءَ ئي رخ ۾ سماج جو اڳتي قدم وڌندو. اسين اهڙيءَ دنيا ۾ رهون ٿا، جيڪا بدلبي رهي ٿي ۽ اڳتي وڌندي رهي ٿي. جيڪڏهن اڄ کان هڪ هزار سال پوءِ اسين هن دنيا ۾ موٽي اچون، ته اها ايتري ته بدلجي ويل هوندي،

جو ان کي سجاڳيءَ کي کونه سگهنداسين. ان ۾ نوان نمونا هوندا، نيون ٻوليون هونديون، نيون قومون هونديون، نوان ڪارخانا، تعليم جا نوان سرشتا، پيا نيا سماجي ناتا ۽ نوان نوان خيال هوندا. اڄ اسين انهن کي پنهنجا ڪنڌ هيٺ ڪيو پيا ٽا هلون، ڇو ته حالتون سدائين انهن کي ورهنديون جيئن هاڻ آهن. پر انهن هرگز ڪين ٿيندو. گهڻو ڪري جن ڳالهين سان اڄ اسين ٺهيو ويٺا آهيون، آهي هزار يا ٻه هزار سال پوءِ هونديون کي ڪونه. اسان جو "حال" گذرندي ويندڙ وقت جي رڳو هڪ جهلڪ آهي.

٨ - اڳواڻ جو نقل

ڪيئي سال اڳ، آءٌ ڀرارڙيءَ ۾ پنهنجي ڀيءُ سان رهندو هوس. اسان وٽ ريڍن جو ڌڻ هوندو هو. سون ريڍن جي نفسيات جي هڪ خاص ڳالهه اتي ڏٺي هئي، جيڪا اڄ به مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي.

ريڍن کي رات جو واڙي ۾ بند ڪري ڇڏبو هو، ۽ ڏينهن جو چرڻ لاءِ انهن کي ٻاهر ڪڍي ڀرائي ڇڏبو هو. واڙي کي "دروازي" جي بدران آڙل وانگر هڪبئي جي مٿان پٽيون ڏنل هونديون هيون، جيڪي هڪ پاسي سرڪائي ڪڍي وٺبيون هيون، ۽ بند ڪرڻ مهل وري سرڪائي ڏيئي ڇڏبيون هيون. ڪڏهن ڪڏهن، صبح جو نڪرڻ مهل اڃا سڀ پٽيون سرڪائي پوريون ڪڍي کي ڪونه سگهبيون هيون، ته ريڍن ۾ هلچل مچي ويندي هئي. ۽ سڀ کان اڳ واري ريڍ وهيل تختين تان ٽپ ڏيئي، واڙي مان ٻاهر نڪري ويندي هئي. بس آها هڪ ريڍ انهن ٽپ ڏيئي واڙي مان نڪتي، ته ان جي پويان ٻيون سڄي ڌڻ جون ريڍون ان جاءِ تان بلڪل ساڳيءَ ريت ٽپ ڏينديون نڪرنديون وينديون هيون. آڙل جون رهيل پٽيون ته آنهيءَ مهل سرڪائي ڪڍي وٺبيون هيون، پر هرڪا ريڍ

پاڻ کان اڳيئ رڍ وانگر ان جاء تان آهوئي ٽپ ڏيئي پيئي نڪرندي هئي!

هيءَ نقل ڪرڻ جي جبلت ماضيءَ جي باقيات منجهان آهي. ان جي شروعات رڍن ۾ انهن حالتن هيٺ ٿي، جيڪي اجوڪين حالتن کان الڳ هيون، جن ۾ هي سڌريل رڍون اڄ رهن ٿيون.

رڍون جابلو جانور آهن. اهي اصل مٿانهن پٽن ۽ اڙچن جبلن جون رهاڪو آهن. گهريلو بنجڻ کان اڳ جي جيوت ۾ اهي ڌڻن جي صورت ۾ رهنديون هيون، ۽ هرهڪ ڌڻ جو هڪڙو پوڙهو، تجربيڪار ۽ همت ڀريو گهيٽو اڳواڻ هوندو هو. هي ڌڻ گهڻو ڪري بگهڙن ۽ ٻين جانورن جي حملن جو شڪار ٿيندا هئا. انهن حالتن ۾ رڍون وڙهي يا لڪي نه، پر ڀڄي پاڻ بچائي سگهنديون هيون. سڄي ڌڻ جي حياتي گهڻين حالتن ۾ انهيءَ ڳالهه تي منحصر هوندي هئي، ته انهن مان هرهڪ ڪيتريءَ سچيتائيءَ ۽ ڪهڙيءَ ڦڙتائيءَ سان پنهنجي اڳواڻ جو نقل ٿي ڪيو. رڍن ۾ جيڪا پنهنجي اڳواڻ جي پوئلڳيءَ ۽ نقل ڪرڻ جي عادت آهي، سا هنن اهڙين ئي حالتن ۾ هزارن لکن سالن جي هلندي حاصل ڪئي آهي، جڏهن ڪين، دشمن کان ڀڄندي، پنهنجي اڳواڻ جي پٺيان اندا ڌنڌ ڪڏن تان، ڏڪرن تان، اڪرين تان، گهيڙن ۽ گهاٽن تان ائين ڀڄڻو ۽ ٽپڻو ٿي پيو، جيئن سندن اڳواڻ ۽ ان جي پويان پيون رڍون سندن اڳيان پنهنجي ساهه بچائڻ لاءِ اندا ڌنڌ ٽپنديون، چال ڏينديون ۽ ڀڄنديون ٿي ويون. منجهانئن اهي جيڪي ائين ڪري ٿي سگهيون، سي حياتيءَ جي ڪشمڪش ۾ بچي ٿي ويون، ۽ جن ائين نه ٿي ڪيو، سي مقابلي ۾ ڪِري ٿي پيون ۽ ناس ٿي ٿي ويون.

نقل ڪرڻ جي جبلت، انهي ڪري، رڍن وانگر جهنگلي جيوت گذاريندڙ جانورن جي ذاتين لاءِ فائدي واري جبلت آهي:

پر هن وقت خود ريڇن لاءِ به اها ڪٿون ڪم جي ڪانهي، چاڪاڻ ته هاٿي هو ميداني علائقن جون رهاڪو ٻنجي چڪيون آهن. اڳواڻ جـي پوئلڳيءَ جي جبلت انهن سڀني جانورن ۾ موجود آهي، جيڪي ڌڻن ۾ ۽ وارن ۾ رهندڙ آهن. اها منجهانئن گهٽن لاءِ ڪمائتي جبلت آهي.

- قدرت جو سڪيا گهر

ريڇن ۽ ٻڪرين جا ڦر راند ڪندي، ڏپندا ڪڏندا رهندا آهن. سون ڇيلا ۽ ڇيليون رستي ويندي ڏڏيون آهن ته هلندي هلندي، اوچتو وٺي ٽپنگ ڏيندديون، ۽ ڪڏهن هيڻ پاسي ڪڏهن هُن پاسي وٺي ٽپا ڏينديون، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته سڌيون هوا ۾ اڇين وٺي ڇال هڻنديون، جو اڇين سمجهبو ته ڄڻ منجهن ڪو اهڙو اسپرنگ آهي، جو اوچتو ڇڙڪي پيو اٿن ۽ هو انهن ٽپنگن ڏيڻ ۽ ڇالن مارڻ لاءِ مجبور آهن! ڊارون ڪان اڳ جي سائنسدانن کي انهن جي اهـا روش ڪيتري نه عجيب لڳي هوندي؛ پر جيڪي ارتقا جي ڳالهه کي مڃيندڙ آهن، تن لاءِ اها اڇين سڀنئسڌي ۽ صاف آهي، جهڙو ڏنو وائنو ڏينهن.

راند قدرت جي سڪيا جو وسيلو آهي. راند زندگيءَ جي جي ايندڙ ذميدارين کي منهن ڏيڻ جي تياري آهي. جانورن جي ٻچن کي اڳتي پنهنجي جياپي لاءِ ڇا ڇا ڪرڻو پوندو، ان جي هو تيڊيڻ ۾ راند روند رستي مشق ڪندا آهن. هيءَ ڳالهه، انساني ٻارن سميت، سڀني جانورن سان لاڳو آهي. ڇيلا ۽ گهيٽا پڻ راند ۾ انهيءَ ساڳئي سبب سان ڏپندا ڪڏندا آهن، جنهن سان انساني ٻار، شينهن جا ٻچا ۽ ڪتن جا ڪلر وغيره ڊوڙندا ڊڪندا، لڪندا ڇپندا ۽ وڙهندا ڪرندا آهن. گهڻو ڪري اڇين ڏسبو آهي ته گهيٽا ۽ ڇيلا ڳولي ڪنهن لاهيءَ يا چاڙهيءَ تي بيٺا ٽپندا ۽ ڇال ڏيندا آهن. اهي جايون ڪين رانـد لاءِ

ٻڪرين جو کير ڏين ٿيون.

ڇيلا ۽ گھيٽا جابلو جانورن جو اولاد آهن. جيڪا جيوت هاڻي هو گذارين ٿا، سندن طبيعت ان کان بلڪل جدا جيوت لاءِ جُڙيل ۽ ٺهيل آهي. هنن جي سِکيا جبلن ۾ جيوت گذارڻ لاءِ ٺيل هئي. راند ۾ سندن ٽپڻ ڪڏڻ، ڊوڙڻ ڊڪڻ ۽ چال هڻڻ هنن جي تربيت هئي آن جيوت لاءِ، جيڪا کين وڏي هوندي گذارڻي هئي. آن وسيلي سندن ٽنگا ۽ مُشڪون، کُر ۽ نريون مضبوط ٿيون ٿي، ته جيئن هو تکا ڊوڙي سگهن ۽ وڏا وڏا چال ۽ ٽپا ڏيئي سگهن؛ ننڍپڻ جي هن راند ۾ هو مٿان کان ٽپ ڏيئي هيٺ صحيح سلامت اچي پوڻ، ٽڪرين جي لاهين تان ترڪي ڪرڻ بنان ڊوڙڻ ۽ ٻيون اهڙيون ترڪيبون سکي سگهيا ٿي. پر هاڻي سندن اها تربيت بيجا ۽ غيرضروري آهي. ٻڪرين ۽ رڍن جي ٻچن جي راند، خود انساني ٻارن جي راند وانگر آهڙيءَ جيوت لاءِ تياريءَ جي راند آهي، جيڪا جيوت هو گهڻو گهڻو وقت ٿيو، جو پٺيان ڇڏي اڳتي وڌي آيا آهن. ماڻهوءَ جي ٻارن جي راند هنن جي تياري آهي پنهنجي ويڙهو جيوت گذارڻ لاءِ جيڪا سندن وحشي ابا ڏاڏا گذاريندا هئا؛ ۽ رڍن ۽ ٻڪرين جي ٻچن جي راند هنن جي تياري آهي جبلن تي ۽ دشمنن جي وچ ۾ پنهنجي جيوت گذارڻ لاءِ، جيڪا انهن جا جهنگلي ابا ڏاڏا اوائلي وقتن ۾ گذاريندا هئا. جڏهن ڇيلا راند ڪن ٿا، تڏهن هو ڄڻ پنهنجي ٻاراڻي اسڪول ۾ داخل ٿا ٿين. هو اتي انهن ڳالهين جا سبق وٺن ٿا، جيڪي پوءِ هو پنهنجي سچ پچائيءَ واريءَ جيوت ۾ عمل ۾ آڻيندا. پر اسان جي گهريلو ٻڪرين جي جيوت جون حالتون سندن وحشي ابن ڏاڏن جي حالتن کان اڄ ايتريون ته ڦريل آهن، جو سندن "اسڪول" جي اها تعليم هنن لاءِ بنهه اجوڳي ۽ بي مقصد آهي. پنهجي ننڍپڻ ۾ جيڪي هو سبق سکن ٿا، اهي پنهنجي سچ پچائيءَ واريءَ

جيوت ۾ هو ڪڏهن به ڪم ڪونه آئيندا. ٻڪرين جي تعليم، ٻين ڪيترن جانورن وانگر، ٻنهي ٻيجا ۽ اڻ وقتائتي تعليم آهي.

١٠ - آسماني ٻار

ٻڪريون ۽ رڍون جابلو جانور آهن. آنهن جا ابا ڏاڏا 'آسمان'، ۾

— ٻڪريون اصل جابلو چوٽين جون رهندڙ آهن —

رهندا هئا - يعني دنيا جي انهن اوچن جبلن ۽ جبلن جي انهن چوٽين تي، جتي، ڪين هيٺانهين ميداني علائقي مان سندن بکين خونخوار دشمنن پهچائي، لڪڻ ۽ پناهه وٺڻ تي مجبور ڪيو هو. اسان جون گهريلو ٻڪريون گهڻو ڪري هيٺانهين ميداني علائقن جون رهندڙ آهن. اوهين جيڪڏهن انهن جي هلت چلت جانچيندا، ته ڏسي سگهندا ته هو اڃا به ڪيتريون ڳالهيون ڪنديون رهن ٿيون، جيڪي هو ڪڏهن به هوند

نہ ڪري سگهن ها، سواءِ انهن حالتن جي، جو هنن ڪنهن زماني ۾ اوچن جبلن تي جيوت گذاري آهي ۽ اتان پوءِ چوٽين تان لهي، ۽ لڪن ۽ گهاٽن منجهان نڪري، هيٺانهن ميداني علائقن ۾ هواچي رهيون آهن. اوهان اڪثر ڏٺو هوندو تہ ٻڪري ڪاٺ جي ستين تي، گاهہ جي ڍڳن تي، مٽيءَ جي دڙن ۽ گهرن جي ننڍين ڇتين تي چڙهي بيٺي هوندي آهي. ٻڪريءَ جي طبيعت جو اهو لاڙو منجهس تڏهن جو پيدا ٿيل ڀانئجي ٿو، جڏهن ان جا اوائلي ابا ڏاڏا دنيا جي اوچن پهاڙن ۽ انهن جي اوچين چوٽين تي رهندا هئا. ۽ آسماني چوٽين تي رهندڙ مائٽن جي هن آسماني پيار لاءِ هاڻي مٽيءَ جو دڙو ۽ گاهہ جو ڍڳ جبل جي چوٽيءَ جي برابر آهن، جن تي چڙهي، ڪڏهن ڪڏهن، هو هيٺ ڌرتيءَ جو نظارو ڪندو ٿو رهي.

ٻڪريءَ ۾ هڪ ڳالهہ هيءَ بہ هوندي آهي تہ ان کي لڳ ڀڳ جيڪا بہ شيءِ ملي سگهندي آهي، ان تي هوءَ گذارو ڪري ويندي آهي. اها ان جي صلاحيت پڻ ڪيس انهن غيرآباد ۽ خالي جابلو چوٽين تي جيوت گذاريندڙ سندس ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي. مٿي انهن آسماني بيابانن ۾ ٻڪرين پنهنجي حيواني جنس جي تقريباً سڄيءَ جيوت جو عرصو گذاريو ۽ اتي ئي ان ڪاٺي ڪمال وڏ ڊگهي عرصي ۾ ان جي تنتي ۽ مشڪي سرشتن جا بنياد پيا، ۽ اتي ئي اهي وڌيا ۽ جڙي راس ٿيا.

ٻڪري ائين شوق لاءِ اخبارن جا پنا ۽ پراڻيون اگهڙيون ڪاٺ تي ڪائي. هوءَ اهي هضم بہ ڪري ٿي. ڪاغذ ڪاٺ مان ٺهي ٿو، ۽ اگهڙيون ڪپهہ مان جڙن ٿيون، جيڪا ڪيميائي خيال کان ڪاٺ جهڙي ئي آهي. ڪاٺ جي سڄي تاندوري مواد کي "سيليولوز" (Cellulose) سڏجي ٿو. سيليولوز ڪيميائي طور "اسٽارچ" (Starch) جهڙو ئي آهي، ۽ هن ڳالهہ ۾ حقيقتاً

پڻ اسٽارچ جھڙو ئي آھي، جو جلدئي هضم ٿو ٿئي ته بدلجي کنڊ بڻجيو پوي. تجرباتي شيشي جي نليءَ ۾ الائبن پڻ سيليولوز تي گندرف جو تيزاب هاري ان کي 'هضم' ڪري سگهون ٿا. اخباري پني تي گندرف جو تيزاب وجهو ته اهو پڻ بدلجي کنڊ ٿي پوندو. هن سيليولوز کي اسين پنهنجي بدن ۾ هضم نٿا ڪري سگهون، ڇاڪاڻ ته اسان جي هاضمي جي وسڻ ۾ ان لاءِ گهربل ڪيميائي جزا موجود نه آهن. پر ٻڪري ان کي هضم ڪري سگهي ٿي. هوءَ اوڳارينڊڙ جانور آهي. هوءَ پنهنجو اوڳر چٻاڙي سگهي ٿي؛ ۽ سڀني اوڳر-چٻاڙيندڙ جانورن جي اوجهريءَ ۾ چار خانا ٿين ٿا. انهيءَ ڪري اهي پنهنجي خوراڪ ۾ ڪيترين ئي اهڙين شين شامل ڪري سگهن ٿا، جيڪي، ماڻهوءَ وانگر ٻيا جانور کائي نٿا سگهن ۽ ڇڏي ڏين ٿا.

آهي جيئو جيڪي 'آسمان' ۾ چاوا هجن، تن لاءِ هيٺانهين ميداني ڌرتي ڪيڏي نه بي لطف ۽ بي مزي شيءِ هوندي! جابلو چوٽين جا ٻار، جن کي مجبوراً هڪ ساريڪن ميدانن ۾ رهڻو پوي ٿو، اهي پنهنجي وطن جي ٽڪرن ۽ جبلن لاءِ ڪيترو نه تانگهيندا هوندا! چون ٿا ته ٻئبيلان جي بادشاهه کي پنهنجي ميڊيا جي ملڪ مان آندل رائيءَ جي دل کي پرچائڻ لاءِ اچرج ۾ وجهڻ جهڙا لڙڪندڙ باغ ۽ هڙادو جبل ۽ ٽڪر جوڙائڻا پيا هئا، انهيءَ لاءِ ته هوءَ پنهنجي جابلو وطن جي پهاڙن، ٽڪرن ۽ ماٿرين کي ياد ڪري، دلگير نه ٿئي.

ڪيتري قدر نه اسان جي دل جي آڪير اسان جي ماضيءَ جي پيداوار آهي! جيڪا جيوت اسين پوئتي ڇڏي آيا آهيون، اسان جي دل جي ڇڪ ان جيوت ڪان پوءِ به اسان ۾ ساهه پيئي کڻي. اسين انهن پڻهين مثل آهيون، جن جي

ڇورڻ پورڻ جهڙن ٽارون سوين سال پوئتي ڇڏيل زماني سان ڳنڍيون پيون آهن. اسان مان هرهڪ جي اندر ۾ هڪ ڪان وڌيڪ، قديم ڪان قديم‌تر زمانن جا، اڌ سڌا اڌ جيڏرا ٻوٽا ھڪٻئي سان گڏيا ويٺا آهن. ٻارن جو پينگهه ۾ جهولڻ، وڻن تي چڙهڻ ۽ ٽڪين جي آکيرن مان آنن ڪڍڻ جو شوق، ۽ عام ماڻهن جي دلين ۾ گهاٽن ٻيلن ۽ جهنگلن ۾ گهمڻ جو امنگ ـ اهي سڀ اسان جي آنهيءَ پراڻيءَ جهنگلي جيوت جا اسان ۾ رهيل نشان آهن، جڏهن اسين سڀ وڻن ۾ رهندا هئاسين ـ جنهن جيوت کي ڇڏئي، ارتقائي اياسن جي خيال کان، اسان کي ڪو ايترو گهڻو عرصو به ڪونه گذريو آهي. اسان جو اڄوڪو پينگهو ۽ جهولندڙ ڪرسي اسان لاءِ هڙادو وڻن جا ڏار ۽ چوٽيون آهن، جن تي ويهي اسين ڪڏهن مزي سان لڙڪندا ۽ جهولندا هئاسين. هوندن ماڻهوڪڏهن به اهي شيون ايجاد ڪري نه سگهن ها، جيڪاڻ ته انهن جي ايجاد ڪرڻ جي ٻيءَ حالت ۾ سندن فطرت جي ڪنهن عنصر کي ضرورت ئي ڪانه محسوس ٿئي ها. اسان جي اوائلي ابن ڏاڏن جا اڻ ڳڻيا سال وڻن تي بسيرا هوندا هئا ۽ اتي هو ڪم سان، لاچاريءَ کان ۽ پڻ ڪڏهن مزي خاطر انهن تي ائين لڙڪندا ۽ جهولندا رهندا هئا، جيئن اڄ اسين پينگهن ۾ يا جهولندڙ ڪرسين تي ويهي ڪڏهن ڪڏهن انهن جهولن ۽ لوڏن جو لطف وٺندا آهيون.

پراڻن دورن جي باقيات جي هيءَ ڳالهه ڪهڙي نه هڪ عجيب ڪنجي آهي، جنهن سان انهن دورن جي بند ٿيل تهخانن جا قلف کولي، اسين معلومات جا ڪيڏا نه ڀڪندڙ خزانا ڏسي سگهون ٿا، جن جي ڄاڻڻ ۽ سمجهڻ جي ٻيءَ حالت ۾ اسان وٽ ڪا وات ڪانهي.

١١ - ڪڪڙن جون عادتون

گهريلو ڪڪڙ جو ابو ڏاڏو هندستان جو رهواسي جهنگ ڪڪڙُ آهي. هيءَ پکي گهاٽي ڳاڙهي رنگ جو ٿئي ٿو. ننڍن وڻن تي چڙهي سمهندو آهي، ۽ لاڳيتو هر رات ساڳئي ساڳئي هنڌ تي چڙهي ويهندو آهي. ان جي مادي هيٺ زمين تي آنا لاهيندي آهي ۽ اتي آرو پچائيندي آهي؛ آني لاهڻ کان پوءِ ان جي عادت آهي ته ٻيهي ڪَرڪندي آهي. پکين ۾ جهنگ ڪڪڙ جي هيءَ عادت اچرج ۾ وجهڻ جهڙي عادت آهي. هنن ۾ نَرُ گهٽين ڪڪڙين جي پورت ڪندو آهي. نَر ڪڪڙ ٻيحد ويڙهاڪ آهي، ۽ صبح جو سج ايرڻ کان اڳي، اسان جي گهريلو يا شهري ڪڪڙن وانگر، اتي ٻانگون ڏيندو آهي.

اسان جي گهريلو ڪڪڙن جون ڪيتريون عادتون آهن، جن کي اسين فقط سندن جهنگلي ابن ڏاڏن جي طريقن کي ڏسڻ کان پوءِ سمجهي سگهون ٿا. اهي سندن عادتون ڪي بنهه زائد نه آهن، يعني آهي انهن لاءِ بيڪار ته نه آهن، پر جيڪڏهن هو اصل کان ائين گهريلو حالتن ۾ رهن ها، جيئن هاڻي رهن ٿا، ته آهي سندن عادتون يا طور طريقا شايد منجهن پيدا ئي ڪونه ٿين ها. جهنگلي ڪڪڙن ۾ اهي عادتون ۽ طريقا انهيءَ ڪري پيدا ٿيا، جو آهي سندن انهن رهائشي حالتن ۾ هنن لاءِ ڪمائتا ۽ ضروري هئا. گهريلو ڪڪڙن ۾ اهي طريقا ۽ عادتون اڃ به موجود آهن .• پر آهو وڃو ان ڪري، جو آهي کين ورثي ۾ مليون آهن.

پاليل ڪڪڙيون هيٺ زمين تي آنا لاهين ٿيون ۽ اتي آرو پچائين ٿيون. ٻيا گهڻو ڪري سڀ پکي مٿي وڻن ۾ آکيرا ٺاهي، اتي آنا لاهيندا ۽ آرو ڪندا آهن. هن ڳالهه ۾ گهريلو ڪڪڙيون پنهنجن ابن ڏاڏن جي طريقي تي هلن ٿيون.

پر هو سمهن آهوئي ٻين عام پکين وانگر وڻن تي ٽيون — پوءِ آهي سچا پچا وڻ اٿن يا هٽراڌو، تنهن سان واسطو ڪونهي. اها به سندن اٻن ڏاڏن جي پَر آهي. بدڪن ۽ آڙين وانگر هو هيٺ زمين تي ڪونه سمهن. هنن جي هيءَ به عادت آهي ته پنهنجن جهنگلي اٻن ڏاڏن وانگر هر رات ڳولي وڃي ساڳيءَ جاءِ تي مٿي سمهن. ننڍن چوزن کي کٽي ٻه ٽي ڀيرا شام جو مٿي هڪڙيءَ جاءِ تي ويهاري ڇڏيو؛ پوءِ اڳتي هو پاڻيهي پنهنجي وقت تي، اتي ان جاءِ تي چڙهي، وڃي آرامي ٿيندا.

پاليل ڪڪڙ لڪي آنا لاهيندي آهي. پر هن جي طبيعت آهي ته آني لاهڻ کان پوءِ ڪَڙڪَڙ ڪري، ان جو اعلان ڪندي آهي. اُئين سمجهي سگهجي ٿو ته اهي سڀئي سندس عادتون، عملي طور، هڪٻئي جي ابتڙ آهن. اڄ جي حالتن ۾ واقعي ائين لڳي ٿو، پر گهريلو جانورن جي عادتن کي سمجهڻ لاءِ اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته هينن جون جبلتون سندن رهائش جي اڳوڻين حالتن کان بلڪل نرالين حالتن هيٺ آسريون ۽ وڌي پختيون ٿيل آهن. ڪڪڙ، پنهنجي جهنگلي رهائش ۾، پنهنجا آنا لڪائي لاهيندي هئي ۽ پوءِ ڪَڙڪندي به هئي؛ پر ان زماني ۾ هن ڌرتيءَ تي ڪڪڙ کان سواءِ ٻيا به جيڪي جانور رهندا هئا، سي ماڻهوءَ جهڙا ڪي ڏاها به ڪونه هئا.

اندازو لڳايو ويو آهي ته ڪڪڙ پنهنجيءَ کُڏيءَ مان نڪرندي، وٺي ڊوڙندي آهي ۽ ڪرڪندي آهي؛ اها ان جي ڪيڏ آهي، جنهن سان هوءَ، پنهنجي جهنگلي حالت ۾، پنهنجي دشمن لومڙ کي منجهائيندي هئي. لومڙ ڪڪڙ جي ڪرڪر تي وٺي ان جي پٺيان پوندو هو ۽ ان جي آنن جي آکيري جو خيال لومڙ جي دل تان لهي ويندو هو. تتر ۽ ڳيرا پنهنجن آکيرن کي بچائڻ لاءِ اڄ به دشمن کي ڀلائڻ

جون اهڙيون انڪاون ڪندا آهن. اهائي شايد معقول سمجهاڻي ٿي سگهي ٿي، جو ڪُڪڙيءَ ۾ آري تي ويٺل ڪڪڙ کي ٻيڇاربو يا ٻچائبو آهي، تہ هڪدم ڀڙڪو کائي، ڏاڍيان ڪَرڪَر ڪندي، وٺي ڊوڙندي آهي.

ڪڪڙ کي جڏهن آئين ڊيڇاربو آهي تڏهن ان جو زور سان ڪرڪر ڪرڻ ۽ ڀڄڻ، شايد، ان جي آني لاهڻ کان پوءِ ڪَرڪَر ڪرڻ کان الڳ ڳالهہ آهي. سون ڏٺو آهي تہ جڏهن ڪڪڙ ڪرڪندي آهي، تڏهن سندس مڙس ڪڪڙ بہ 'ڪَٽَڪ' 'ڪَٽَڪ' ڪندو آهي. اهو ٻنهي جو گڏجي ڪرڪڻ، سندن جهنگلي جيوت ۾، شايد انهيءَ ڪري هو، جو هنن ٻنهي هڪٻئي کي ان سهل ڳولي لڌڻ ٿي گهريو. جهنگلي ڪڪڙ ڪٽنبن جي حالت ۾ رهن ٿا. هر ڪٽنب ۾ هڪ نر ۽ ان سان واڳيل ڪيترئون ئي ماديون ٿين ٿيون. نر ڪڪڙ پنهنجن مادين جي سلسلي ۾ سخت غيرتي پکي آهي. هو هنن سان پورو ٻڌل رهي ٿو. هو پاڻ کي آنهن جو مالڪ ۽ 'سنڀاليندڙ' سمجهي ٿو. جڏهن هن جي ڪٽنب جو هڪڙو ميمبر پرڀرو ٿي، پنهنجي آکيري ۾ آنو لاهي ٿو ۽ آني لاهڻ کان فارغ ٿي، اعلان ڪري ڏو تہ وڌيڪ ڪيس پري وهڻ جي گهرج ڪانهي، تڏهن سندس نر ساٿي آن جي جواب ۾ ڪَرڪي ٿو ۽ ان کي ڏَسي ٿو تہ ڪٽنب جا ٻيا ڀاتي ان وچ ۾ ڪٿي وڃي پهتا آهن، تہ جيئن آهو ڪم سان پوئتي رهجي ويل سندن ساٿي کين ڳولي ۽ ڊوڙي، اچي ساڻن ملي. سون ڏٺو آهي تہ اهڙن وقتن تي نر ڪڪڙ ڪجهہ ڪجهہ پريشان ۽ بي آرام لڳندو آهي، ۽ ٻئي ڪنهن پاڙيسري ڪٽنب جي ميمبر جي جواب ۾ نہ پر فقط پنهنجي ڪٽنب جي ميمبر جي جواب ۾ ڪرڪندو آهي.

١٢ - اجا معجزا ٿيندا

گهريلو ڪڪڙين جي وڌيڪ سڌريل ذاتين لڪي آنا لاهڻ يا

لڪائي پنهنجين ڪُتين جوڙڻ جي عادت بلڪل ڇڏي ڏني آهي، جيڪا سندن اصلوڪن جهنگلي مائٽن ۾ ايتري اٿل ۽ پختي ٻيٺل آهي. هنن ۾ سچو سال، ميني منڊن ۾، آنن لاهڻ جي نئين عادت پڻ پئجي چڪي آهي. پاليل ڪڪڙ ٻه هڪ پکي آهي. پنهنجي جهنگلي حالت ۾، ٻين پکين وانگر، هوءَ بهار جي مند ۾ آنن جو تُور ڪندي آهي ۽ آرو پچائي ٻچا ڦوڙيندي آهي. پوءِ رهيل سچو سال هوءَ ڪوبه آنو ڪانه لاهيندي آهي. پر پاليل ڪڪڙين جي ذاتين جي چونڊ ڪري ڪري، هاڻي اهڙيون ڪڪڙيون به پيدا ڪيون ويون آهن، جيڪي لاڳيتو، لڳ ڀڳ هرروز، آنا ڏينديون رهن ٿيون.

ساڳيءَ ريت، ڳئن کي اهڙي تربيت ڏني ويئي آهي، جو ساڳئي پيٽ تي هنن جي کير ڏيڻ جي مدت وڌي ويئي آهي. جيڪڏهن آنن مان ٻچن ڦوڙڻ جو ڪم اسين هٽراڌو مشينن کان وٺندا رهون ۽ پالنا لاءِ رڳو اهڙيءَ ذات جون ڪڪڙيون چونڊيندا رهون، جيڪي رڳو آنا پيون لاهينديون هجن، تـه اسين اهڙي قسم جـون ڪڪڙيون پيدا ڪري سگهون ٿـا، جيڪي سچو سال آنا پيون لاهينديون هجن، ۽ ڪڏهن بـه آنن تي ويهي آري پچائڻ، ڪرڪر ڪرڻ يا پنهنجن ٻچن کي چڳائڻ جو خيال نه ڏيکارين - [جيئن هاڻي تي به چڪو آهي]. اهڙيءَ طرح هي بـه ممڪن آهي ته اهڙيون ڳئون تاتي ۽ پيدا ڪري سگهجن، جيڪي، ڦيري ڦيري لڳڻ ۽ ويامڻ جي عمل کان سواءِ ئي، سدائين سُوائون هجن ۽ رڳو پيون کير ڏين.

جانورن توڙي ٻوٽن جي جنسن ۾ گهريلو يا ”هٽراڌو“ چونڊ جي اڃا شروعات آهي. رڳو آهي، جن جا ذهن ايندڙ وقت ۾ پري پري تائين ڏسي سگهن ٿا، آهي هن اسان جي ڌرتيءَ تي ايندڙ زمانن ۾ واقع ٿيندڙ آنهن بي‌شمار معجزن جا خواب ضرور لهي سگهن ٿا، جيڪي انسان پنهنجو پاڻ تي ۽ سائنس گڏ

گذاريندڙ جنسن تي عمل ۾ آئي سگهندو. هُن اڳيئي انهيءَ هٿراڏو چونڊ ۽ گهريلو تاتَ سان ڪنڊن ڪان خالي ٿوهر آڻايا آهن، ساوا گلاب پيدا ڪيا آهن ۽ ککڙين بنان نارنگيون، صوف، ڊاک، ڪيلا ۽ اناس پوکيا ۽ ڪاڏا آهن. ساڳيءَ ريت، جيڪڏهن پنهنجي مَن ڪي ايڏانهن لائيندو، ته هو بلورن جيڏن داڻن واري سرنهن، پٽ جهڙن نرم وارن واريون رڍون، ۽ ۽ آهي ڀنّاريون ڳئون ۽ مينهون پيدا ڪري سگهي ٿو، جيڪي آنڌهي کيرَ ڀيون ڏين ۽ ڪڏهن به ڪانگهاريون نه ٿين.

١٣ - ڪڻڻن وارا جبل واسي

خبر نه آهي ته اسان مان ڪيترن، جيڪي ائين ئي ڪبوتر ڏسندا رهون ٿا، انهيءَ ڳالهه تي عجب ڪاڏو هجي ته نيٺ هي پکي چو نتا وڻن تي وبهن ۽ آکيرا ٺاهين، جيئن ٻيا پکي گهٽو ڪري ڪن ٿا، ۽ ان جي بدران وڃيو وڃيو هو هٿراڏو ٺهيل گهرن ۽ جاين ۾ ٿا ويهن ۽ گهر ٿا ٺاهين!

گهريلو ڪبوتر جا لڳ ڀڳ ٢٠٠ الڳ الڳ قسم آهن. اِهي سڀ آن 'جابلو ڳيري' جو اولاد آهن، جيڪو يورپ جي ساسونڊي ڪناري وارين جابلو آپڪرين ۾ پنهنجا گهر ٺاهيندو آهي. هيءُ جابلو ڳيرو وڻن تي ويهندڙ پکي نه آهي. هو ٽڪرن تي ويهي ٿو، ۽ آنهن جي سيرن ۽ ڦوڙن ۾ پنهنجا آکيرا ٺاهي ٿو. گهريلو ڪبوتر ماڻهن جي هٿ جون ٺهيل سيرون ۽ ڦوڙ يا "غار" ڳڻلي، انهن ۾ پنهنجو بسيرو بنائي ٿو، سو به انهيءَ ڪري، جو سندس ابا ڏاڏا جابلو آپڪرين جا رهاڪو هئا ۽ پنهنجا آکيرا اتي ٽڪرن جي چُرن ۽ ڦوڙن ۾ ٺاهيندا هئا. هين جي دل وڻن جي چوٽين ڪان وڌيڪ گهرن جي ڇتين سان لڳي ٿي، ڇاڪاڻ ته مسجد جو منارو يا گهر جي ڇت وڻ ڪان وڌيڪ هن کي پنهنجي دلپسند جابلو اپڪري محسوس

ٿئي ٿي.

جيڪڏهن ڪبوتر پکيئڙين يورپ بدران آمريڪا ۾ پاليو ويجي ها، ته انهن جو پکيڙن ابو ڏاڏو اهو جهنگلي ڪبوتر هجي ها، جيڪو ڪنهن وقت بيشمار تعداد ۾ اتر آمريڪا جي اڀرندي ڪناري وارن ٻيلن ۾ رهندو هو - جنهن کي ”مسافر ڪبوتر“ (Passenger pigion) سڏجي ٿو. ان حالت ۾ پوءِ اهو گهريلو ڪبوتر، پلجڻ کان پوءِ به، وڻن ۾ ويهي ها، ۽ اسان جي اڄوڪي گهريلو، غارن جي رهاڪو، گهُوگهُو ڪندڙ ڪبوتر کان بلڪل نرالو هجي ها، جيڪو هن وقت اسان جي گهرن ۽ وڏن گودامن جي ـ هٺراڏو، جبل جي ڏيکائي ڏيندڙ ڦوڙن ۽ چيرن ۾ رهي ٿو. آهو آمريڪي گهريلو ڪبوتر پوءِ وڻن ۾ آکيرا ٺاهي ها ۽ اتي سمهي ها، ۽ پڻ مند تي خانه بدوشيءَ جا لاڙا ڏيکاري ها. ’جابلو ڳيرو‘ خانه بدوش پکي نه آهي، تنهنڪري اسان جي گهريلو ڪبوترن ۾ خانه بدوشيءَ جي ڇڪ ڪانهي. پر جيڪڏهن گهريلو ڪبوتر آمريڪي جهنگلي ڪبوتر جو اولاد هجي ها، ۽ نه يورپي جابلو ڳيري جو، ته ان ۾ خانه بدوشيءَ جي ڇڪ ضرور موجود هجي ها، ۽ ان کي آزادي وڃڻ کان روڪي ويهارڻ لاءِ شايد اسان کي پنهنجين اڄوڪين گهريلو بدڪن ۽ آڙين وانگر، آن جا مند تي پر ڪٽي يا پڇي کيس اڏامڻ کان لاچار ڪري ڇڏڻو پوي ها.

١٤ - سوئرن ۾ وحشي جيوت جا نشان

گهريلو سوئر - يا، گهٽ ۾ گهٽ، آن جون مغرب ۾ رهندڙ جنسون - يورپ جي جهنگلي سوئر جو اولاد آهن؛ جڏهن ته اوڀر جا ۽ پيا مشرق جا گهريلو سوئر، جيڪي شايد هندستان جي جهنگلي سوئر جي نسل مان آهن، انهن جي جدا ذات آهي. پنهنجي جهنگلي حالت ۾ هيءُ جانور ننڍين ننڍين وارن ۾ رهي ٿو ۽ سندس ڪاڌو

ٻڙن جون پاڙون ۽ ٻيرڪيون آهن، جيڪي هو پنهنجي ننڍي پر طاقتور ڏونائڙ سان زمين مان کوٽي، ٻاهر ڪڍي، يا ڳتان سُنڍي کائي ٿو. جهنگلي سوئر گهڻين مادين رکڻ وارو ۽ ڪٽنبي لاڳاپن ۾ رهندڙ جانور آهي. پنهنجي هڪ ٿوري ويجهي مائٽ، رِنوسيرس (Rhinoceros)، وانگر هن کي کَپ سان ۽ چِڪڙ سان گهڻي پريت آهي. گهڻو ڪري ڏسبو آهي ته هو کُپ سان ليتو، ڪنهن نه ڪنهن چِڪڙ ۾ پيو هوندو آهي، ۽ آس جي تڙڪي تي ڏاڍي مزي سان اُن ۾ رکي رکي پيو ليٽڙندو آهي. هيءُ جانور پنهنجيءَ جنس سان، خطري جي مهل، ڏاڍو وفادار رهندو آهي ـ ڪڏهن ته پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي به پنهنجن ٻَلهرن کي ۽ مادين کي بچائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جيڪڏهن سندن ولر جي ڪنهن ميمبر ڪٿي دانهن ڪئي، ته سڄو ولر جو ولر اُن کي جوکي مان ڪڍڻ لاءِ پاڻ کي قربان ڪري ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ويندو. هو ڪنهن تي جُلهه ڪندا ته پٺيءَ جا وار آيا ٿي ويندن ۽ اهڙا ته خوفائتا ٻُهڪار ڪندا، وِتي ان تي ڪاهيندا، جو هيڪر ته اُن جو هانءُ پست ٿي ويندو. جڏهن سندن مادي پنهجن ٻَلهرن سان ڪٿي اوچتو ڪنهن آفت جي منهن پئجي ويندي آهي، ته سندس ٻَاهر ته هڪدم، پنهنجي فطري جبلت کان مجبور جتي هوندا اتي دَت هٽي ڪيري پوندا ۽ پير کُرُ به ڪونه چوريندا، پر سندن ماءُ بي ڏِيي ٿي، پنهنجي سر تان آهو ڪٽي، ميدان تي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيهي رهندي.

جنهن به ماڻهوءَ جو گهريلو سوئر جي هن ذات سان واسطو پيو آهي، اُن کي خبر آهي ته هنن پنهنجن ابن ڏاڏن جون اهي سڀ عادتون لڳ ڀڳ جيئن جون تيئن پاڻ وٽ قائم رکيون آهن، جيتوڻيڪ واڙن ۾ بند جيوت گذارڻ کان پوءِ، اهي سڀ جهنگلي جيوت جون سندن جبلتون هنن لاءِ بنهه

ٻڪار ٻڌجي چڪيون آهن. ننڍپڻ ۾ سدائين آءٌ حيرت ۾ پئجي ويندو هوس، جڏهن پاليل سوئرن جي ٻلهرن کي ڪڏهن ڪڏهن ڏسندو هوس ته اوچتو ئي اوچتو ڪنهن خوف ۾ ونجي، پٺ تي دٽ هٽي ڪري پوندا هئا، ۽ ڪيترو وقت ائين ساهہ ڏئُم ڪيو پيا هوندا هئا، جڻ ڀانئبو هو ته ٻُڌيون آهن، جيڪي پٺ تي ڪنهن آچلي چڙهيون آهن!

وڙهڻ مهل سوئرن جا آيا ڪهرا وار ۽ سندن ٻُهڪار بلڪل ائين آهن، جيئن ويڙهہ وقت ماڻهن جون هڪلون ۽ منهن جا خوفناڪ ڪول ۽ نقاب. ڪيترائي جانور ائين لڙائيءَ ۾، سرسي ڪرڻ لاءِ، پاڻ کي سعيو ڪري وڏ ۾ وڏ ڀيانڪ بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڪتو گُرندو آهي ۽ ڏند ڏيکاريندو آهي، ڏڳو ويندو آهي ۽ ٻُڪيون اڇليندو آهي، ٻلي سينجي سڄي ڀيٽي ٿي ويندي آهي ۽ ڦونگارا هڻندي آهي، ۽ باندر راڙ ڪندو آهي ۽ پنهنجين ترين سان ڇاتي ڪٽيندو آهي.

گهريلو سوئر جي دلپسند ڪم، يعني اُن جي ڌرتيءَ کي مُهاڻ، ۽ گپ گاڏڙ آلي پٺ يا ڇڪڙ ۾ ويهي ننڊڻ ڪرڻ کان هرڪو واقف آهي.

جيوت جي آزارن کان واندا ٿي، ۽ پيو جڏهن ڪو ڪم ڪرڻو ڪونہ هوندو اٿن، تڏهن سوئر ٻيهي مُهليندا آهن، يعني پنهنجي سونڊ يا دوناڙ سان زمين وليندا آهن، ٻڪريون چال ڏينديون آهن، ۽ ڪتا ۽ ماڻهو شڪار ڪندا ۽ وڙهندا آهن. اهي سڀ عادتون سنجهن پنهنجي پنهنجي قديم جهنگلي جيوت جا باقي نشان آهي. سوئرن کي مُهلڻ ۾ خوشي به ٿئي ٿي ۽ ڪسرت به، بلڪل اهڙيءَ طرح جهڙيءَ طرح ماڻهنءَ ڪتن کي شڪار ۽ ويڙهہ ۾ ڪسرت به ٿيندي آهي ۽ هو وندرندا ۽ خوش به ٿيندا آهن.

١٥ - ٻيون زائد جبلتون

پاليل آڙي ڪئناڊا ۽ اتر قطب جي پاسي جي جهنگلي سفيد آڙيءَ جي نسل مان آهي، جيڪي بهار جي مند ۾، تير- منهائينءَ ترتيب ۾ ٿي اتر طرف ولر ڪيو اڏامنديون ويندڀون آهن. جهنگلي آڙي هڪ رستو پڪي آهي. هوءَ اونهاري ۾ يورپ ۽ ايشيا جي اترين پاڱن ۽ اتر آمريڪا ۾ رهندي آهي، ۽ سياري ۾ هندستان، مصر ۽ اتر آمريڪا جي نيم گرم پاڱن ۾ گذاريندي آهي. جڏهن سرءُ جي آخر ۾ هوا ۾ ٿڌ جا آثار پيدا ٿيندا، تڏهن فوراً هين جي دل ۾ دنيا جي ڪوسيرڙن پاسن ڏانهن اڏامي وڃڻ جا آدما اٿندا. ۽ جڏهن وري مارچ مهيني ۾ سج ڏکڻ کان سڄي اتر طرف اوهر ڪندو، ۽ ڌرتيءَ جي اتر اڌ گولي کي گرمائيندو، تڏهن آڙيءَ جي دل ۾ وري اتر ڏانهن اڏامڻ جا امنگ اٿندا! آءٌ جڏهن ڇوڪرو هوس، ۽ پهراڙيءَ ۾ پنهنجي ٻنيءَ تي رهندو هوس، تڏهن، مون کي ياد آهي ته ڪيئن آڙيون اڏامنديون مٿان اچي لنگهنديون هيون ۽ ڪرڪنديون وينديون هيون، تڏهن اسان جون پاليل ۽ پڙ ڪميل آڙيون ڏاڍيءَ اڪير ۽ آدسي سان هيٺان انهن کي سڏ ڏينديون هيون ۽ ڪڏهن ته وٺي زمين تي ڊوڙنديون هيون ۽ ڊوڙڻ سان گڏ، اڏامي انهن کي پهچڻ لاءِ پنهنجا کنڀ پيون ڦڙڦڙائينديون هيون. اهو سندن دل ۾ پنهنجي ”جهنگ (اصل) وطن“ جي اجهل سڏ جو اثر هو. هنن جي فطرت ۾ آهو آدسو - آهو پنهنجي ٿڌي قطب لاءِ بهار جي مند جو سڏ - اڃا جيئرو هو پر پنهنجيءَ پتڪڙيءَ دل جي آسن پوري ڪرڻ لاءِ گهربل سفر جي سهولتن کان هو محروم هيون.

هيرايل بدڪون، جيڪي پاڻيءَ کان پري رهڻ تي مجبور هونديون آهن، انهن کي ڏسبو آهي ته ٻيري ٻيري

سُڪيءَ ۾ پيون پاڻيءَ ۾ پوڻ، ٻپين هٽڻ، ۽ پاڻيءَ کي ڪنهن سان ڇاڇولڻ جا ڪيل ڪنديون آهن. هنن جي طبيعت جي ڪل اهڙين آسپاس جي حالتن مطابق پيهاريل آهي، جتي سدائين پاڻي عام جام موجود هو؛ انهيءَ ڪري جتي پاڻي بنهه ڪونه اٿن، اتي به هو ائين ٿيون پنهنجي هلت چلت هلن، جڻ هنن لاءِ سُڪي به پاڻي آهي.

گڏهه ۽ اٺ پيئي اصل ۾ رڻ پٽ جا جانور آهن، هو پاڻيءَ کان سخت بيزار رهن ٿا. گهوڙا ڇرڪندا ته وٺي سرپٽ ڊوڙندا. ماڪيءَ جون مکيون گڏجي جهُنڊ ٺاهينديون، ته هڪدم ڇاهينديون ته اڏامي ڪٿي مواقق هنڌ تي وڃي، کو مه نارو ٺاهي ويهن. پچري ۾ بند تيتر، ٻنيهر يا چڪور، ڪاڏي ڪائينديءَ، پچري جي تري ۾ پيرن سان بيٺا کوٽهڙو ڪندا، ڇاڪاڻ ته هو ٻاهر هوڻ ۾ ۽ گاهه جي دڙين تي پنهنجي خوراڪ گولڻ لاءِ ائين کوٽهڙي تي هريل آهن. ڏاربل ڪڇائون اوچتو ڪا نئين شيءِ ڏسندا ته هڪدم وٺي ڪٽي پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيندا، جيتوڻيڪ اِهو صاف پيو ڏسبو ته هو ائين سچ پچ ڪنهن ڊپ کان نه پر پنهنجيءَ عادت جي ڪل کان مجبور ٿي ڪن ٿا.

گهريلو جانورن ۽ي نفسيات ۾ سندن جهنگلي جيوت جا اهڙا سوين باقيات موجود آهن. اهي باقيات وڏن قائم رهندا اچن ٿا - جيتوڻيڪ آڻ لڪي انداز ۾ ۽ نهايت آهستي آهستي اهي سدائين منجهن گهٽبا ۽ هلڪا به ٿيندا وڃن ٿا. انهن جي ايڏيءَ آست صورت ۾ قائم رهڻ جو سبب هڪ ئي آهي - ۽ آهو آهي "ڪائنات جي هر شيءِ ۾ قائم رهڻ جي خصلت ۽ لاڙو" جنهن کي، جاندار شين جي حالت ۾، "ورثي جي حاصلات" يا "ورثي جي سنڀال" سڏيو وڃي ٿو.

—

باب ٻيون

مٿينءَ سطح جي ماڻهن (قومن) جو حسب نسب

ا - سبق جو مقصد

سڀيئي سڌريل ماڻهو وحشي ماڻهن جو اولاد آهن. هو سڀ

— ماڻهو ڪڏهن جهنگلي حيوان هو —

وحشين سان وڏي وڏا ٿيا آهن - بلڪل ائين جيئن توهين ۽

آڳ انفرادي حالت ۾ ٻارن مان وڏي وڏا ٿيا آهيون. انهيءَ ڳالهه جو سمجهڻ ۽ پروڙڻ هڪ وڏي ڳالهه آهي، ڇاڪاڻ ته سڌريل ماڻهو، زالين مردين، جيڪي ڪجهه ڪن ٿا، سوچين ٿا ۽ محسوس ڪن ٿا ـ ۽ انهن مان ڪيترا ته سندن ڏاڍا عجيب غريب ۽ اڻ سڌريل ڪم هوندا آهن ـ انهن کي هيءَ حالت ۾ اسين بنهه سمجهي ڪين سگهنداسين. ان لاءِ ڀهرين اسان کي هيءَ بنيادي حقيقت پوريءَ طرح سمجهڻي ۽ مڃڻي پوندي ته سڌريل مرد ۽ زالون رڳو ڏوتل پاتل ۽ نوان سوان ٿيل، يعني روپ مٽيل، وحشي ماڻهو آهن.

اها پڻ وڏي ڳالهه آهي ته اسان کي وحشين جي فطرت ۽ خيالن جي ڪجهه ڄاڻ هجي، ته جيئن اسين ان کي پنهنجي فطرت ۽ خيالن سان ڀيٽي سگهون ۽ ڏسي سگهون ته اسان ۾ اسان جو ڪيترو ڪجهه حصو وحشي زماني جو بچيل آهي ۽ ڪيترو ڪجهه ان کان پوءِ اسين حاصل ڪري سگهيا آهيون.

انهيءَ ڪري، هن سبق جا ٻه مقصد آهن: پهريون هيءَ ته توهان کي سمجهايو وڃي ته سڀ سڌريل ماڻهو يا توهان پنهنجي حسب نسب ۾ وحشين سان وڃيو سان ٿيون، ۽ ٻيو ته اوهان کي ڪجهه سمجهايو وڃي ته خود وحشي ڪهڙي قسم جا جيوَ آهن. ٻين لفظن ۾ چئي سگهجي ٿو ته هن سبق جو مقصد آهي ته اوهان کي ڪجهه سمجهايو وڃي ته اسان جا ابا ڏاڏا ڪهڙي قسم جا جانور هئا.

٢ - انگريز ڪٿان آيا

ٻه يا ٽي هزار سال پوئتي ويندا، ته اوهين ڏسندا تـه دنيا ۾ انگريز ڪونه هئا، فرينچ ڪونه هئا، جرمن ڪونه هئا ۽ روسي

بہ ڪونہ هئا؛ انهن جي بدران اوهين ڇا ڏسندا تہ انهن اڄ جي سڌريل قومن مان هرهڪ جي جاءِ تي، تنهن زماني ۾، هڪ يا هڪ ڪان وڌيڪ ڪي اڻ سڌريل قبيلا هئا، جن مان قوم پوءِ وجود ۾ آئي آهي. انگريزن جي قوم اصل ۾ ٽن قبيلن مان جُڙي آهي — اينگل، سئڪسن ۽ جيوٽ — جيڪي جهنگلي يا اڌ-جهنگلي حالت ۾ پهريائين ڊينمارڪ ۽ ان جي ڏاکڻي علائقي ۾ رهندا هئا. اتان آهي چوڏهن يا پندرهن سؤ سال اڳ لڏي، وڃي اڄوڪي برطانيہ جي پٽ تي آباد ٿي ويا. اتي هُنن پنهنجي پهرين بيٺڪ ٤٤٩ عيسويءَ ۾ قائم ڪئي.

هي ماڻهو بنهہ ڪورا ۽ اڻ گهڙيا ماڻهو هئا، هو ڪلون ڏيکيندا هئا، جهڳڙائي ۽ ويڙهو طبيعت جا هئا، ۽ سمنڊ سان واقف هئڻ سبب هوشيار ڪشتيبان هئا. هو ٻيڙين ۾ چڙهي، بالڪل سمنڊ جي ڪناري سان هاڪاريندا، اوچتو اوچتو، ڪنهن نہ ڪنهن پرائي ڳوٺ وٽ وڃي لنگر هڻندا هئا، ۽ پوءِ ان ڳوٺ جي ماڻهن کي ماري، ڀڄائي، ۽ ڳوٺ کي ڦري لٽي، پڇاڙيءَ جو باهہ ڏيئي ساڙي ڇڏيندا هئا. هنن جي خيال ۾ اها صحيح ڳالهہ هئي ۽ ائين ڪرڻ ٺيڪ هو؛ ڇاڪاڻ تہ هُنن جنهن اصول تي عمل ڪيو ٿي سو هيءُ هو تہ ”طاقت جو فيصلو صحيح فيصلو آهي.“

اڄ دنيا جي جنهن پاسي اوهين ويندا، اتي اوهان کي انگريز ملندا — اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾، ڏکڻ آفريڪا ۾، آسٽريليا ۾، هندستان ۾ ۽ ٻين ڪيترن ئي ماسوندي پٽن تي. دنيا ۾ ٻين سڀني قومن ڪان وڌيڪ انگريزن ئي هن ڌرتيءَ جي گولي کي هنڌين ماڳين گهمي ڦري ڏٺو آهي ۽ ان تي بيٺڪون قائم ڪيون آهن. انگريزي ٻولي ڳالهائيندڙ ايترا تہ اڳتي وڌندڙ ماڻهو آهن، جو لڳ ڀڳ دنيا جي پورن ٻن ڪنڊن سميت ڌرتيءَ جي

وڏي حصي تي هو، ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾، قابض آهن.

انگريز قوم ايتري اڳتي وڌندڙ قوم ٿي سگهي آهي، ان جو هڪڙو سبب هيءُ آهي، جو ان جا ساموندي ابا ڏاڏا انهي قسم جا ماڻهو هئا. سمجهو تہ انگريز قوم زميني 'جانورن' جو اولاد هجي ها - مثال طور ان زماني جي يورپ جي اندرين پاسن جي ڪن سانتيڪن گهرپٽرن ۽ امن پسند ماڻهن جو - تہ ان حالت ۾ چا ٿا سمجهو تہ انگريزن جي تاريخ جيڪا اڄ آهي، ان کان بنهہ ابتڙ تاريخ نہ هجي ها! جهڙيءَ طرح ماڻهو وڏي هوندي گهٽي قدر اهو ئي ٿو بڻجي، جيئن هو ننڍپڻ ۾ هوندو آهي، تيئن اڄ جي بالغ انگريز قوم بہ، ساڳيءَ طرح پنهنجي قومي صغيرپڻي جي حالتن ۽ پاروتي ڪردار جو اسريل ۽ وڏي وڌو ٿيل روپ آهي.

۳ - ٻيون نيون قومون

فرينچ قوم گال قبيلن جي نسل مان آهي، جيڪي رومن شهنشاهت جي دور ۾ انهن علائقن ۾ ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ رهندا هئا، جن کي اڄ فرانس سڏيون ٿا.

جرمن قوم ٽن جهنگلي قبيلن، يعني گوٿ، وينڊل ۽ سمبري قبيلن جو اولاد آهي، جيڪي وچ يورپ جي علائقي ۾ رهندا هئا، جن رومن شهنشاهت کي ڊاهي پٽ ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو هو.

اطالوي قوم رومن لوڪن منجهان آهي، جيڪي لاطيني ٻولي ڳالهائيندا هئا ۽ اٽليءَ جي اپبيٽ ۽ ٻين ڀرُون - وچ ايراضين ۾، حضرت عيسيٰ مسيح جي وقت ۽ ان کان پوءِ وارن ڏينهن ۾، آباد هوندا هئا.

اڄوڪا يوناني قديم ننڍين ننڍين ۽ ٽڙيل پکڙيل يوناني قبيلن جو اولاد آهن.

اڄڪلهه جا سڀئي اڇيءَ چمڙيءَ وارا ماڻهو - روسي، جرمن، فرينچ، انگريز، سوئيڊ، ۽ آمريڪي - پنهنجي اوائلي حسب نسب جو سلسلو، ٻولين ۽ روايتن جي ڪن ساڳين آثارن جي بنياد تي، ڪن هڪڙن اهڙن ماڻهن سان ڳنڍي سگهن ٿا، جيڪي، گهٽو گهٽو اڳي، اوير پار ڪان، ڪئسپين سمنڊ جي ڀرپاسي وارن علائقن مان اٿي، يورپ ڏانهن لڏي آيا هئا. اهي ماڻهو، اڄ جنهن کي يورپ چئون ٿا اتي، تاريخ جي لکجڻ کان به اڳ واري زماني ۾، اچي آباد ٿي ويٺا هئا. اڄ جون سڀ يورپي قومون انهن اوائلي ماڻهن جي نسل مان چاول ۽ اسريل آهن.

٤ - انسان ذات جو پينگهو

پر سوال آهي ته آهي سفيد چمڙيءَ وارا اصلوڪا ماڻهو ڪٿان آيا؟ ۽ ڪاريءَ چمڙيءَ وارا ماڻهو ڪٿان آيا؟ اهڙيءَ طرح چيني ڪٿان آيا؟ ۽ هندستاني ڪٿان آيا؟ ڪهڙيءَ سرزمين کي بني نوع انسان جو پينگهو چئي سگهجي ٿو؟ دنيا جي ڪهڙي هنڌ ۽ ڪڏهن، ماڻهو، جانورن جي هڪ نئين ۽ الڳ جنس جي صورت ۾، اسريو. اهو معجزو اوس ڌرتيءَ جي ڪنهن ٽڪري تي ۽ وقت جي ڪنهن دور ۾ واقع ٿيو هوندو.

اها گهٽي قدر پڪ آهي ته انسان جي جنس جي ابتدا، جنهن ايراضيءَ کي ڌرتيءَ جي اولهه وارو اڌ چئجي ٿو، آتي ڪانه ٿي آهي، ۽ نه وري آتان ڪنهن مرڪز کان ڌرتيءَ تي چوڌاري ڦهلي پاسي اها پکڙي آهي. ڪيترين ئي ڳالهين کي جانچيندي، سائنسدانن جو خيال آهي ته بني نوع انسان جو ڀهريون پينگهو ضرور ڌرتيءَ جي اڀرندي اڌ گول تي ئي ڪٿي موجود ٿي سگهي ٿو.

هڪڙو سبب ان خيال جو هيءُ آهي ته ماڻهوءَ جا

پراڻي ۾ پراڻا نشان، يعني دنيا ۾ سندس هئڻ جي وڏ ۾ وڏ اڳوڻي ثابتي، آتي ئي ليي سگهي آهي. نيل‌نديءَ ۽ دجله‌نديءَ ۽ هندستان جي ڪن دريائن جي سيٽائن جا نشان آتي اسين هزارن سالن، باڪ ڪن هنڊن تي ٨٠٠٠ کان ١٠٠٠٠ سالن جا پراڻا به ڏسي ۽ هٿ ڪري سگهيا آهيون. هنن هنڊن تي اهي شيون ڏٺيون ويون آهن، جن سان آهي اوائلي انسان ڪمائيندا هئا، وڙهندا هئا، ۽ پنهنجي جيوت جي رهت سهت ۽ گذارو ڪندا هئا: آهي شيون پنهنجي اصلي شڪل ۾ اتي لڌيون ويون آهن ۽ انهن کي وقت جو سيلاب ميٽائي نه سگهيو آهي.

هاڻي ائين ميچيو وڃي ٿو ته ماڻهوءَ جي پهرين اوسر ڏکڻ ايشيا جي ڪنهن هنڌ تي، يا، ممڪن آهي ته ايشيا جي اڄوڪين ڏاکڻين حدن کان به اڳتي ڪٿي ڏکڻ ۾ ٿي آهي - آنهن هنڊن تي، جيڪي اڄ هندي وڏي سمنڊ جي پيٽ ۾ پيل ويل آهن. انهيءَ اندازي ڪيل سرزمين کي سائنسدان ”ليموريا“ جي کنڊ جي نالي سان سڏين ٿا.

٥ - جاگرافيءَ جون ڦيريون گهيريون

ڌرتيءَ جي طبعياتي چڪاس ڪجي ٿي ته معلوم ٿئي ٿو ته ان جو هڪ وڏو ڀاڱو جيڪو اڄ ان جو زميني ميٽاڇرو آهي، اهو ڪنهن دور ۾ سمنڊ جي تري هيٺ هو. واريءَ وارا پٿر ۽ چن وارا پٿر، جيڪي ڌرتيءَ جي زميني سطح تي اڄ ايترا عام جام ملن ٿا، اهي پاڻيءَ هيٺ ئي ٺهيا آهن. اسان کي ميچين ۽ ٻين پاڻيءَ جي جانورن جا پٿرايل بوتا، هڏا ۽ ٻيا نشان زمين تي هرهنڌ، وبندي جبلن جي چوٽين تائين به، ٺُڙيل پکڙيل مليا آهن. مثال لاءِ، هڪڙي ماگرمڇ جا اهڙا نشان اتر مسسپي رياست [اتر آمريڪا] ۾ ڪجهه سال اڳ لڌا ويا هئا.

هيءُ جانور جڏهن جيئرو هو، تڏهن مسسپيءَ جي سرزمين سمنڊ ۾ پيئي ترندي ٽڙنگنڊي هئي - اهو وڏو ويڪرو سمنڊ، جيڪو ڪنهن زماني ۾ ميڪسيڪو نار ڪان وٺي ويندي يونائيٽڊ اسٽيٽس جي وچ وارن ميدانن تائين پکڙيل هو.

ڪينٽڪي رياست [اتر آمريڪا] ۾ ليوئيول جو شهر اوهيو نديءَ تي اڏيل آهي. انهيءَ شهر جي اڏڻ لاءِ اهو هنڌ انهيءَ ڪري چونڊيو ويو هو، جو اتي اوهيو نديءَ جي اڳيان هڪ ڪورل (Coral) ٽڪري اچي وڃي ٿي ۽ اتان سڄيءَ نديءَ جي پاڻيءَ ڪرڻ ڪري هڪ نهايت سهڻو آبشار ٺهي پوي ٿو. اها ڪورل ٽڪري ان جاءِ تي انهيءَ ڪري ٺهي، جو جنهن زماني ۾، اتي ڪينٽڪي ۽ انڊيانا رياست مٿان مسسپي سمنڊ پيئل هو، تڏهن ڪن بيشمار ايامن گذرڻ سان اُن جاءِ تي آهستي آهستي پاليپ (Polyp) نالي ساموندي جيت هڪٻئي مٿان پنهنجون پيڪون ڏاهيندا ويا، مرندا ويا ۽ سڙندا ويا، تان جو ٿيندي ٿيندي، اتي اها ٽڪري ٺهي پيئي. هن وقت نه اتي آهو سمنڊ آهي ۽ نه آهي جيت، پر سندن مڙل ۽ هڪٻئي مٿان سٿيل پٿرايل بت اُن ٽڪريءَ جي صورت ۾ موجود آهن، جنهن تان مٿان اوهيو نديءَ جو سڄي جو سڄو پاڻي هيٺ ڪِرندي، آهو دل لڀائيندڙ آبشار ٺاهي ٿو ۽ ليوئيول جي شهرواسين ۽ دنيا جي سيلانين لاءِ هڪ پرپور دلربائيءَ وارو نظارو پيش ڪري ٿو.

هيءَ ڳالهه، شايد ايتري عام معلوم نه آهي ته ڌرتيءَ جو مٿاڇرو، جيڪو اڄ پاڻيءَ جي هيٺ آهي، اُن جو گهڻو ڀاڱو ڪنهن زماني ۾ سُڪل پٽ هو. ڪن ڪن هنڌن تي اڄ سمنڊ جي تري هيٺان اسين ڪوئلا کوٽيو پيا ڪڍون. آءٌ سمجهان ٿو ته جيڪڏهن اسين وڃو انهن شين تائين پهچي سگهون، جيڪي سمنڊ جي تري هيٺان زمين ۾ لڪل آهن، ته

آهي اسان زميني 'جانورن' لاءِ نهايت ڪمائيتيون ثابت ٿينديون. ممڪن آهي ته آئينده ڪنهن زماني ۾ جڏهن اسان زمين جي دولت جا انبار ڪائي ڪٽائي ڇڏيا، تڏهن اسين ايترا لاچار ٿي پئون ۽ اسان ۾ ايترو هنر ۽ عقل به اچي وڃي، جو اسين پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي هنن سهاساگرن هيٺ انهن پڌل ۽ لڪيل خزانن کي اندران کوٽي ڪڍي سگهون، ۽ انساني سڀيتا جي وڌندڙ دنيا کي هڪ نئينءَ، وڌيڪ اوچيءَ ۽ شاندار منزل ڏانهن وڌڻ جو موقعو ڏيئي سگهون.

اسان کي خبر آهي ته ڌرتيءَ جي جاگرافيءَ ۾ گذريل ايامن ۾ تمام گهڻيون تبديليون آيون آهن. ڌرتيءَ جي جاگرافي جيئن اڄ آهي، تيئن ڏهه لک سال يا هڪ ڪروڙ سال اڳي ڪانه هئي. اسان کي خبر آهي ته ڌرتيءَ جي تاريخ جي، هڪ ڳالهيئين، ڪجهه ويجهي ماضيءَ ۾ جبرالٽر وٽ، آفريڪا يوروپ سان ڳنڍيل هئي، ۽ ايشيا ۽ اتر آمريڪا جو سرزمينون به بيرنگ ڳچي سمنڊ وٽ پاڻ ۾ ڳنڍيل هيون.

ڌرتيءَ جا عالم، جن کي ڀون - وگياني يا ارضيات جا ماهر چئي سگهجي ٿو، تن جو چوڻ آهي ته آتر ۽ ڏکڻ آمريڪا جون سرزمينون پنهنجي ارضياتي تاريخ جي وڏي زماني تائين هڪبئي کان الڳ رهيون آهن. پناما جي ڳچي ڌرتي، جنهن وسيلي هنن جو پاڻ ۾ زميني ڳانڍاپو ٿيل آهي، آها، ارضياتي ايامن جي حساب سان، تمام ويجهي دور جي پيدا ٿيل آهي. انهيءَ وسهڻ لاءِ به سبب آهن ته ڏکڻ آمريڪا ۽ اتر آمريڪا پاڻ ۾ ائين ڳنڍيون، ان کان اڳ ڏکڻ آمريڪا جي سرزمين آفريڪا ۽ پڻ آسٽريليا سان ڳنڍيل هئي ۽ ائين انهن جو هڪڙو يڪو آئنٽارڪٽڪ کنڊ ٺهيل هو.

پوئين ارضياتي (Pliocen)e دور[ڇهه لک سال کن اڳ] جي آخر ڌاري اترآمريڪا جو الاسڪا وارو علائقو، ڳچيءَ ڌرتيءَ جي تمام هڪ

جي ڳچي ذرڙيءَ تان ئي اتر آمريڪا جا اڪثر جانور ٻهرين ٻهرين ايشيا مان نڪري، آمريڪا ۾ داخل ٿيا. سينهين ۽ ڇاپرو رڇ جهڙا جانور اصلوڪا آمريڪي، يعني آمريڪا ۾ اصلي پيدا ٿيل، جانور نه آهن. آهي اوڏانهن ايشيا منجهان ويل آهن. ۽ آهي پوئين ارضياتي دور جي آخري وقت ۾ آن ٻيرنگ ڀِل رستي اوڏانهن ويا. هينئن جانورن جو ڪوبه هڏو آن دور کان اڳ واري وقت جو، آمريڪا جي ارضياتي دفينن مان ڪونه ملي سگهيو آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ريڊ انڊين (ڳاڙها هندستاني) لوڪ پڻ آمريڪا ڏانهن آڏرستي سان ايشيا مان ويا هئا، جيتوڻيڪ آهي آني سينهين ۽ ٻين ايشيائي جانورن جي ٻهچڻ کان گهڻو پوءِ وڃي سگهيا هئا.

ارضياتي تاريخ جي، نسبتاً، ويجهي ڪنهن وقت تائين، برطانيه جو ٻيٽ يورپ جي کنڊ جو حصو هو ۽ آن سان ڳنڍيل هو. برطانيه جا پهريان رهواسي "سيلٽ" (Celts) لوڪ هئا. آئنگلوسئڪسن نسل جا ماڻهو آنهن کي ٻيرڻ لوڪ ڪري سڏيندا هئا. برطانيه يورپ کان ڇڇي ٻيٽ ٿيو هوندو، آن کان اڳي ئي آن تي ماڻهن جي آبادي قائم ٿي چڪي هوندي. آتان جا پهريان رهواسي، يعني سيلٽ لوڪ، عين ممڪن آهي ته يورپ مان نڪري، پنڌ ئي پنڌ، سُڪيءَ تان، يعني جنهن کي اڄ "نارٿ سي" چئون ٿا، آن کي اڻين ئي لتاڙيندا، يورپ جي آن تڏهوڪي آپيٽ تي وڃي پهتا هوندا.

٦ - ماڻهو ڪيترو پوڙهو آهي؟

ماڻهو جانورن جي هڪ نئينءَ جنس جي حيثيت سان اڄ کان ڪيترو وقت اڳ وجود ۾ آيو آهي، ان جي ڪنهن کي خبر ڪانهي. پر اها سا خبر آهي ته اهو واقعو تمام گهڻو وقت اڳ جو ٿي گذريل آهي. پنجاهه يا سؤ سال اڳي، عام طور،

ائين ميجيو وينڊو هو ته ماڻهو هن ڌرتيءَ تي پنج يا ڇهه هزار سال اڳ جو مس آيل آهي. پر جيترو گهڻو ماڻهوءَ جو مطالعو ٿو ڪجي ۽ جيترو وڌيڪ ڌرتيءَ کي هيٺي هٿي ڪوٺي ٿو ڏسجي، اوترو ڏور ماضيءَ ۾ ماڻهو ۽ ماڻهوءَ سان لاڳاپيل شين جي شروعات جو پترو پوندو ٿو وڃي. هيءَ ڳالهه پوريءَ طرح معلوم آهي ته هن ڌرتيءَ تي جاندار شيون ڪيترن ئي ڪروڙن ورهين ڪان وٺي موجود آهن. اندازو لڳايو ويو آهي ته ڌرتيءَ تي پنجن يا ڏهن ڪروڙن ورهين ڪان وٺي زندگي موجود رهي آهي؛ تنهن جي معني ته حيواني دنيا گهٽ ۾ گهٽ پنج يا ڏهه ڪروڙ ورهيه پراڻي چئي سگهجي ٿي. انهيءَ سڄي وقت جي گهٽي يا ڳي واري عرصي ۾ دنيا ۾ ماڻهوءَ جي هستي موجود ڪانه هئي. ماڻهو، نسبتاً ، ويجهي دور جي پيدا ٿيل جنس آهي. بهرحال، ائين ميجيو وڃي ٿو ته ماڻهو ڌرتيءَ تي گهٽ ۾ گهٽ پنج لک ورهيه [تازين کوجنائن موجب پندرهن ڪان سترهن لک ورهيه] موجود رهيو آهي.

٧ - انسان ذات جو پکڙجڻ

— نيندرٿال "ماڻهو" —

ماڻهو، جانورن جي هڪ جنس جي صورت ۾، پهرياڻين شايد ڏکڻ ايشيا جي هند علائقي ۾ سرجيو. ۽ انهيءَ مرڪز تان پوءِ ٻاهر ڦهلجڻ لڳو، جڏهن بعد ۾ ڌرتيءَ جي گولي جي لڳ ڀڳ سڄي زميني مٿاڇري تي ڇانئجي ويو آهي - نه رڳو وڏن کنڊن تي، پر گهڻي ڀاڱي سڀني ٻيٽن تي پڻ هاڻي وڌي، وڃي آباد ٿيو آهي. سندس هڪ شاخ اولهه پاسي وڌي، آفريڪا ۾ آباد ٿي - ۽ آهي ڪن اياسن ڪان پوءِ ڪاريءَ چمڙيءَ وارا يا سياهه فام نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. ٻي سندن شاخ اُتر ۽ اُتر-اولهه پاسي ويئي، ۽ آهي پوءِ اڇيءَ چمڙيءَ وارا يا سفيد فام نسل جا ماڻهو ٿيي مشهور ٿيا. سندن ٻي شاخ اتر ۽ اڀرندي پاسي نڪري ويئي، ۽ پيليءَ چمڙيءَ وارا يا زرد فام ماڻهو - يعني چيني، جپاني وغيره نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. شايد هن زرد فام نسل جي ماڻهن جي ئي هڪ شاخ ايشيا مان نڪري، بيرنگ ڳچي سمنڊ کي پار ڪندي، اُن سرزمين تي وڃي نڪتي، جنهن کي هاڻي آمريڪا ٿو چئجي؛ اُنهن جي چمڙيءَ جو رنگ اُتان جي فضائي حالتن جي اثر هيٺ ڪجهه ڦري، پتل جهڙو يا ڳاڙهسرو بنجي ويو، ۽ آهي پوءِ ڳاڙها هندستاني يا آمريڪي هندستاني سڏجڻ لڳا. ماڻهن جي اُن اصلوڪي جنس جي هڪ شاخ وري اڀرندي طرف نڪري ويئي ۽ وڃي ملايا جو اڀيٽ، ايسٽ انڊيز جا ٻيٽ، بورنيو، نيوگني ۽ هوائي ٻيٽن (Hawaiian islands) سميت ڏکڻ پئسفڪ جا ٻيٽ آباد ڪيائين - ۽ آهي ناسي چمڙيءَ وارا يا ملايائي نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. اِن مان اوهان کي ڪجهه اندازو ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو پنهنجي اصلوڪي آکيري مان نڪري، آبامن گذرڻ سان، پنهنجي ڌار ڌار نسلن ۽ ذاتين سان، ڌرتيءَ جي هن گولي تي، ڪٿي ڪٿي ۽ ڪيئن ڦهلجي وڃي آباد ٿيو آهي.

ملايائي لوڪ ٻيٽن جا رهواسي آهن. هنن کي پاڻيءَ

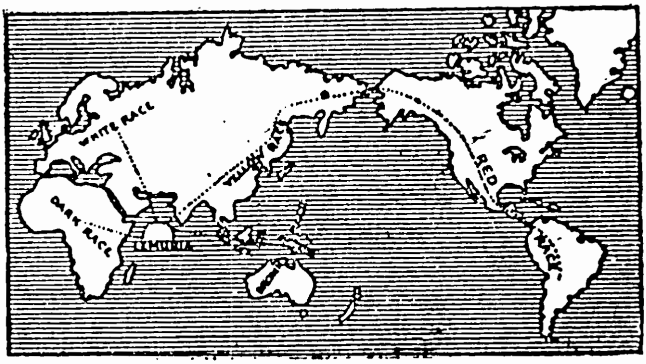

— ماڻهن جي پکيڙ —

سان پريت آهي ۽ هو پاڻيءَ ۾ پاڻ کي بالڪل بي‌اونو سمجهن ٿا. هو سدائين پاڻيءَ سان لاڳاپيل رهيا آهن ۽ سندن سمورو واڌارو پاڻيءَ سان ڳانڍاپي ۾ ٿي ٿيو آهي. ڪن، انهيءَ ڪري، ڪهڙي قدر "پاڻيءَ جا جانور" چئي سگهجي ٿو. اوهان کي معلوم آهي ته سينهين جي هڪ اهڙي ذات آهي، جنهن کي چئبو ٿي "پاڻيءَ جي مينهن" (Water buffalo) آهي، ڇاڪاڻ ته آها پاڻيءَ سان تمام گهڻي واڳيل رهي ٿي. انهيءَ ساڳيءَ معنيٰ ۾ ملايائي ماڻهن کي به "پاڻيءَ جا ماڻهو" سڏيو وڃي ٿو.

هوائي ٻيٽن کي اتر آمريڪا منجهان يا ايشيا منجهان ماڻهن وڃي آباد ڪونه ڪيو هو. آهي ٻيٽ آنهن ناسي چمڙيءَ وارن ساموندين ڏکڻ اولهه کان، ملايائي علائقي منجهان نڪري، وڃي آباد ڪيا هئا. هوائي ٻيٽن کي ويجهي ۾ ويجهي زمين ٢٠٠٠ ميل پري آهي. انهن ڏورانهن ساموندي "ٻيڪن" جا ٻهريان آبادڪار ڪيئن اجهاڳ سمنڊ جي انهن بي انت لهرين تان هاڪاربندي اتي پهتا، ان عبرت جو داستان ڪنهن کي معلوم ٿي نــه سگهندو. پـــر شايـــد هـــواڻـــي پناهگزين

بڻجي، ڪنهن سامونڊي طوفان جي لپيٽ ۾ اچي، ان بي ڪنار ساگر ۾ پنهنجو طرف پلجي، ان تي هلندا هلندا اتفاق سان وڃي، انهن اڻ ڄاتل وساسي ويل پرندڙ جبلن جي ميداني چوٽين تي پهتا هئا. اسان کي خبر آهي ته ائين ئي سکهي ٿو، ڄاڪاڻ ته ١٨٣٢ع جي ڊسمبر مهيني ۾ اهڙيءَ ئي طرح وچ ساگر ۾ ڏکيل غوراب جي هڪ تختي تي ويڙهيل مسافر اولهه کان ائين اڄهاڳ پاڻيءَ ۾ ٿيلهبا ٿيلهبا ۽ ڪجهه پنهنجا هٿ پير هڻندا هڻندا، وچي هوائي ٻيٽن تي لٿا هئا.

٨ - ڀهريان ماڻهو

اصلوڪا ماڻهو - يعني آهي ڀهريان ماڻهو جن جي وجود جو تصور ڪري سگهجي ٿو - شايد ننڍين ننڍين، ڇڙين ڇڙين ٽولين ۾ رهندا هئا، جن مان هرهڪ ۾ ويهه ويهه، پنجاهه پنجاهه يا ان کان ڪجهه وڌيڪ ماڻهو هوندا هئا. اهي ٽوليون، پنهنجي جوڙجڪ ۽ جيوت جي نموني ۾، گهڻيءَ حد تائين شايد ٻين اهڙن جانورن وانگر ئي هونديون هيون، جيڪي اڄ به جهنگلي حالت ۾ ٻيلن ۽ قدرتي چراگاهن ۾ گهمندي ڦرندي ڏسجن ٿا. انهن جي رهڻ جا ڪي مقرر هنڌ ڪونه هوندا هئا. هو ميون، ڪوڪڙن، ڪڇڙين پاڙن، ڳيرڪڻ ۽ پکين جي آنن ۽ ٻين اهڙين ننڍين ننڍين قدرتي شين تي گذارو ڪندا هئا، جيڪي ٻيلن ۾ هيڏي هوڏي هلندي چلندي، ڏسندي ڳوليندي، ڪين هٿ لڳي ويندي هيون.

اوائلي ماڻهن جي هنن ٽولين ۾ ڪونهڪو بندوبست ۽ دستور، بنهه ڪنڍن ابتدائي قسم جو ئي سهي، پر آوس موجود هوندو. سيڪا ٽولي ضرور پنهنجي ڪنهن نه ڪنهن اڳواڻ پٺيان هوندي. اهو آوس ڪو سنجهاڻن پوڙهو، تجربيڪار مڙس هوندو، جيڪو پنهنجي غير رواجي زور ۽ ذاهب ڪري سندن اڳواڻ

ٻڌي ويو هوندو، منجهن ڪنهن جيوت جو ڪو نشان شايد ڪونه هو: سندن جنسي لاڳاپن جي صورتحال بلڪل اها ٿي هوندي هئي، جيڪا هيئنر سطح جي جانورن ۾ عام طرح موجود ڏسبي آهي. هي اوائلي ماڻهو ڏرتيءَ جي گرم پٽي واريءَ آبهوا ۾ رهندا هئا، ۽ وڻن نه ڪو اوچڻ هو ۽ نه ٻاهر. سندن ٻانهون ڊگهيون ۽ چنگهون چوڙيون ۽ ڪمزور هونديون هيون. ڪاٺيون ۽ پٿر سندن هٿيار هئا. تعداد ۾ نسبتاً گهٽ هئڻ ڪري ۽ هڪٻئي جي سهڪار سان، هو، وڏن جانورن کي ڇڏي ڪري، ٻين سڀني جانورن تي پنهنجي ڌاڪ ڄمايو ويٺا هوندا هئا. خطري جي وقت عام طرح شايد هو ڊوڙي وڻن تي چڙهي ويندا هئا ۽ اتي وڃي پناهه وٺندا هئا. هن ٻهرئين ٿي دور ۾ سندن دلين ۾ ڪيترائي خيالي ڊپ ۽ وسوسا پڻ پيدا ٿي چڪا هوندا.

٩ - ڌار ڌار نسل ڪيئن پيدا ٿيا

انهن ڳالهه ذري گهٽ پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته اصلوڪن ماڻهن جي چمڙيءَ جو رنگ الڳ الڳ ڪونه هو. انهن مان ڪي ڪارا، ڪي اڇا، ڪي ڪڻڪاوان، ڪي پيٽل جي رنگ جا ۽ ڪي ناسي هئا - ائين هرگز ڪونه هو. بلڪ ائين وڌيڪ ممڪن ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هو سڀ ساڳئي رنگ جا هئا: ۽ ڌار ڌار رنگ جي نسل جا ماڻهو گهڻن هزارن سالن جي گذرڻ ڪان پوءِ، مختلف جاگرافيائي ماحول ۾ رهڻ سبب، وجود ۾ آيل آهن. انهيءَ ڳالهه جي وسوڻ لاءِ پڻ دليل موجود آهن ته ٻهريان ماڻهو ڪاريءَ چمڙيءَ ۽ ڪارن وارن وارا هئا. ان ڳالهه جي پوري پڪ آهي ته ٻهريان ماڻهو اڇيءَ چمڙيءَ وارا نه هئا. جيڪي جانور ماڻهوءَ جا ويجهي ۾ ويجها مائٽ آهن، يعني آهي، جن مان عين ممڪن آهي ته هو سرجيو آهي، يعني ماڻهوءَ جهڙا ٻاندر آهي اڇيءَ چمڙيءَ وارا نه ٻر ڪاريءَ

ڇمڙيءَ وارا جانور آهن. خود اڄوڪي دور ۾ ماڻهن جا آهي نسل جيڪي اڃا سڀيتا جي هيٺينءَ سطح تي آهن، آهي کهڙين حالتن ۾ ڪاريءَ چمڙيءَ ۽ ڪارن وارن وارا آهن ۽ نه اڇيءَ چمڙيءَ ۽ ڀورن وارن وارا. دنيا جي ماڻهن ۾ اڄ جيڪي رنگ، قد بت، هاڏ چلت ۽ علمي ۽ فني لياقتن جا فرق ڏسجن ٿا، آهي سڀ آب هوا، زمين، کاڌي، ڌنڌي ۽ ڪاروبار ۽ قدرتي آسپاس جي فرقن جا نتيجا آهن.

١٠- صغير نسل ۽ وڏي وڏا ڏبل نسل

ڪن نسلن پنهنجي ظاهري شڪل ۽ صورت ۾ ۽ پنهنجي آسپاس جي حالتن ۾ ۽ پنهنجي ذهني ڪيفيت ۽ صلاحيتن ۾ وڏيون تبديليون آنديون آهن. آهي اڄ آنهن ڀرين "ليموريائي" (Lemurian) لوڪن کان بلڪل مختلف آهن، جيڪي بيشمار ايام اڳي آن هند علائقي جي "ماڻهن جي ڀرئين پينگهي" ۾ رهندا هئا. ڪي نسل ته وري ان خيال کان ايترا ته ڏرا ۽ هڪ هنڌ جميل ۽ بيٺل آهن، جو آهي اڄ به جتي ڪيترو وقت اڳي هئا آتي ئي قائم آهن. آنهن کي اسين جهنگلي يا وحشي سڏيون ٿا. وحشي ماڻهو آهي آهن، جيڪي انساني واڌاري يا اوسر جي خيال کان اڃا صغيرپائيءَ يا ٻاروتڻ جي منزل تي بيٺل آهن. هو وڌيا ئي ڪونه آهن. آهي ماڻهن جا "صغير نسل" آهن.

ناسي چمڙيءَ جي نسل جا اڪثر ماڻهو اڃا انهيءَ اوائلي حالت ۾ آهن. آفريڪا جي ماڻهن ۾ به اڃا ڪافي اهڙا ماڻهو آهن، جي وحشي دور ۾ يا آن کان پوءِ واري دور يعني غير مهذب، اڻ آريائي يا جهنپائيءَ، جي دور ۾ جيوت گذارين ٿا. هيءُ دور وحشي دور ۽ مهذب دور جي وچ وارو دور آهي. آمريڪا جي سرزمين تي جڏهن [سورهين صدي عيسويءَ جي

شروع ۾] يورپ جي سفيد فام ماڻهن پير پاتو، تڏهن آتي جا اصلوڪا رهواسي، يعني ويڊ انڊين يـــا ڳاڙها هندستاني، ٻه گهٽي قدر هن وچين ڇنڀائيءَ جي دور ۾ ئي بيٺل هئا.

١١- انسان ذات جي اوسر جا دور

ماڻهوءَ پهريان اوزار شايد ڪاٺ ۽ پٿر جا ڪم آندا، وڻ جي ڪنهن ڇڙ يا ٻنڊيءَ کي يا ڪنهن پٿر کي هٿ ۾ کڻي، ڏنڊي وانگر گهمائي يا اڇلائي ڪنهن کي هڻڻ لاءِ ايڏي عقل جي ضرورت ڪانهي، پر ڪو جانور ايترو عقل هلائي سگهي، سو تمام ڪن ٿورين حالتن ۾ ئي سگهيو آهي. وڏا باندر ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن دشمن ڏانهن پٿر اڇلائيندي ڏٺا ويا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن هاٿيءَ کي، هاندي هلندي، ڪنهن وڻ مان ڪا ٽاري ڇنندي، ۽ ان سان پنهنجي بت تان مکين کي هڪليندي ڏٺو ويو آهي. گهريتڙين جو به مشاهدو ڪيو ويو آهي ته هو ڪڏهن ڪڏهن ٻنهي سنهڙا پٿر جا ذرڙا کڻي، مترڪن وانگر پنهنجن گهرڙن جي پٽين تي پيون هڻنديون آهن ته جيئن انهن جو ليپو سوگهو بيهي وڃي. پر ماڻهوءَ کان هيٺينءَ سطح وارا گهڻو ڪري سڀ جانور پنهنجي بت جي عضون کان سواءِ، جيڪي پنهنجن پنهنجن ڪمن لاءِ وٽن مخصوص ٿيل آهن، ٻيو ڪوبه اوزار استعمال ڪونه ٿا ڪري سگهن.

ماڻهوءَ پنهنجي لاءِ پهريائين پوک جا اوزار نه، پر پنهنجي بچاءَ لاءِ هٿيار جوڙيا. اوائلي ماڻهن کي وڏي ۾ وڏي ڳڻتي اها ڪانه هئي ته هو ڇا کائين، پر اها هئي ته ٻيو ڪو کين کائي نه وڃي. انهيءَ ڪري، جڏهن ماڻهو دنيا کي "فتح ڪرڻ" لاءِ پهرين پهرين پنهجيءَ پر ۾ سهي سنبري نڪتو، تڏهن هن سڀ کان اول پاڻ کي هٿياربند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

انسان جي اوسر يا ترقيءَ کي الڳ الڳ منزلن ۾ ورهايو ويو آهي - هر منزل کي ماڻهوءَ جي حاصل ڪيل ترقيءَ ۽ تهذيب جي خاص درجي جو ترجمان يا نشان سمجهيو وڃي ٿو. جن منزلن جو هن باب ۾ ذڪر ڪنداسين، آنهن کي هرويرو وقت جا دور نٿو چئي سگهجي، آهي فقط انساني واداري جا درجا آهن. انساني واداري جي انهن منزلن کي عام طرح پٿر جي منزل، ڪنجهي جي منزل ۽ لوهه جي منزل سڏيو وڃي ٿو. سو انهيءَ ڪري، جو آنهن مان هر منزل تي ماڻهوءَ پنهنجا اوزار ۽ هٿيار گهڙڻ قدر انهيءَ شيءِ يا ڌاتوءَ منجهان ٺاهي استعمال ڪيا ٿي، جنهن جي نالي سان سندس ترقيءَ جي آها منزل هاڻي سڏي وڃي ٿي. انساني ترقيءَ جي دورن جي، اِن ڪان وڌيڪ ڪارائتي ورهاست، بهرحال، هيءَ به ٿي سگهي ٿي تہ آنهن منزلن کي وحشي دور، جهنگلي دور ۽ مهذب يا سڌريل دور سڏيو وڃي. هڪڙي عالم انساني ترقيءَ جي سفر جون هيٺينءَ طرح نَوَ منزلون بيان ڪيون آهن، جيڪي پڻ پنهنجيءَ جاءِ تي بامقصد ۽ مناسب لڳن ٿيون.

١- پهريون وحشي دور، جيڪو ماڻهوءَ جي سرجڻ کان سندس ٻاهه ٻارڻ جي هنر سکڻ ۽ مڇيءَ جي ڪاڏي تي هرڻ تائين هليو.

هن منزل تي ماڻهو تعداد ۾ ٿورا هئا، سندن رهائش فقط قدرتيءَ جي ڪوسي پٽي جي ڪنهن خاص ايراضيءَ تائين محدود هئي. قدرت جا پهريان ٻالڪ انسان بنهه حيوان ئي هئا. انساني مردن ۽ زالن جا هي پهريان ڪچا ۽ بيڊولا نقش هئا. پر منجهن هڪڙي ڳالهه هئي، جيڪا ان وقت قدرتيءَ جي ٻئي ڪنهن جانور ۾ ڪانہ هئي. آها هئي سندن سادي پر سمجهه ۾ ايندڙ لاڳيتي ٻولي. هو هڪٻئي سان ’ڳالهائي‘ سگهندا هئا. بورنيو ۽ ملايا ابيٽ جي اندرين ايراضين ۾ هاڻي

ٻہ ڪي قبيلا رهن ٿا، جيڪي اُنهيءَ ابتدائي وحشي دور ۾ جيوت گذارين ٿا. آنڊمان ٻيٽ جا ڪي رهواسي هاڻي ٻہ باهہ رڳو ڪم آڻي سگهن ٿا، پر آها پاڻ پيدا ڪري نٿا سگهن. هو قدرتي باهين، جيئن ٻرندڙ جبل يا وڄ، وغيره، مان باهہ جا شعلا يا ٽانڊا هٿ ڪري، پاڻ وٽ سنڀالي رکندا آهن ۽ پوءِ وسِ پڄندي انهن کي وسامڻ نہ ڏيندا آهن.

٢- وچون وحشي دور، جيڪو باهہ ٻارڻ ۽ مڇيءَ جي ڪاڌي جي رواج کان وٺي، تير ڪمان جي ايجاد تائين هليو.

هن دور ۾ ماڻهو پنهنجي اوائلي رهائش وارا هنڌ ڇڏي، ايشيا ۽ آفريڪا جي گرم پٽي وارين ايراضين مان نڪري، ٻاهر ڌرتيءَ جي وڏي ڀاڱي ۾ پکڙڻ لڳا. هٿراڌو باهہ ٻارڻ جي عقل ڪري، هو دائمي ڪوسين جاين کي ڇڏي، ڌرتيءَ جي ٿڌين ايراضين ۾ رهڻ جهڙا ٿيا، ڇو تہ هاڻي هو پنهنجي لاءِ موافق آب هوا پاڻ پيدا ڪري سگهيا ٿي. جڏهن ماڻهن دنيا ۾ ائين پکڙيائين چوطرف پکڙڻ شروع ڪيو، تڏهن باهہ ٻارڻ جي هنر کان سواءِ سندن هٿن ۾ فقط ٻہ هٿيار هئا- هڪڙو ڏنڊو ۽ ٻيو ڏنڀو. اهي هٿيار انسان ذات جي سڀني نسلن ۾ هڪجهڙا موجود ڏٺا ويا آهن.

جڏهن سفيد فام لوڪن آسٽريليا جي ڪنڌ ۾ پير پاتو، تڏهن اتان جا اصلوڪا رهاڪو اُنهيءَ منزل تي بيٺل هئا.

٣- پوئون وحشي دور جيڪو تيرڪمان جي ايجاد کان وٺي، ٺڪر جي ٿانون تائين هليو.

تيرڪمان جي ايجاد هڪ تمام وڏي ايجاد هئي. اُن جو رتبو اهڙوئي آهي، جهڙو ڇنڀائيءَ جي دور ۾ تلوار جي ايجاد جو ۽ سڌريل دور ۾ بندوق ۽ بارود جو.

آمريڪي هندستانين جا ڪي قبيلا، سفيد فام لوڪن

جي آتي پهچڻ تائين، هن پوئين وحشي دور ۾ رهندڙ هئا.

٤- پهريون چڱو دور، جيڪو ٺڪر جي ٿانون ٺاهڻ کان وٺي، جانورن کي پالڻ ۽ اناج پوکڻ جي دور تائين هليو.

ٺڪرن پچائڻ جو هنر شايد ڪاڌي رڌڻ جي هنر سان گڏ شروع ٿيو، ۽ آن جي پهرين سادي حالت رکي هيءَ هئي، جو رڌڻ لاءِ ڪاٺ جي ٺهيل برتنن کي باهه جي تَوَ تي سڙي وڃڻ کان بچائڻ لاءِ ٻاهران آليءَ مٽيءَ جو ٿلهو تهه چاڙهي ڇڏيندا هئا.

انسان ابتدا کان وٺي، ڪهڙين ڪنڙين سختين ۽ تڪليفن کي منهن ڏيندو اڄوڪين سک ۽ سلامتيءَ وارين حالتن تائين پهتو آهي، اِن ڳالهه کي پوريءَ طرح سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ اسان لاءِ بنهه ناممڪن آهي. ووهن لوڪن کي کنڊ جي خبر ڪانه هئي ته اِها به ڪا شيءِ ٿيندي آهي. آمريڪا جي لڀڻ تائين دنيا جي مکيه حصن ۾ ماڻهو ٻٽاٽن، مڪائيءَ، ٽماٽن، ٻيهي مگن ۽ 'ٽرڪي' قسم جي ڪڪڙين کان غيرواقف هئا. اوائلي ڏينهن ۾ ماڻهو ڪاڌو گرم پٿرن سان پچائيندا هئا ۽ ڪاٺ جي ٿانون ۾ رڌيندا هئا. ڪاٺ جي اِنهن ٿانون کي سڙڻ کان بچائڻ لاءِ آنهن جي ٻاهران هو مٽيءَ جي ٿلهي تهه جو اوراڳو ڏيئي ڇڏيندا هئا. آهي تهه پوءِ باهه تي پچي پچي سخت ٺڪر بنجي ويندا هئا. آنهن مٽيءَ جي ٿلهن تهن کي ائين پچي پڪو ٿيندي ڏسي، هُنن ٺڪر جي ٿانون ٺاهڻ ۽ انهن کي پچائي پڪو ڪرڻ جو هنر سکيو.

٥- وچون چڱو دور، جيڪو جانورن جي پالڻ ۽ اناج پوکڻ کان وٺي، لوهه جي ڌاتوءَ کي ڳڱارڻ ۽لوهي اوزارن جي ڪم آڻڻ تائين هليو.

ميڪسيڪو، نيو ميڪسيڪو، وچ آمريڪا ۽ پيرو جا 'هندستاني'، يورپي لوڪن جي وڃڻ اچڻ [سورهين

صدي عيسويءَ] تائين، انساني واڌاري جي هين منزل تي پهتل هئا. برطانيا جا اصلوڪا رهواسي برطانوي لوڪ پڻ، جڏهن آئنگل ۽ سئڪسن لوڪ [پنجين صدي عيسويءَ ڌاري] مٿن حملو ڪري آيا هئا ۽ سندن ملڪ تي قبضو ڄمائي ويٺا هئا، تڏهن انساني واڌاري جي انهيءَ منزل تي پهتل هئا. ڪين ان زماني ۾ لوهه بابت ڪجهه ڄاڻ ضرور هئي.

٦- پوين جهنگلي دور، جيڪو لوهه کي پگهارڻ ۽ لوهي اوزارن ڪم آڻڻ کان وٺي الف - ب جي ايجاد تائين هليو.

جهنگلي دور ۾ چار وڏي ۾ وڏا واقعا ٿي گذريا. آهي هي آهن: لوهه جي پگهارڻ جي ايجاد، جانورن کي پالڻ، اناج پوکڻ ۽ عمارتسازيءَ ۾ پٿرن جو استعمال. "لوهه ڳاهڻ انساني تجربي جي دنيا ۾ وڏي ۾ وڏو واقعو هو، جنهن جهڙو يـا جنهن جي برابر ٻيو ڪو واقعو آن وقت تائين عمل ۾ اچي ڪونه سگهيو هو؛ ٻيون سڀ ٻوءِ جون انساني ڪوجنائون ۽ ايجادون فقط اُنهيءَ هڪ ايجاد جي پيٺ ۾ ٻهه معمولي هيون يا آهي ان تي ٻيٺل يا ان جي پنيان هيون" (مارگن). تاريخ جا ڪي ڄاڻو هن راءِ جا آهن ته انسان ذات جيڪڏهن هن "ڌاتن جي بادشاهه"، هڪ ڌاتوءَ، کي پيدا ڪرڻ ۽ ڳاهڻ نه سکي ها، ته آها هوند اڄ ڏينهن تائين، پنهنجي ترقيءَ جي سفر ۾، جهنگلي دور کان اڳتي ڪانه وڌي ها. ان سان تُوهين ڏسي سگهو ٿا ته ڪيتري نه ٿورڙي اتفاق سان اسين انسان جهنگلي حالت ۾ پوڻتي رهجي وڃڻ کان پاڻُ بچائي سگهيا آهيون!

يوناني شاعر هومر جي زماني جا يوناني لوڪ، روم شهر جي بڌجڻ کان ٿورو اڳ، جي وقت جا اطالوي قبيلا ۽ رومن شهنشاهه سيزر جي ڏينهن [پهرين صدي قبل مسيح] جا جرمن قبيلا هين پوئين جهنگلي دور ۾ وهندڙ هئا.

٧- پهريون تهذيبي دور، جيڪي الف - بي جي ايجاد کان وٺي، يورپ جي تاريخ ۾ ٥٠٠ع تائين رهيو.
٨- وچون تهذيبي دور، جيڪو ٥٠٠ع کان وٺي، ١٥٠٠ع تائين هليو.
٩- نئون تهذيبي دور، جيڪو ١٥٠٠ع کان وٺي اڄ تائين هاڻدو اچي ٿو.

وحشانيت جو دور هڪ تمام ڊگهو دور هو. جنهن کي دور، جنهن کي بربريت جو دور به چئي سگهجي ٿو، ۽ مهذب دور، ٻنهي جي گڏيل عرصي کان وحشانيت جي دور جو عرصو ڊگهو رهيو آهي. جيڪڏهن ڌرتيءَ تي 'ماڻهوءَ' جي جيوت جو عرصو ٥٠٠،٠٠٠ سال ليکيو وڃي، ته هن مدت جا لڳ ڀڳ ٤٠٠،٠٠٠ سال هن جي وحشي دور جا ليکي سگهجن ٿا. شروعات ۾ ماڻهو تمام ڍريءَ رفتار سان اڳتي چڙهيو ٿي. وحشي ماڻهو ته گهڻو ڪري هڪ ٻئي هنڌ ٽڪنا رهندا آهن. هنن کي واڌاري جو ڪو خيال ئي ڪونه هوندو آهي. هنن جي وڏي ڳڻتي هوندي آهي ته ڪهڙي طرح پنهنجن وڏن جي نقش قدم تي هلون ۽ جيئن هنن ڪيو تيئن بلڪل اسين به ڪريون. فقط دنيا جي مٿينءَ سطح تي رسيل قومن ۾ اڳتي وڌڻ جي سچي پچي خواهش موجود ڏسبي آهي، ۽ آها به آنهن جي ڪن ٿورڙن فردن ۾ ئي هوندي آهي.

١٢- وحشي ماڻهن جا ڌنڌا

ماڻهن جي مٿانهن نسان جا مکيه ڌنڌا ڪيتي، مالداري، هنرمندي، ڪاٺيون ڪوڙڻ، ۽ واپار هوندا آهن. ماڻهن جي هيٺانهن نسان ۾ اهي ڌندا يا ته بنهه ڪونه هوندا آهن، پر جي هوندا آهن ته تمام گهٽ ۽ هلڪي پيماني تي هوندا آهن. وحشي ماڻهون

جو گذارو جهنگلي دنيا تي ٿئي ٿو - يعني جهنگلي ٻوٽن تي ۽ جهنگلي جانورن تي.

وحشي لوڪن جا خاص ڌنڌا شڪارُ، مڇي مارڻُ ۽ وڙهڻُ آهن. وحشي ماڻهوءَ جي جيوت جو اصول هوندو آهي: ”جو آندو، سو کاڌو.“ هُن ۾ سياڻي لاءِ سوچڻ جي صلاحيت ڪانه هوندي آهي، ۽ هُن جي آپت جا وسيلا ايترا ته هلڪا ۽ هيٺا هوندا آهن، جو هو جيڪڏهن اڳتي لاءِ ڪجهه بچائي رکڻ جو سوچي به سهي، ته به، گهٽ آپراسي هٿ ڪري، ڪجهه بچائي نٿو سگهي.

وحشي ماڻهوءَ وٽ پاليل جانور ۽ ٽاٽيل ٻوٽا ڪونه ٿين. ڪيس دشمن چوڌاري وڪوڙيو ويٺا هوندا آهن. وحشي ماڻهو سدائين جنگ جي حالت ۾ رهن ٿا. وحشي ماڻهو پاڻُ بچائڻ لاءِ سدائين ٻين ماڻهن سان يا جهنگلي جانورن سان جبوراً وڙهندو رهي ٿو. هو ٻين جانورن کي کائڻ لاءِ به ماري ٿو ۽ کائڻ بچڻ لاءِ به انهن کي مارڻ تي مجبور آهي. اڄ وڏا ۽ وڏيڪ خطرناڪ گوشت کائيندڙ جانور ڌرتيءَ تان لڳ ڀڳ ختم ٿي چڪا آهن. پر اها صورتحال ماڻهن ۽ غير ماڻهن جي وچ ۾ ڏاڍي هڪ ڏکيءَ ۽ خونخوار لڙائيءَ کان پوءِ پيدا ٿي سگهي آهي، جيڪا ماڻهو تير ڪمان ۽ ڏڦن سان ۽ غير ماڻهو پنهنجن ڏندن ۽ چنبن سان کي لکين سال هڪٻئي کي مات ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ لڙندا رهيا آهن.

وحشي لوڪ ننڍين ننڍين ٽولن ۾ رهن ٿا، جن کي 'قبيلا' سڏجي ٿو. آهي قبيلا سدائين هڪٻئي سان وڙهندا رهن ٿا. مٿينءَ سطح تي آيل ماڻهن ۾ جيڪو صلح سانت جو عام ماحول موجود هوندو آهي، آن کان وحشي لوڪ محروم بلڪ بنهه غير واقف رهن ٿا. وحشي لوڪن جي جيوت ۾ جنگ هڪ قدرتي ڳالهه آهي، ۽ صلح هُن لاءِ بنهه هڪ اتفاقي شيءِ آهي.

مرڻ ۽ مارڻ جو ڪم سندن مرد ڪن ٿا؛ ۽ ٻيا ڏنڌا گهڻي ڀاڱي سندن زالون هلائينديون رهن ٿيون.

وحشين ۾ زالون بارَ ڍوئين ٿيون ۽ ڪم ۾ گهڻ ٿيون. سڀ سخت ڪم هو ئي ڪن ٿيون. ڀوئتي ڀيل قومن ۾ زالن جي حالت هر هنڌ افسوسناڪ ۽ ڏکوئيندڙ آهي. مرد زالن کان وڌيڪ سگها آهن، ۽ پنهنجيءَ اَن سگهه جي آڌار تي هو زالن کي پنهنجي ٻانهپ هيٺ رکي، اُنهن کان سخت ڪم وٺن ٿا ۽ اُنهن کي ايذائين ۽ ڇيڇلائين ٿا. اڳتي وڌيل قومن ۾ زالن لاءِ جيڪا مانَ، عزت ۽ بچ بچاءَ جي روش اختيار ڪئي وئي آهي، آها ڀوئتي رهجي ويل قومن ۾ بنهه غائب آهي. وحشي لوڪن ۾ زالون ڪاڏو تيار ڪن ٿيون ۽ ٻار ڀالين ٿيون. هو پنهنجي قبيلي کي بار بردار جانورن جو ڪم ڏين ٿيون، ۽ جيڪڏهن سندن قبيلو ڪيتيءَ جو ڏنڌو به ڪري ٿو ته هو ٻنين ۾ به ڪمائين ٿيون.

مرد زالن جي ڪمن کي ڌڪار جي نظر سان ڏسن ٿا. ايسڪيمو لوڪن ۾ رواج آهي ته هو سمنڊ ۾ سيل مڇي ڦاسائيندا ۽ پوءِ اُن کي آڻي، پنهنجي پنهنجي تنبوءَ جي ڀرسان ڪناري وٽ ڇڏي ڏيندا! سندن سوچ ۾، مردن لاءِ اها بي عزتيءَ جي ڳالهه آهي ته هو اُن ڪبي پاڻيءَ مان ڪڍي، ٻاهر سڪيءَ تي آڻي رکن. آهو زالن جو ڪم آهي! هو انهيءَ قسم جي ڪمن بابت شايد اُئين ئي محسوس ڪن ٿا، جيئن خود اڳتي وڌيل قومن ۾ اڃا تائين به پنهنجن ڪپڙن ڌوئڻ يا ڪاڌي جي رڌ پچاءَ بابت محسوس ڪيو ويندو آهي.

١٣- وحشي ماڻهن جي طبيعت

ليوباخ پنهنجي ڪتاب ”تهذيب جي شروعات“ ۾ وحشي ماڻهن جي سختيءَ ۽ جهنگليپڻي جا سوين اهڙا مثال ڏنا آهن، جيڪي هيڪر ته ويسهه ۾ اچڻ جهڙا نه آهن. سڌريل قومن

۾ انساني هلت جا اهڙا مثال جيڪڏهن ٻئي ناممڪن نه، ته
به اڄ تقريباً اڻ لڀ آهن.

هيٺين پئرا آن ڪتاب جي، سيٺوُ انڊين قبيلي بابت آهي. اها آن ماڻهوءَ لکي آهي، جيڪو سالن جا سال انهن وٽ رهيو ۽ پوريءَ طرح سندن واقف هو:

”هو بند دماغ، چٽ ۽ ٻيرسي ماڻهو آهن. سڌريل ماڻهو جن ڳالهين کي بڇڙو سمجهن ٿا، انهن کي هو سٺو ٿا سمجهن. چوري، آتشزني، زنا ۽ خون هنن لاءِ پاڻ کي پڌري ڪرڻ يا پنهنجي ڏاڍ مڙسيءَ کي ثابت ڪرڻ جون ڳالهيون آهن. هو پنهنجي اولاد کي ننڍي هوندي سيکارين ٿا ته ٻئي کي مارڻ ماڻهوءَ جو اوچي ۾ اوچو ڪارنامو آهي. پنهنجن ناچن ۾ ۽ ٻين لوڪ تماشن جي موقعن تي، سندن سورما پنهنجين چورين، ڌاڙن ۽ خونن جو بيان ڏاڍي فخر سان ٻڌائيندا آهن. سندن نوجوانن جي وڏ ۾ وڏ سڌ هيءَ هوندي آهي ته ڪهن ريت سورهيائيءَ جو ’ڪنپ‘ هٿ ڪريون، جيڪو هنن لاءِ ان ڳالهه جي ثابتي هوندي آهي ته هنن نه ڪنهن ماڻهوءَ کي خون ڪيو آهي يا اهڙي خون ۾ حصو ورتو آهي— پوءِ آهو ڪو مرد هجي، زال هجي يا ٻار هجي، آن جي پرواهه نه هوندي آئن.“

برٽن جو چوڻ آهي ته ”اوبر آفريڪا ۾، ضمير يا وويڪ جهڙي ڪا شيءِ ڪانهي؛ ۽ پڇتاءُ فقط ان ڳالهه جو ڪيو وڃي ٿو ته ڪنهن ڏوهه ڪرڻ جو موقعو هنن جي هٿان نڪري ويو. قتر ڪرڻ وڻن معزز بنجڻ ۽ خون ڪرڻ سورهيم سڏجڻ آهي.“

جڏهن فيوجي لوڪ، جيڪي ڏکڻ آمريڪا جي ٻنهه چيڙي ۾ رهن ٿا، اڻ هوند ۾ بک کان لاچار ٿيندا آهن، تڏهن هو پنهنجن ڪتن کي مارڻ بدران پوڙهين زالن کي

ماريندا آهن، ۽ ائين چوندا آهن ته ”ٻوڙهيون زالون ڪنهن ڪم جون ناهن؛ ڪتا وري ٻه سها ماري سگهندا.“

نيگرو نسل جي ڊڪڙي ماڻهوءَ ٻڌائن ڪي چيو ته ”ڇا، آءٌ ٻلي ٻک مران، ۽ منهنجي پيٽ وٽ ٻار هجن، جيڪي هوءَ ٻلي وجي وڪڻي!“

بورنيو جي اندرين علائقن جي رهاڪن بابت لکندي، ليوباخ چوي ٿو:

”هو بنهه قدرتي حالت ۾ رهن ٿا. هو نه پوک ڪن ۽ نه جهوپڙين ۾ رهن. هو ٻيلن ۾ جهنگلي جانورن وانگر ڦرندا ڪاٺيندا رهن ٿا. جڏهن سندن ٻار پنهنجي سر هلڻ جهڙا ٿين ٿا، تڏهن گهڻو ڪري هو مائٽن کان ڇڄي الڳ ٿي وڃن ٿا، ۽ پوءِ نه مائٽ هنن جي ڪا اون رکن ٿا ۽ نه هو مائٽن جو ڪو خيال ڪن ٿا. رات جو اڪثر هو اهڙن وڻن هيٺان سمهندا آهن، جن جون ٽاريون هيٺ زمين تي جهڪيل هونديون آهن....“

جڏهن آسٽريليا جي اصلوڪن قبائلين ٻار سان لڏيل ڏٺا ڏٺا، ته منجهانئن ڪيترا ڏجي ويا ۽ سمجهيائون ته آهي ڪي ديو هئا، جن جي مٿن تي ڏٿا رکيل هئا. پين وري سمجهيو ته آهي ٻاهران آيل ٻيڪين جون زالون هيون، ڇاڪاڻ ته انهن جي ٻڌين تي ٻار لڏيل هو.

وحشي لوڪ جهٽ ۾ روئي وجهندا آهن، ۽ ڪين اوندهه کان ڏاڍو ڊپ ٿيندو آهي. ڪين رانديڪا ۽ پاليل ننڍڙا جانور ڏاڍا وڻندا آهن. هو ارادي جا ڪمزور ۽ سوچ سمجهه ۾ هيٺا ٿين ٿا. هو طبيعت جا ڏاڍا ڦرڻا گهرڻا ٿين ٿا ۽ مٿن ڪوبه ڀروسو ڪري نٿو سگهجي. هو سدائين پنهنجي ڳالهه وڏائي ڪندا آهن ۽ پاڻ پڏائڻ جي سنجهن گهڻي عادت هوندي آهي. انهن

سيني ڳالهين ۾ هو اڳتي وڌيل قومن جي ٻنهي ٻارن جهڙا لڳندا آهن.

ڏوگرب قبيلي جي انڊين لوڪن بابت هڪڙو عالم ٻڌائي ٿو ته ”ڪو خط پرڀرو پهچائڻ لاءِ ڏبن ته پهرين آن لاءِ مزوري گهرندا، ۽ چئبن ته جنهن کي خط پهچائيندا، اهو کين ٻيٽي يا چوٿي مزوري ڏيندو، ته اول اها ڳالهه قبول نه ڪونه ڪندا، پر جي قبول به ڪندا، ته به خط وٺي هيڏي هوڏي ڪم تي ويندا، ۽ اڪثر حالتن ۾ پوري وقت تي خط ڪونه پهچائيندا. ڪم جي معاوضي لاءِ هو ترسي اصل ڪونه جاڻن. ڪم ڪندي، ڪٿي ڪا ٿوري رڪاوٽ آڏو آين، ڪٿي ڪنهن سٺي ڪاڏي جو آسرو ملين، يا سندن پنهنجيءَ ئي دل ۾ ڪنهن ٿوريءَ يا گهڻيءَ ڳالهه جو ڪو ريجهڪ اچي وڃي، ته سونپيل ڪم کي اتي ئي ڇڏي، پنهنجو سڄو ڪم آتي ئي ضايع ڪري ڇڏيندا.

ملايا جي آرپيٽ جي جهنگلي قبيلن بابت ذڪر ڪندي، هڪڙي ليکڪ چيو آهي ته ”هنن کي ڪٿي به سک ڪونه ٿو اچي. سدائين اُئين پيا سوچين ته جتي آهن آتي نه، پر ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي ويهن ته چڱو. ٻارن وانگر هو سدائين گهڙيءَ جي آدسي پٺيان پيا پنهنجا ڪم ڏاهيندا ۽ ڍاهيندا. ڪو به ڪم سوچي ويچاري يا ڳٽي گوتي هٿ ۾ ڪٽن، اُئين ڪڏهن به ڪين ڪندا.“

بورنيو جي جهنگلي رهواسين بابت چون ٿا ته جڏهن به سندن دل ۾ ڪو پرپور آدمو آئندو، ته جهٽ ۾ روئي وجهندا ۽ ٻارن وانگر به چار ڳوڙها ڳاڙي، اتي جو اتي ڳالهه کي اُئين وساري ڇڏيندا جڻ ته ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هون.

نيوزيلنڊ جي هڪڙي سردار جي ڳالهه ٿا ڪن ته سندس دلپسند چوغي تي ڪن خلاصين ڪان ڪجهه آنو هارجي

پيو، ته اصل جيئن پار پنهنجيءَ ڪنهن شيءِ جي خراب ٿيڻ تي روئڻ ويهي رهندا آهن، تيئن هنن به زور زور سان روئڻ شروع ڪري ڏنو!

ڪپتان ڪڪ ٻڌايو آهي ته تاهتيءَ جو بادشاهه ۽ راڻي پنهنجن پن دلپسند گڏن سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي واند ڪندا هئا. برٽن جي چوڻ موجب، اولهه آفريڪا جا نيگرو بادشاهه اهڙن وانديڪن، ريڙ جي نقابن ۽ ٻين ٻهه معمولي شين تي خوش ٿي ويندا هئا، جيئن ڪي اُن سالن جا ٻار ڪندا آهن.

ٻار وانگر، وحشي ماڻهو طبيعت جو ڏاڍو چنچل ٿئي ٿو، ۽ ائين ڏسبو آهي جڻ سندس منهن گهڙيءَ گهڙيءَ رنگ بدلائيندي، ورن ورن پيو ٿيندو آهي. ڪوبه اندر ۾ آدمو يا امنگ جاڳندس، ته اهو هڪدم سندس چهري مان پڌرو ٿي پوندو. حقيقت هيءَ آهي ته هو هر جذبي، هر اُمنگ جي وقتي اثر هيٺ لاچار ٿي پوي ٿو. سندس دل جذبن ۽ امنگن جي ڪنهن گڏيل نظام جي ضابطي هيٺ آيل نه آهي. هن جي فطرت جذباتي دٻائن جي الڳ الڳ زور اڳيان بيوس آهي. سندس امنگن ۽ ادمن جي مٿس گڏيل ۽ رٿائتي ڪا حڪومت ڪانهي، جو عقل ان جي سربراهي ڪري سگهندو هجي، ۽ سندس طبيعت ۾ ڪا گهرائي، ڪا سنوت يا ڪو گهٽو جٽاءُ پيدا ٿي سگهي.

١٤ - وحشي ماڻهن جي سمجهه

وحشي ماڻهوءَ لاءِ شيون جيئن ڏسڻ ۾ اچن ٿيون تيئن ئي آهن. هو اندر انهن ۾ جهاتي پائي، انهن جي سببن معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪانه ٿو ڪري. هو شين کي ائين سمجهي ٿو، جيئن ڪو ٻار انهن کي سمجهندو آهي. سچ هن لاءِ ائين

ٿي آيري ٿو ۽ ائين لهي ٿو، جيئن آهو ڏسجي ٿو. هوا، هن جي نظر ۾، ساهه ڪندڙ شيءِ آهي. بيماريون پليت ۽ ڀوت پوتن ڪري پيدا ٿين ٿيون، جيڪي بيمار ماڻهن جي بدن ۾ گهڙي وڃن ٿا ۽ آتان آهي آن جي قدرتي ۽ نيڪ روحن ڪي ڀڄائي ڪڍن ٿا. خواب سچا پڪا تجربا آهن، جيڪي ماڻهوءَ جو ساهه سندس بت کي ننڊ ۾ ڇڏي، ٻاهر گهمندي ڦرندي، ڏسي وائسي ۽ حاصل ڪري ٿو. ماڻهوءَ جو آس ۾ پاڇولو يا پاڻيءَ ۾ سندس پاڇو هُن جي وجود جو سچو پچو حصو آهي.

وحشي ماڻهو وس پڄندي پنهنجا فوٽا ڪڍائڻ نه ڏيندا آهن، ڇاڪاڻ ته هو سمجهندا آهن ته سندن تصوير هڪ اهڙي شيءِ آهي جيڪا سندن وجود مان ڪوري يا ڀڃي ڪڍي ويئي آهي. آفريڪا جي بسوٽو قبيلي جا ماڻهو جڏهن درياءَ جي ڪپ سان هلندا آهن، ته اها خاص ڪوشش ڪندا آهن ته سندن پاڇو پاڻيءَ ۾ نه پوي، ڇو ته ڪين ڊپ هوندو آهي ته واڳون آن کي جهٽ هڻي جهلي وجهندو ۽ پوءِ هو آن وسيلي کين پاڻيءَ ۾ گهلي ڪٽي ويندو ۽ ڪائي ڇڏيندو.

مينهن جي گجگوڙ عام طرح وحشي لوڪن جي نظر ۾ سچ پچ جي ڪا ديوي يا ديوتا آهي يا آن جو آواز آهي. هڪڙي عالم آن سلسلي ۾ لکيو آهي ته "هڪ رات هڪڙو ريڊ انڊين سردار مينهن واچ ڏسي ڏاڍو اچي ڏنو ۽ آٿي هڪدم گجگوڙ جي ديوتا کي تماڪ جي پيٽا پيش ڪيائين ۽ آن کان پوءِ دعا پنيائين ته ڪنهن طرح چپ ٿئي ۽ وڌيڪ مٿن ڪاوڙ نه ڪري."

وحشي ذهن ائين سوچي ٿو ته هر شيءِ ۾ روح آهي، جيڪو آن شيءِ کي هلائي چلائي ٿو. واچ يا گهڙيءَ ۾ به هن جي نظر ۾ ساهه آهي، جيڪو آن ۾ اندر ويٺو آهي ۽ ان کان ٽڪ ٽڪ ڪرائي ٿو ۽ ان کي هلائي ٿو. هوا جڏهن

سوسٽ' ڪري ٿي، ته آهو آن جو آوازآهي - يعني هڪ جيٺريءَ جاڳنديءَ شيءِ جو آواز. جڏهن پيلي ۾ ڪو وڻ ڪري ٿو، ته وحشي ماڻهو سمجهي ٿو ته ان ۾ ڪو جن گهڙي ويو هو، جنهن ان کي ڪيرائي وڌو، ۽ جي ڪو وڻ اوچتو مٿس ٿو اچي ڪيري، ته هو سمجهي ٿو ته ان جِن جو سانس ڪو وير آهي ۽ ان چاٽي پڇهي آهو وڻ مٿس ڪيرايو آهي. وحشي ماڻهوءَ کي ڪا خبر ڪانهي ته ڪو **قدرتي قانون** بـه ٿيندو آهي. هن کي علم ڪيميا جي، طبعيات جي يا علم بدن جي ڪا خبر ڪانهي. جڏهن ڪاٺيءَ جو ٽڪر باهه ۾ سڙي ٿو، ته هو سمجهي ٿو ته ان ڪاٺيءَ ۾ جو ڪجهه آهي، سو سڀ ان مان نڪرندو ختم ٿيندو وڃي ٿو.

ڪاٻه شيءِ ختم ڪانه ٿي ٿئي. مادي جو هڪ هڪ ذرو جيڪو اڄ وجود ۾ آهي، آهو سدائين وجود ۾ رهندو. ڪاٻه شيءِ ناس ڪرڻ يا خلق نامـمڪن آهي، **سواءِ آن جي صورت جي.** مادي جون صورتون بدلجن ٿيون، پر ان جا خود ذرا يا ائٽم ساڳيا رهن ٿا. اچوڪي علـم ڪيميا جي اِها هڪ نئين کوجنا آهي. ان کي **مادي جي فنا نه ٿي سگهڻ جو قاعدو** سڏيو ويـو آهي. جڏهن پڻي جو ڪو ٽڪر سڙي وڃي ٿو، تڏهن مادي جو هرهڪ جزو جيڪو آن ۾ سڙڻ کان اڳ هو، سو پوءِ بہ موجود رهي ٿو، پر جدا صورت ۾. پڻي جي ڪاربن، آڪسيجن سان ملي، ڪاربن ڏاءِ آڪسائيڊ (Co_2) ٿاهيي، جيڪا هوا سان گڏجي وڃي ۽ هاڻي ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. پر هڪ وحشي ماڻهو انـهـن تبديلين کان بـي خبر آهي، ۽ سمجهي ٿو ته پڻي جو وجود ختم ٿي ويو، چاڪاڻ ته آهو ڪيس هاڻي ڏسڻ ۾ ڪونـه ٿو اچي.

وحشي ذهن موجب خراب روح بہ آهن، ۽ چڱا روح

ٻه آهن. خراب روحن لاءِ سمجهيو ويندو آهي ته آهي نيڪ روحن کان گهڻا آهن ۽ وڌيڪ چست آهن. وحشي ماڻهوءَ جو ويساهه هوندو آهي ته چڱا روح سندس پاسي آهن؛ باقي رهيا خراب روح، سو انهن کي هو سدائين ڪنهن طرح ڏنڀڻ يا خوش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو آهي. جڏهن هن کي ڪنهن ڏينهن ڪو سٺو شڪار هٿ چڙهيو، يا هن پنهنجن دشمنن تي ڪا سوڀ حاصل ڪئي، ان ڏينهن هو سمجهندو ته سندس اها ڪاميابي سندس نيڪ روحن جي مٿس مهربانيءَ يا راضپي جي ڪري عمل ۾ آئي آهي. ٻئي پاسي، جيڪڏهن هو ڪنهن ڪم ۾ ناڪام ٿيو، يا ڪنهن حادثي ۾ اچي ويو يا بيمار ٿي پيو، ته هو سمجهندو آهي ته هن جي بدقسمتيءَ جو سبب خراب روح آهن. وحشي ماڻهوءَ لاءِ انهن ٻن الڳ الڳ قسمن جي روحن سان منهن ڏيڻ جو مسئلو زندگيءَ جو هڪ وڏو مسئلو هوندو آهي. اهي ٻن قسمن جا روح ڪيس اٿندي ويهندي، سمهندي جاڳندي، ڏينهن رات، چئن گهڙيءَ ڪان سِرڻ گهڙيءَ تائين ڏيکائي پيا ڏيندا آهن، ۽ سندس چوڌاري پيا ڦيرا ڏيندا آهن، ۽ وک وک تي سندس پويان پيا هلندا آهن.

جڏهن ڪو مرندو آهي، ته وحشي ماڻهو سمجهندو آهي ته ڪجهه وقت ان جو روح اتي پيو چڪر ڏيندو آهي، جتي هو دفنايل هوندو آهي. ”ڀِرن ڪهرن“ يا ”ڀِرين جاين“ جو خيال ۽ مقامن ۾ ۽ انهن جي آسپاس جنن ڀوتن جي آستانن جون ڳالهيون قديم دور جي ان روحن واري وحشي عقيدي جا رهيل نشان آهن.

وحشي ماڻهو عجوبن، ڪرامتن ۽ معجزن کي مڃيندا آهن، ڇاڪاڻ ته قدرت جي قاعدن جي خبر جيڪا اسان کي آهي، سا انهن کي ڪانه هوندي آهي. ايسڪيمو لوڪن جو ويساهه آهي ته ڀار بيمار ٿي پوي ته سندس ساهُ جو ڪم آهي تـــ

جيسين هو بيمار هجي تيسين پنهنجي پيرن جا جوتا يا جوراب نہ لاهي. ائين ڪرڻ سان سندس پار جهت ۾ چڱو پلو ٿي پوندو. جيڪڏهن ڪو مرد بيمار ٿي پوي تہ سندس پاڻ ڪي ڪپي تہ هرڻ جي ڪاپي پاسي جي گوشت جو ڪوبہ ٽڪر نہ کائي، نہ تہ سندس بيمار پاڻ جي حالت بگڙي ويندي. پر اهي خيال، جيڪي ايڏيءَ بي عقليءَ ۽ بي علميءَ جا خيال آهن، آهڙائي غلط يا صحيح، بنياد وارا يا بي بنياد آهن، جهڙا اسان جا پنهنجا خيال آهن، جن موجب اسان مان ڪيترا اڄ بہ تعويذ ٻڌيو، حمائلون ڪنيو يا آڱرين ۾ خاص‌خاص پٿرن جي ڄڙن جون منڊيون پايو يا ڳچيءَ ۾ مڻيا ۽ هار وجهيو پيا هلندا آهن، ۽ پيا بہ سوين اهڙا ڀرمن ۽ وسوسن وارا ڪم ڪندا ٿا رهن، انهيءَ لاءِ تہ سوڻ، سڻو ڏيئين يا ڪنهن اوچتيءَ بلا کان هو بچي سگهن!

ڏائڻ يا ڀوپي جو ذڪر قديم دور جي ماڻهن ۾ عام هو، ۽ هاڻي بہ پوئتي پيل قومن ۾ گهڻو ڏسجي ٿو. ڏائڻ يا ڀوپو اهو شخص آهي، جيڪو ڪنهن جنتر منتر يا جادوءَ جي ذريعي سان، جنهن کي بہ چاهي آن کي بد روحن جي دشمنيءَ جو شڪار بڻائي سگهي ٿو. ان سلسلي ۾ ڏائڻ يا ڀوپو جيڪو اثر يا طاقت هلائي سگهي ٿو، آن کي هُدو (عهدو) يا اذن چيو ويندو آهي. تاريخ جي بنهہ تازو گذريل دورن ۾ بہ ”ڏائڻيون مارڻ“ هڪ ضروري، عزت‌وارو ۽ پرآڀڪاري ڪم سمجهيو ويندو هو. انساني ذهن تي جن ڪوڙن خيالن ۽ عقيدن راڄ ڪيو آهي، انهن ۾ خراب ۾ خراب عقيدو ۽ خيال هيءُ ڏائڻ يا ڀوپي جي ”هُدي“ يا اذن وارو خيال آهي. سڌريل انسانن جي ذهن تان هيءُ خيال، تاريخي خيال کان، بنهہ ڪو ٿورو عرصو ٿيو آهي، جو لٿو آهي. شيڪسپيئر جي لکڻين مان ظاهر آهي تہ سندس ڏينهن [سترهين صدي عيسويءَ] ۾ هيءُ عقيدو انگلنڊ ۾ بلڪل

عام هوندو هو. ڪنهن وقت ۾ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جي ميساشوسيٽس رياست ۾ هيءُ خيال ايترو عام مچيو ويندو هو، جو اُن ڪان انڪاو ڏي ٿي نٿي سگهيو. ميڪسيڪو شهر ۾ ڏائٽيون، قانوني طور، ١٨٧٣ع تائين به قاسيءَ تي چڙهنديون رهيون آهن.

ڪيترا وحشي قبيلا پنجن يا ڇهن کان مٿي عدد سمجهي ئي نٿا سگهن، ۽ سولي ۾ سولا جوڙ ڪٽ جا حساب به آڱرين تي ڳڻڻ کان سواءِ هو ڪڍي نٿا سگهن. وحشي ماڻهو ڪوبه خيالي حساب ڪري نه سگهندو آهي.

وحشي ماڻهوءَ جو ذهن جنسي شين کي ئي و يچاري سگهي ٿو. هو فقط جنسي شين بابت ئي سوچي سگهي ٿو، جن کي هو ڏسي سگهي، ڪٽي سگهي ۽ ڪم آڻي سگهي. خيالي ڳالهيون، مثلاً انگ ۽ عدد، هن جي ساديءَ سمجهه ۽ ٻاراڻي ذهن جي پهچ کان مٿي آهن. داسرا نيگرو قبيلي جي ماڻهن بابت لکندي، هڪڙو عالم ٻڌائي ٿو ته "هو ڳڻڻ ۾ پنجن جي انگ کان پوءِ ڏاڍو منجهي ٿا پون. ڇاڪاڻ ته رهيل ڪو هٿ ڪونه اٿن، جنهن سان ٻئي هٿ جي آڱرين کي جهلي، هو وڌيڪ ڳڻي سگهن. پر هونئن پنهنجن ڍورن جي سنڀال ۾ ايڏا پڪا آهن، جو مشڪل سان ڪو سندن ڍڳو ڪانئن لڪي يا پوئتي رهجي وڃي. رهجي ويل يا وڃائجي ويل ڍورُ هو پنهنجي مال جي وڳ کي ڳڻي ڪونه معلوم ڪندا آهن، پر اُن جو ڇاتل سڃاتل مهانڊو، جو وڳ ۾ نه ڏسندا آهن، ته سمجهي ويندا آهن ته ڍور گم آهي. جڏهن شين ۽ سامان جو سودو ڪندا آهن، تڏهن هنن جو دستور هوندو آهي ته هرهڪ ڍڳ جو عيوض الڳ الڳ ڏيندا ۽ وٺندا آهن. مثال طور، سمجهو ته هڪ ڍڳ جو عيوض يا ملهه هو تماڪ جون ٻه پنڊيون ٿا مقرر ڪن. هن حالت ۾ داسرا نيگرو لاءِ هيءُ حساب ڏاڍو مشڪل ٿي پوندو

ته ڀيڪيون به رڍون ڏيئي ڀيڪيون چار پنڊيون وٺــي لاهي. هو هڪ هڪ رڍ جو پاڻ ۾ الڳ الڳ حساب لاهيندا." ساڳيو ليکڪ ٻڌائي ٿو ته "دامرا قبيلي جي ماڻهوءَ کي الف جاءِ کان ب جاءِ تائين ۽ ب جاءِ کان د جاءِ تائين رستو پوريءَ طرح معلوم نه هوندو، پر جيڪڏهن الف جاءِ کان د جاءِ تائين وچان سڌي رستي وٺي وڃڻ لاءِ چئبس، ته بنهه منجهي وائڙو ٿي بيهي رهندو."

وحشي ماڻهو جيڪي اوزار ۽ هٿيار ڪم آڻين ٿا، تن کي جانچي ٿو ڏسجي ته خبر پوي ٿي ته آهي وڏن ڪيترن ئي هزارن سالن کان ٺهندا ۽ سڌرندا پئي آيا آهن. آهي سندن اوزار ۽ هٿيار هنن ڪنهن هڪ ئي وقت ڪونه ٺاهيا يا ايجاد ڪيا آهن. آهي هنن وقت بوقت نندين نندين تبديلين وسيلي — گهڻو ڪري ته رڳو ڪنهن اتفاق سان، نه ته ڪجهه ڪم آڻيندي، ٿورو نيڪ ڪندي، آزمائيندي، وري سڌاريندي —— سالن جــا سال ائيــن لاڳيتين ڪوشش ســان ٺــاهي راس ڪيا آهن.

١٥ - وحشي ماڻهن جا اخلاقي خيال

پهريون پهريون انساني نيڪيون، جيڪي آڳرين ۽ وڏين، سي آهي هيون، جيڪي فرد يا قبيلي جي بچاءَ ۾ فائديمند ثابت ٿي ٿيون — مثلاً پهلواني، سچائي يا وفاداري، ڏک جو سهڻ، گهڻگهرائي يا همدردي ۽ ساراهه جي سڌ ۽ گلا جو ڊپ.

پهلوانيءَ، جرئت يا همت کان سواءِ ڪو به ماڻهو چوڌاري دشمن سان ڀريل دنيا ۾ پنهنجي قبيلي لاءِ ڪمائتو ثابت نٿو ٿي سگهي، ۽ نه ان سان گهڻو وقت سچو يا وفادار ٿي رهي ٿو سگهي. انهيءَ ڪري ڪردار جي اها خاصيت قديم ۽ پوئتي پيل ماڻهن ۾ هرهنڌ ۽ هميشه ساراهي ۽ ڳائي ويئي آهي.

اڳتي وڌي آيل ماڻھن ۾ خطري جون حالتون گھڻيون پئي ويون آھن؛ انھيءَ ڪري سڌريل ماڻھن ۾ جسماني ھمت يا پھلوانيءَ جي استعمال جا موقعا گھٽ پيش اچن ٿا. ان جي جاءِ تي ھاڻي اخلاقي ھمت يا اخلاقي پھلوانيءَ جي خاصيت جو گھڻو ذڪر ٿيندو رھي ٿو. انساني دنيا جا آئيندي جا سورما قبيلائي يا قومي سورما نه پر اھي شمار ٿيڻ لڳندا، جيڪي انسانيت جا سورما ھوندا.

ماڻھو اڳين خطرناڪ وقتن ۾ ھڪبئي سان ھٿ ھٿ ۾ ڏيئي، ھڪبئي جا آڌار بنجي پيھندا ھئا، ڇاڪاڻ ته جيئري رھڻ واسطي ان کان سواءِ ھنن لاءِ ٻيو ڪو به رستو ئي ڪونه ھو. جيوت جي ڇڪتاڻ ۾ اڪيلي ماڻھوءَ جي ڪا جاءِ ئي ڪانه ھئي. ھو جيئرو فقط ٻين سان گڏ جي جيئڻ وسيلي رھي سگھيو ٿي. زندگيءَ جي جدوجھد ۾ ھو بچي فقط تڏھن سگھيو ٿي، جڏھن ھُن، پنھنجي طاقت ٻين جي طاقت سان ملائي، پاڻ کي پنھنجي دشمن کان وڌيڪ طاقتور ٿي بنايو. تجربي ڪيس ترت ئي ھيءُ سبق سيکاريو ھو ته جيڪڏھن ھُن گھريو ٿي ته ٻيا ڪيس مدد ڪن، ته ھُنس لازم ھو ته پاڻ به سوٽ ۾ ٻين جي مدد ڪري؛ جيڪڏھن ھن چاھيو ٿي ته ٻيا سائنس سچا رھن، ته سندس به ڪم ھو ته پاڻ به انھن سان سچو رھي. سچائيءَ يا وفاداريءَ جو گڻ، انھيءَ ڪري، اڳين ماڻھن وٽ ھرھنڌ ھڪ اوچي ۾ اوچو گڻ شمار ٿيندو پئي آيو آھي. ڪيترائي اھڙا مثال لکيل ملن ٿا، جن ۾ وحشي ماڻھو دشمن وٽ قيد ٿيڻ کان پوءِ مرڻ مري ويا ھوندا، پر پنھنجي سائين سان ھُنن غداري نه ڪئي ھوندي.

قبيلي جي ڀلي لاءِ جو ڪجھه ضروري آھي، آھو سواءِ ڏکليڦن سھڻ جي ماڻھو ڪري نٿو سگھي. وحشي لوڪن ۾ اھا آف نه ڪرڻ، سور پيي وڃڻ ۽ بڪ ڏک سھڻ جي

خاصيت، هميشه، هڪ اعليٰ خاصيت سمجهي ويئي آهي. آمريڪي 'ڳاڙهو هندستاني' پنهنجي رضا خوشيءَ سان نهايت ايذائيندڙ عذاب سهي ويندو آهي، ۽ دانهن نه ڪندو آهي، رڳو اهو ڏيکارڻ لاءِ ته هو ڪيڏو نه سخت جان ۽ ڏاڍو مڙس آهي.

ننڍي هوندي جن ٻڌراڙيءَ جي پورهيت ماڻهن ۾ آءٌ وهندو دوس، آنهن ۾ ڪيترائي اهڙا خيال عام هوندا هئا، جيڪي بنيادي طرح وحشي لوڪن جا خيال سڏجي سگهيا ٿي. ڏاڍ مڙسيءَ جي آزمائش اسان ڇوڪرن ۾ هيءَ عام هوندي هئي ته ڏيکن نڌهن جي ڇپٽيءَ سان آڱرين جي ڏوڏن تان چمڙيءَ ٽڪر، دانهن ڪرڻ بنان، ڪير ٿــو پٽڻ ڏئي. ۽ جيڪو ڇوڪرو سيني آڱرين جي ڏوڏن تان ائين پوٺيون پٽائي سگهندو هــو، آهو سيني ڇوڪرن جو اڳواڻ يا سورهيو ليکيو ويندو هو. اسان مان هرڪو "هن جي پاسي" هوندو هو.

ماڻهوءَ جي **سماجي فطرت** يا گڏجي رهڻ جـي عادت، هن کي شايد پنهنجي باندرنما ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي، جيڪي گهڻو ڪري سدائين الڳ الڳ ولرن يا قبيلن ۾ رهندا هئا. سماجي فطرت. جي معنيٰ آهي، جاندار جيون ۾ هڪٻئي سان گڏجي هلڻ چلڻ، گڏجي رهڻ ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هڪٻئي کي مدد ڪرڻ جو لاڙو. سماجي جانورن ۾ هڪٻئي لاءِ آڪير جو مادو هوندو آهي. هو جڏهن پنهنجي همجنس جانورن کان الڳ ٿيندا آهن، ته ڪجهه بي آرام ٿي پوندا آهن ۽ پاڻ کي اڪيلو ۽ ويڳاڻو محسوس ڪندا آهن.

ماڻهو شروع کان ئي هڪٻئي جا هڏ ڏوکي ٿي رهيا هوندا، ۽ منجهن هڪٻئي لاءِ ضرور ٿورو يا گهڻو همدرديءَ جو جذبو اصل کان موجود رهيو هوندو؛ ڇوته ٻين جانورن وانگر هن پڻ خطري جي وقت هڪٻئي کي خبردار پئي ڪيو

هوندو ۽ دشمن تي حملي وقت توڙي آن کان بچاءَ مهل هڪبئي جي مدد پڻ ڪئي هوندي. جيئن جيئن ماڻهو دنيا ۾ زور وٺندو ويو ۽ ٻيا جانور پوئتي پوندا ويا ۽ ماڻهوءَ جي دشمنن طور آنهن جي اهميت گهٽبي ويئي، تيئن تيئن ماڻهو قري، هڪبئي جا تاڪائو ۽ دشمن ٿيندا ويا. ۽ پوءِ ايامن کان هڪبئي سان وڙهندي وڙهندي، ماڻهن ۾ هڪ پاسي قبائلي جبلتون، خيال، غلط اثر ۽ نفرتون پيدا ٿيون، ۽ ٻئي پاسي آنهن ۾ ٻڌيءَ، وفاداريءَ ۽ ڌرتيءَ سان پيار جا رشتا اپريا ۽ مضبوط ٿيا.

ساراهه جي سٽ ۽ گلا جو ٻپ- انهن، جيئن اڄ سيني اڳتي وڌيل ماڻهن ۾ تيئن وحشي ماڻهن ۾ ٻڻ، نهايت زبردست اثر وارن اخلاقي ٻنڌڻن يا ضابطن جو ڪم پڻ ڏنو آهي. "ناماچار" جي خواهش اڻ سڌريل کان اڻ سڌريل ماڻهن ۾ ٻه نهايت تيز ۽ مضبوط صورت ۾ موجود ڏٺي ويئي آهي. ڪين ڏسبو آهي ته موقعي بي موقعي پاڻ کي ٻيا پڌائيندا آهن، ڏاڍي دل لائي پاڻ کي ٻيا سينگاريندا آهن، ۽ پنهنجي ڏاڍمڙسين جون نشانيون وڏي چاهه ۽ فخر سان ٻيا گڏ ڪندا ۽ سانڍيندا آهن - ۽ آهو سڀ وڳوان لاءِ ته ثابت ڪري سگهن ته هو وڏيءَ ڪنهن عزت ۽ تعريف جي لائق آهن.

وحشي ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، آن جي ڪيس تمام گهٽ خبر آهي. هن وٽ سفر لاءِ ريل گاڏيون ڪين آهن، هن وٽ ٽيليفون ۽ تار آفيسون، اخبارون ۽ ڪتاب ڪين آهن. هو جيڪي جاڻي ڏي آهو گهٽي قدر فقط آهو ڪجهه آهي، جو هو اکئين ڏسي ٿو ۽ ڪنين ٻڌي ٿو. هن جي دنيا جون حدون فقط سندس نظر جي حدن تائين پکڙيل آهن. سامهون جبل جي قطار جي ٻئي پاسي ڇا آهي، آن جي ڪيس ڄاڻ ڪانهي - سواءِ ايتريءَ ڳالهه جي ته اوڏانهن سندس دشمن رهن ٿا. ۽ جبل جي ٻئي

پاسي جيڪو ماڻهو رهي ٿو، آهي هين پاسي واري ماڻهوءَ بابت به ساڳي سوچ ۽ ساڳيو خيال رکي ٿو. ”قومن جـــي وچ ۾ نفرت ۽ دشمنيءَ جا پهاڙ ڪڙا ٿي ويـــل آهن“- پوئيءَ جي اِن اصطلاح مان انسان جي وحشي جيوت جي آن ”پنهنجي پاسي واريءَ“ محدود دنيا جي ياد تازي ٿئي ٿي.

وحشي ماڻهو پنهنجي قبيلي جي ماڻهن مان ٿلهي ليکي هڪ خاص اخلاقي ضابطي هيٺ هلندو چلندو آهي. پر سندس قبيلي کان ٻاهر جيڪي ماڻهو هوندا آهن، آهي سڀ هن جا دشمن آهن، ۽ انهن مان هو بلڪل ٻئي نموني هلندو آهي. جيڪي ڪم هڪڙو وحشي پنهنجي قبيلي جي ماڻهن خلاف ڪري ته خراب ۽ سزا لائق سمجهيا وڃن، آهي ساڳيا ڪم جيڪڏهن هو قبيلي کان ٻاهر وارن ماڻهن خلاف ڪندو ته آهي نه رڳو اعتراض جوڳا نه سمجهبا، پر ڪن حالتن ۾ ته آنهن کي انعام لائق سمجهيو ويندو. وحشي دنيا ۾، ماڻهوءَ جي ڪــن جي ڏورتڪ آنهن جي صورتن ۽ نتيجن ۾ٿاندر هرگز ڪانه ڪئي ويندي آهي، پر ان خيال سان ڪئي ويندي آهي ته آهي قبيلي کان ٻاهر وارن ماڻهن خلاف ڪيل آهن يا خود قبيلي جي ماڻهن خلاف ٿيل آهن.

آفريڪا جي بلانتي قبيلي جي ماڻهن وٽ چوريءَ جي سزا موت آهي، پر چوري آها، جا قبيلي جي ڪنهن ماڻهوءَ جي مال جي هجي. ساڳيا هي ماڻهو ٻين قبيلن جي ماڻهن جي مال جي چوريءَ ڪـــي همتائين ۽ آن لاءِ پنهنجن ماڻهن کي انعام پڻ ڏين.

ڪن اڻ سڌريل قبيلن ۾، مائـون پنهنجن پـٽـن لاءِ دعائون گهرنديون آهن ۽ ٻاسون باسينديو آهن، ته آهي وڏا چور ۽ ڪاسياب ڌاڪو ٿين - پر پنهنجن ماڻهن جي مال جا نه، ٻين ماڻهن جي مال جا - ۽ آن لاءِ ڪين ننڍي هوندي ڏکين ڏکين آزمائشن مان پار لنگهائينديون آهن.

سرهينري مين، سفيد فام ماڻهن جي ابن ڏاڏن بابت لکندي، ٻڌايو آهي ته ”اسان جي وحشي مائٽن ۾ انساني ڀائپيءَ جهڙي ڪابه ڳالهه ڪانه هئي. رڳو رت جي مائٽي سڃاڻندا هئا. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن جو رت“ نه هوندو هو، ته پوءِ آنهن جي وچ ۾ ڀيو ڪو لاڳاپو چڻ هوندو ئي ڪونه هو. آهو پوءِ بس دشمن ٿيو، جنهن ڪي نفرت ڪبي، ساڙبو، يا ان سان اهڙي هلت ڪبي، جيئن ڪن جهنگلي جانورن سان سڄو قبيلو گڏجي ويڙهه سهل ڪندو آهي، ۽ جيئن سچ پچ ڪنهن چالاڪ ۾ چالاڪ ۽ خطرناڪ ۾ خطرناڪ جهنگلي جانورن سان ڪبي آهي. ان سلسلي ۾ بلڪل صورتحال هيءَ هوندي هئي، جو ڪتا، جيڪي قبيلي سان لڏپلاڻ ۾ گڏ هلندا پيا هئا، آنهن ۽ قبيلي جي وچ ۾ پنهنجائپ وڌيڪ هوندي هئي، ۽ اوتري پنهنجائپ ٻه قبيلي جي ٻئي ڪنهن ڌارئين قبيلي جي ماڻهن سان ڪانه هوندي هئي.

دشمنيءَ ۽ نفرت جو جذبو، جيڪو هڪ وحشي ماڻهو ڌارين، پنهنجي قبيلي کان ٻاهر وارن، ماڻهن لاءِ دل ۾ رکي ٿو، آهو هن جي دل ۾ پنهنجي قبيلي جي ماڻهن لاءِ جيڪو سماجي ڳانڍاپي ۽ وفاداريءَ جو جذبو رهي ٿو، آن جو ڇڻ پورو پورو ضد يا ٻيو پاسو آهي. سڀني ۽ تڪرار يا همدرديءَ ۽ نفرت جي وچ ۾ آهوئي ساڳيو لاڳاپو موجود ڏسجي ٿو، جهڙو سک ۽ ڏک ۾ يا خوشيءَ ۽ غم ۾.

وحشي لوڪن لاءِ اعليٰ اخلاقي نيڪي ان ۾ آهي ته آهي ڪم ڪيا وڃن، جيڪي هن جنگ ۽ جدل سان ڀريل دنيا ۾ قبيلي جي بچاءَ لاءِ ضروري هجن: يعني — جُرئت، همت ۽ مڙسي؛ سچائي ۽ وفاداري؛ تڪليفن سهڻ جو مادو؛ همدردي؛ ۽ قبيلي جي سماجي، مذهبي ۽ سياسي جوڙجڪ جي قاعدن ۽ دستورن جي پوري تعميل. اهي اخلاقي نيڪيءَ جون ڳالهيون،

بهرحال، قبائلي دائري ۽ قبائلي نوعيت جون آهن؛ ٻاهرين لاءِ نفرت، بي ترسائي، مسهپ، فريب ۽ ٺڳي، ڦرلٽ ۽ خون جهڙا خيال ۽ ڪم پسند ڪيا ۽ همٿايا ويندا هئا. شخصي دائري جون نيڪ ڳالهيون مثلاً نماڻائي، صفائي، ٻاڻ تي ضابطو، محنت، ڏيان سان هلڻ، ڪاڏي پيتي ۾ احتياط رکڻ، ۽ پنهنجي سڌاري ۽ واڌاري جو خيال رکڻ — اهي ذاتي اخلاقي اڇڻ انساني ترقيءَ جي سفر ۾ ماڻهوءَ گهڻو پوءِ پرايا ۽ پسند ڪيا. انسان دوستي، عدل ۽ انصاف، سخا، ٻئي جو ڏورو مڃڻ، ماڻهپوءِ گڏيل ترقيءَ جي خواهش — انسانن ۾ اهي اجتماعي اخلاق جون ڳالهيون پڻ قبائلي زندگيءَ جي دور کان پوءِ جون پيدا ٿيل ۽ حاصل ڪيل آهن.

ماڻهن ۾ وحشي ماڻهو به آهن ۽ نيم وحشي ماڻهو به آهن. ڪيترائي ماڻهو، جيڪي ڪافي اڳتي وڌي چڪا آهن ۽ هڪ حد جي تهذيب جا مالڪ پڻ آهن، اهي به اجا وحشي پيا سڏجن. ڪيترا نام نهاد "وحشي" ماڻهو پنهنجي اخلاقي ۽ ذهني سطح ۾ اُن کان گهڻو مٿي اُڀري چڪا آهن، جيڪا سطح وحشي ماڻهن جي اخلاق ۽ ذهن جي مٿي بيان ٿيل مثالن مان ظاهر ٿئي ٿي. پر، جيئن ته ماڻهو جانورن جي ٻنهه هيٺين ڏاڪن تان چڙهي مٿي ٿيو آهي، تنهنڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ماڻهن ۽ جانورن ۾ اهڙا وچينءَ ڪڙيءَ وارا جاندار پڻ ضرور وجود ۾ آيا هوندا ۽ جيڪڏهن رهيا هوندا، جن کي مٿي بيان ڪيل وحشي ماڻهن جي درجي کان به گهٽ درجي وارا جانور سڏي سگهجي ٿو.

باب چوٿون

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۽ وحشي جيوت جا باقي نشان

١ - هن سبق جو مقصد

هن سڄي سبق جو مقصد آهي پنهنجين فطرتن بابت ڪجهه سکڻ - يعني جيئن ته اسان جون فطرتون آهن، آهي اسان ڪيئن حاصل ڪيون ۽ ڪٿان حاصل ڪيون.

توهان گهڻو ڪري ٻڌندا پيا آيا آهيو ته انساني فطرت ڪڏهن به بدلجي ڪانه ٿي. آها اڄ به ساڳي آهي، جهڙي هميشه کان رهي آهي، ۽ اها جيئن اڄ آهي، آئينده پڻ سدائين اهڙي رهندي. پر اها ڳالهه صحيح نه آهي. انساني فطرت جيئن اڄ آهي، آها وڌندي، بدلجندي بدلجندي، پنهنجي آن حالت کي پهتي آهي، ۽ آئينده زمانن ۾ به ساڳيءَ طرح وڌندي ۽ بدلجندي رهندي. اها سدائين ائين موجود نه رهي آهي. آها ٿيندي ٿيندي، ٿي آهي - بلڪل ائين جيئن زمين جي اندر ڪوئلا ٿيا آهن يا جيئن دريائن جون واديون ۽ جبل ٿيا آهن.

اسين ڪڏهن ائين سمجهندا هئاسين ته زمين اندر ڪوئلا سدائين ائين ئي هئا جيئن اڄ آهن، پر هاڻي اسان کي معلوم ٿيو آهي ته نه، ائين نه هو. ڪوئلا زمين جي اندر، لڳ ڀڳ سڀ جا سڀ، دنيا جي هڪ خاص دور ۾ ٿيا، جنهن کي ارضيات جي علم ۾ سڏجي ٿي "ڪوئلي ساز" (Carboni-ferous Age) دور ٿو. آن دور کان اڳ، زمين ۾ ڪوئلو ڪونه هو، يا تمام ٿورو هو. اسان کي اهو به معلوم آهي ته ڪوئلو زبون ٿيل نباتاتي مواد منجهان ٿيو آهي، جيڪو جُڳن جا

جهڙيءَ پٿر ڇڏيو، وڏيو ۽ هڪ جي مٿان ٻيو ڪري، ڍڳن تي ڍڳ ٿيندو ويو ۽ پوءِ اهي ڍڳ پٿرن ۽ مٽيءَ جي تهن هيٺان ڍڪبا ۽ دٻجندا رهيا؛ ۽ انهن گرميءَ ۽ داب جي مختلف درجن جي عمل هيٺ اچڻ سبب آهي ڍڳ پوءِ بدلجي مختلف نمونن جا ڪوئلا بڻيا. سخت قسم جو ڪوئلو نرم قسم جي ڪوئلي کان الڳ آهي، ڇاڪاڻ ته اهي گرميءَ ۽ داب جي الڳ الڳ اثرن هيٺ آيل آهن.

اسين انهن سمجهندا هئاسين ته جبل ۽ دريائن جون واديون اصل کان انهن هيون جيئن هاڻي آهن ۽ سدائين انهن رهيون آهن. پر اڄ اوهين ڄاڻو ٿا ته صحيح حقيقت ڇا آهي، ڇاڪاڻ ته اوهان طبعي ارضيات (Physiography) جو علم پڙهيو آهي. اوهان کي خبر آهي ته دريائن جون واديون خود دريائن جي وهڪرن سبب جڙيون آهن، جيڪي آتان جڳن جا جڳ وهندا رهيا آهن ۽ پنهنجا رخ بدلائيندا رهيا آهن. اوهان کي خبر آهي ته جبل ڌرتيءَ جي پيٽ مان ونجي ۽ سروٽجي آيا ٿيا آهن، ۽ ماڻن هوائن جي ڌڪرجڻ ۽ مٿن پاڻيءَ جي وهڻ سبب آهي انهن گهڙجي ٺهي، الڳ الڳ شڪليون وٺي بيٺا آهن، جن ۾ اڄ ڏسجن ٿا. انساني فطرت جي به ساڳي اها حالت آهي. اها ٺيندي ٺيندي انهن ٿي آهي.

هن سبق ۾ آءٌ اوهان کي سمجهائڻ گهران ٿو ته اسان جي فطرتن ۾ جيڪي جبلتون موجود آهن، انهن مان ڪن جو بنياد يا اصل ڇا آهي.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي فطرت يا سڀاءَ ۾ جيڪي تمام زورائتيون ڇڪون يا لاڙا آهن، انهن مان گهڻا زائد آهن. آهي اهڙا لاڙا آهن، جيڪي دنيا جي اڳين ۽ وڏيڪ قديم دورن ۾ ماڻهوءَ لاءِ ڪارائتا هئا، پر اڄوڪين بدليل حالتن ۾ آهي هن لاءِ بنهه بيڪار آهن. آهي اسان جي سڀاءَ جا جزا بڻيا اڄ

به اسان جي فطرت ۾ موجود آهن، سو بلڪل آنهن ساڳين سببن ڪري، جنهنڪري اسان جي بدن ۾ وڏيل آندو، ڪن جون مشڪون ۽ ٻيا اعضا ڪيئي نڪما بدني ڀاڱا باقي رهيا پيا آهن. ڊارون جي چوڻ موجب، ماڻهوءَ جي بدن ۾ اٽڪل اسي (٨٠) اعضا الڳ الڳ ڀاڱا آهن، جيڪي اڄ وڃي بنهه زائد يا اجايا آهن، جن جو اڄ وڃي ڪوبه ڪارج ڪونهي. اسان جي فطرت يا سڀاءَ ۾ ته ڀاڻ نسبتاً وڌيڪ آنهن ڳالهين جو حصو آهي، جيڪي انهيءَ ساڳيءَ ريت اسان وٽ اڄ زائد ۽ اجايون آهن. اسان جي بدن ۾ به گهڻو ڪجهه ردي سامان پيو آهي، پر اسان جي ذهن ۽ فطرتن ۾ ته ڀاڻ وڌيڪ گند پريل آهي.

ڪنهن شخص جو قول آهي ته ”تهذيب يا سڀيتا جو ڏکيو پيچ آهي.“ برابر، تهذيب جو پيچ آهي، ۽ تمام ڏکيو پيچ آهي. اهو آنهن خيالن، ويساهن ۽ رسمن رواجن جو ٿهيل آهي، جن ماضيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻو ڪم ڏنو، پر آهي اڄ سُدي خارج ۽ بيڪار ٿي ويل آهن. پوءِ به آنهن کي اسين ڀاڻ سان ڪنيو پيا گهمون ۽ آنهن مان جند ڇڏائي سگهون، سو رڳو انهيءَ ڪري، جو اسان ۾ آها سگهه ۽ سُرت ڪانهي، جو انهن کي ڀٽي، پري اڇلائي ڇڏيون. دنيا لاءِ سچ پچ ته اهو ڏاڍو ضروري آهي ته ٿوريءَ ٿوريءَ مدت کان پوءِ ڀاڻ کي نئون روپ ڏئي، ۽ آن لاءِ ڪيس بيڪار ۽ اجايون شيون وقت بوقت ڪڍي اڇلائي ڇڏيون پونديون ۽ اعلي خيال ذريعي جيڪي نيون شيون ڪيس دستياب ٿيون آهن، انهن کي پنهنجو ڪرڻو پوندو.

ٻهريون سبق، گهرو جانورن جي اصل نسل بابت، ان لاءِ ڏنل هو ته اها ڳالهه سمجهي وڃي ته سڀ گهرو جانور جهنگلي جانورن جو اولاد آهن. آن ۾ ڪجهه اهو به

سمجهايو ويو ته جنهن دنيا ۾ گهرو جانورن جا ابا ڏاڏا رهندا هئا، خود اها دنيا ڪهڙي قسم جي هئي ۽ ان دنيا ۾ اهي پنهنجي جيوت ڪيئن گذاريندا هئا.

ٻيو سبق، جنهن ۾ گهرو جانورن ۾ جهنگلي جيوت جا نشان سمجهايا ويا آهن، ان ۾ هيءَ ڳالهه ٻڌائي ويئي ته اڄڪن گهرو جانورن جي سڀاءَ ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون عادتون ۽ خاصيتون موجود آهن، جيڪي وٽن سندن جهنگلي سڀاءَ جي باقيات منجهان آهن — يعني انهن جي جيوت جي آسپاس جون حالتون جيتوڻيڪ اڄ بلڪل بدلجي ويل آهن، ته به سندن سڀاءَ يا فطرتون ڪيترين ئي ڳالهين ۾ اهي ساڳيون قائم آهن ۽ حالتن جي بدلجڻ سان هو انهن ڳالهين ۾ پاڻ کي بدلائي نه سگهيا آهن.

ٽئين سبق ۾ مٿين سطح جي ماڻهن يا قومن جي اصل نسل بابت سمجهاڻي ڏني ويئي آهي. ان ۾ ٻڌايو ويو آهي ته انسانن جا سڌريل ۽ مٿي چڙهيل قبيلا پڻ اصل ۾ جهنگلي ماڻهن جو نسل آهن، جن کي عام طرح وحشي ماڻهو سڏجي ٿو — بلڪل ائين جيئن اسان جا گهرو جانور جهنگلي جانورن جي نسل مان آهن. هن سبق ۾ وحشي ماڻهن جي سڀائن بابت، جنهن قسم جي دنيا ۾ هو رهندا هئا ان بابت ۽ اتي هو ڪيئن رهندا ڪندا هئا ان بابت پڻ ڪافي ڪجهه سمجهايو ويو آهي.

ان کان پوءِ چوٿين ۽ پنجين سبق ۾ مٿين سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا نشان سمجهايا ويا آهن، ۽ ٻڌايو ويو آهي ته هنن اوچن ماڻهن ۾، جن کي سڌريل ماڻهو سڏجي ٿو، اڃا تائين به ڪيترائي جهنگلي ماڻهن جي سڀاءَ جا باقيات موجود آهن.

٢ - جبلتون

جبلت يا سڀاءُ جي ڇڪ جيڪا ساهه ۾ هڪ اهڙي فطري يا سڀاوڪ لاڙي کي ڄاڻائي ٿو، جنهن ۾ هو، سواءِ سکيا يا تجربي جي، هڪڙو ڪم هڪڙي ڪنهن خاص نموني سان ڪري ٿو. جبلتون ڄمڻ شيون آهن. ڄمڻ سان اسين آهي پاڻ سان آڻيون ٿا. پکي بهار جي موسم ۾ آتر ڏانهن ۽ سرءُ ۾ ڏکڻ ڏانهن اڏامي ويندا آهن - ڇاڪاڻ ته هنن جي فطرت ۾ اهو لاڙو يا اها ڇڪ رکيل آهي، جنهن کي هو مڃي ائين ڪن ٿا. هنن اهي ڳالهيون سکيون نه آهن. اها ڇڪ منجهن ڄمڻ سان پيدا ٿيل آهي. اها هنن جي سڀاءَ جو هڪ حصو آهي. مادي پکيءَ، ڳئونءَ ۽ زال ڪسي پنهنجن پنهنجن ٻچن سان پيار ڪرڻ ڪنهن سيکاريو ڪونهي. اها منجهن هڪ ڄمڻي ڇڪ آهي، اها سندن جبلت آهي - ۽ اها جاندارن جي خودپسندي يا پاڻ پائيندڙ جوت جي دنيا جي هڪ حسين ترين جبلت آهي.

مون کي خبر ناهي ته اوهان ڪڏهن ڪا جهنگلي مادي تتر ٻچن سان جهنگ ۾ ڏٺي آهي يا نه، ته ڪيئن ڪنهن آڙي وقت ۾ هن جا ٻچا سندس ڏانهن ڀڄندي ٿي گهڙيءَ ۾ ڪک پن ٿي ويندا آهن! ڪٽي هڪڙي ڏينهن جائي ڦٽل هجن ۽ گهڙي گهڙي مس هلي سگهندا هجن، ته به هي جيتامڙا ماءُ جي رڙ ٻڌڻ سان ئي اهڙيءَ هوشياريءَ ۽ تڪڙائيءَ سان ڏڙي پکڙي، ڪي پنن هيٺان، ڪي پٿ جي ڪنهن ڪُٻ ۾ ۽ ڪي ڪٿي ائين لڪي ويندا ۽ ٻنهه پترن وانگر گيگ ڪري پئجي رهندا، جو آنهن کي ڳولي لهڻ ناممڪن ٿي پوندو - جيتوڻيڪ ماڻهوءَ کي خبر به هوندي ته هيتي ڪٿي هو لڪا پيا آهن! هنن جيتامڙن کي اهو سمجهه ڪرڻ ڪنهن ڪونه

سيڪاريو هو، ٻنهي آني مان ڦٽڻ سان ئي اما جبلت سان گڏ آهي ـ بلڪل ائين جيئن چمڻ سان سندن ڪنڊو ياڪر نڪهي جو هڏو سان گڏ آهي، يا سندن نرم ڪنهڙا يا سندن ڪاڏي جي چڪ سان گڏ آهي.

جبلتون ڪمائيون آهن. آهي عقل ۽ تجربي جي بدران ڪم ڏين ٿيون. جاندارن جي الڳ الڳ جنسن کي الڳ الڳ جبلتن جا سيٽ مايل آهن. پر ساڳيءَ جنس جي سڀني ميمبرن کي ساڳيون جبلتون مايل هونديون آهن. پنهنجي انساني جنس ۾ جيڪي اهڙا لاڙا يا ڇڪون اسين ڏسون ٿا، انهن کي اسين ماڻهوءَ جو سڀاءُ يا انساني فطرت سڏيون ٿا. لومڙ جو سڀاءُ يا فطرت نالو آهي جبلتن جي آنهيءَ مجموعي جو، جيڪي لومڙن ۾ ڏسجن ٿيون، ۽ گهوڙي، جي فطرت انهن لاڙن ۽ جبلتن جو نالو آهي، جن جي اثر هيٺ گهوڙو آهو ڪجهه ڪندو آهي، جو ڪجهه ڪندي آن کي ڏسبو آهي.

بنيادي طرح، ماڻهوءَ سميت سڀني ٿڃڻءَ سطح جي جانورن جا سڀاءَ گهڻي قدر ساڳيا آهن ـ بلڪل ائين جيئن آنهن جي بدني بناوت بنيادي طرح ساڳي آهي. ماڻهوءَ سميت ٿڃڻءَ سطح جي سڀني جانورن کي ڪرنگهي جو هڏو ٿئي ٿو، پاسريون ٿين ٿيون، چئن تاڪين واري دل ٿئي ٿي، ٻه ڦڦڙ ٿين ٿا، ٻه جوڙا بازن جا (جوڙو هٿن جو، جوڙو پيرن جو ـ ماڻهوءَ جي حالت ۾) ٿين ٿا، جن ۾ ساڳيا هڏا هوندا آهن، ۽ سڀس ٿئي ٿو جنهن ۾ اکيون، ڪن، نڪ ۽ وات لڳ ڀڳ ساڳيءَ نسبت سان لڳل آهن. ۽ انهيءَ ساڳيءَ طرح، ماڻهوءَ سميت سڀني ٿڃڻءَ سطح جي جانورن جي سڀائن ۾ پنهنجن ٻچن لاءِ اوسيڙي رکڻ، پنهنجن سنگين لاءِ سڪ، بک ۾ ڪاڏي هٿ ڪرڻ جي چڪ ۽ وڏ ۾ وڏ جيئڻ لاءِ وس آهر جتن ڪرڻ جا بنيادي لاڙا ساڳيا موجود آهن. ڪتو، ٻلي،

جهرڪي ۽ ماڻهو جيتوڻيڪ ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي کان گهڻو مختلف آهن، پر جيئري رهڻ جي چاهه، ۽ سُور جي بدران سُک پسند ڪرڻ ۾ اهي سڀئي بلڪل ساڳيا آهن.

٣ - عادتون

عادت کي ثانوي فطرت يا ٻيو سڀاءُ سڏيو ويو آهي. اُن جو اهو نالو بلڪل صحيح آهي. اسان جي پهرين فطرت آها آهي، جيڪا اسين ڄمڻ مهل پاڻ سان گڏ آڻيون ٿا. آها اُنهن لاڙن تي مشتمل آهي، جيڪي اسان جي اوائلي بدني واڌ يعني ڄمڻ کان اڳ جي بدني واڌ، سان گڏ وڌن ٿا. جبلت اسان جي فطرت جو ڪنهن خاص ڪم ڪرڻ ڏانهن هڪ لاڙو آهي، جيڪو ڄمندي اسان ۾ موجود آهي. عادت اسان جي ڪنهن خاص ڪم ڪرڻ جو نمونو آهي، جيڪو اسين ڄمڻ کان پوءِ پرايون ٿا. اسان جي فطرتي ڪم ڪرڻ جي طريقن کي اسان جون عادتون بدلائي سگهن ٿيون، جيڪي اسين دنيا ۾ اچڻ کان پوءِ پرايون ٿا.

عادتون ورائي ورائي ڪم ڪرڻ سان ٺهن ٿيون.

جيستائين اسين اهڙيءَ دنيا ۾ رهون، جتي ڪابه ڳالهه دهرائجي نه سگهي، تہ ناممڪن آهي تہ اسين ڪي عادتون پرائي سگهون. جيترو گهڻا ڀيرا اسين ڪا ڳالهه يا ڪو ڪم ڪنداسين، اوترو ان جي وري ڪرڻ جو اسان ۾ لاڙو پيدا ٿيندو. ڪوبہ ڪم اوهان ڪجهہ عرصو ورائي ورائي ڪريو، تہ ترت ئي اهو ڪم ٿري اوهان جي عادت، ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ اوهان جي فطرت جو هڪ محڪم حصو بڻجي ويندو. زندگيءَ ۾ ڪيترائي ڪم آهن، جيڪي ورائي ورائي ڪرڻا پون ٿا - مثلاً هلڻ، لکڻ، ڪائڻ، راند ڪرڻ، ڪم ڪرڻ،

ڪپڙا پائڻ ۽ ممّائڻ وغيره وغيره. جڏهن اسين هزارين لکين ڀيرا هلون ٿا، ۽ ڳالهايون ٿا، ۽ کائون ٿا، ۽ ڪم ڪريون ٿا، ۽ ڪپڙا پايون ٿا، ۽ خواب لهون ٿا، ۽ وهنجون ٿا، ۽ پنهنجا نالا لکون ٿا، تڏهن آنهن کي ڪنهن نه ڪنهن خاص نموني يا ڍنگ سان ڪرڻ جي اسان ۾ عادت پئجيو وڃي. اسان جي هلڻ جو پوءِ هڪ خاص رنگ، اسان جي لکڻ جو هڪ خاص نمونو، اسان جي ڳالهائڻ جو هڪ خاص طريقو، اسان جي ڪپڙن پائڻ جي هڪ خاص انڪل، اسان جي کاڌي پيتي جي هڪ خاص پسند، ۽ اسان جي هڪ خاص شڪل سورت ۽ طبيعت بنجيو وڃي. هين مان ڪي ته واقعي گهڻيءَ حد تائين اسان جي اصلوڪيءَ فطرت تي منحصر آهن، جيئن اسان جي شڪل صورت ۽ طبيعت. پر خود آهي به گهڻي قدر اسان جي عادتن جو ئي نتيجو آهن. سُنهن گهڻي قدر روح جي آرسي آهي. جڏهن اسان ۾ ڪو آدمو آئي ٿو، جيئن ڪاوڙ يا خوشي، ته آهو سُنهن ۾ ڏسجي ٿو، ۽ جيڪڏهن ڪو آدمو وري وري اُئين اچي ٿو، ته آهو اتي جميو وڃي – ۽ پوءِ سُنهن جو خاص نقش بنجي بيهي رهي ٿو. اهڙيءَ طرح اسين ماڻهوءَ جي ذهن جي عمومي حالت جيڪا سندس منهن مان ظاهر ٿئي ٿي، تنهن کي ڏسي، چئي سگهون ٿا ته هي ماڻهو سوچيندو آهي، کلمک ۽ چرچائي آهي يا ڪاوڙيل ۽ ناراض قسم جو ماڻهو آهي.

اهي عادتون جيئن جيئن سال گذرندا وڃن ٿا، تيئن تيئن ڌهرائجندي ڌهرائجندي، گهاٽيون ۽ ڪٺريون ٿينديون وڃن ٿيون. عادت ٿيڻ جي شروع ۾ ته اسين مرضيءَ جا مالڪ آهيون ته آها شيءِ ڪريون يا نه ڪريون، پر وقت گذرڻ کان پوءِ نهايت مشڪل ڳالهه ٿي پوي ٿي، بلڪ ناممڪن ٿي پوي ٿي، ته جيئن عادت پڪي ٿي وڃي، ان جي ابتڙ عمل ڪري سگهون. عادت پوءِ اسان جي سائڻ ۽ اسين ان جا ٻانها ٿي

پئون ٿا. اسين ذهني ۽ اخلاقي عادتون بہ انهن ئي ٻنهين ٿا،
جيئن بدني يا جسماني عادتون. اسان ۾ ڪنهن خاص نموني
سان سوچڻ جي عادت پئجيو وڃي، ڪن خاص ڳالهين ڪي مڃڻ جي
جي عادت پئجيو وڃي، ۽ پوءِ جڏهن آهي ڳالهيون اسين هزارين
ڀيرا ائين سوچي چڪون ٿا ۽ وسهي چڪون ٿا، تہ پوءِ اهي
اسان جي ٻنهہ ساهہ جو ڀاڱو ٻجيو وڃن، ۽ پنهنجي ئي بچاءَ ۾
پوءِ اسين انهن کان ابتڙ ٻي ڳالهہ سوچي ۽ وسهي ئي نٿا سگهون.
جيڪڏهن اسين اهو لک يا ڏهہ لک ڀيرا سوچي سگهون تہ
چنڊ ميرانجهڙيءَ ڪپهہ جو ٺهيل آهي، تہ پوءِ شايد ڪڏهن بہ
وري آن کان ٻي ڳالهہ اسين سوچي ئي ڪين سگهنداسين –
پوءِ ڪٿي ڪيترا بہ سال وڏيڪ جيئندا رهون. اوهان سان
هرهڪ جا ڪي سياسي، مذهبي، تعليمي ۽ ٻين ڳالهين بابت
رايا ۽ عقيدا آهن؛ آهي رايا ۽ عقيدا اوهان جا جهڙا بہ آهن،
آهڙا انهيءَ ڪري آهن، جو اوهان ڪن آسپاس جي حالتن ۾ رهيا
آهيو ۽ ڪنهن خاص ڪٽنب يا خاندان جا فرد آهيو. گهڻين
حالتن ۾، اهي اوهان جا رايا ۽ عقيدا ٻنهہ ٻيا بلڪ انهن کان
ابتڙ هجن ها، بشرطيڪ اوهان ڪنهن ٻئي ماحول ۾ رهندا هجو
ها يا ڪنهن ٻئي خاندان يا ڪٽنب جا فرد هجو ها.

اِها هڪ تمام اهم ۽ نازڪ ڳالهہ آهي تہ ماڻهو آخر بہ
تہ پنهنجا ماءُ پيءُ ۽ پنهنجي جنم جو هنڌ ڪين ٿو ڳولي ۽ پسند
ڪري سگهي! چاڪاڻ تہ، مردن توڙي زالن جي حيثيت ۾،
اسان جو آئيندو ڪهڙو ٿو وڃي ٿيهي، ان جو گهڻي ۾ گهڻو
دارومدار اِنهيءَ تي آهي تہ اسان جي اوائلي سالن ۾ اسان تي
ڪهڙا ڪهڙا اثر پيا آهن، ۽ انهن اسان کي ڪهڙي سانچي
۾ پلٽيو آهي. اسين ننڍپڻ ۾ ايمانداريءَ يا بي ايمانيءَ جهڙن
عادتون حاصل ڪري سگهون ٿا، اسين رحمدليءَ ۽ بيرحميءَ
جهڙن عادتن پرائي سگهون ٿا، اسين سچ يا ڪوڙ جهڙن عادتون

سکي سگهون ٿا، وغيره وغيره. ۽ جيئن جيئن سال گذرندا ويندا تيئن تيئن اهي عادتون پڪيون ٿيون ٿيون، اسان جي ڪردار يا اخلاق جا پڪا پختا حصا بنجي وينديون. اها ڳالهه، ايتريءَ ٿي خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿي جيتريءَ سان اسين هاڻ چئون ٿا ته هيءَ اسان جي ڌرتي گول گول ڦرندي ٿي رهي. جيتر اسين ننڍا هئاسون جيڪڏهن رڳو اسين هيءَ ڳالهه محسوس ڪري سگهون ها ۽ سمجهي سگهون ها ته بنهه ٿورڙي ئي وقت اندر اسين رڳو عادتن جون چرندڙ پرندڙ پربون بنجي پونداسين، ته اسين هوند پنهنجي مٿان عادتن جي انبارن لڏڻ ۾، شروع ڪان ئي، جڏهن اهي مس آسري رهيون هيون، تمام گهڻو خبردار رهون ها. سچ پچ ته اسين جيئڻ شروع ئي جيوت جي آخر ۾ ڪريون ٿا. اسين جيئڻ جي اجا تياري ئي مس ٿا ڪريون، ته موت جو سڏ مٿان اچي ٿو ٻيهي!

۴ - ڪارائتيون ۽ زائد جبلتون

ڪارائتيون جبلتون اهي جبلتون آهن، جن جي اسان کي زندگيءَ جي ڪارج ۾ گهرج محسوس ٿئي ٿي. اهي اهڙي قسم جا لاڙا آهن، جيڪي اسان کي اوڏانهن ڇڪي وٺي وڃن ٿا، جنهن پاسي اسان جي سهوليت ۽ فائدي جي ڳالهه آهي. هر جانور کي جيئري رهڻ لاءِ ۽ پنهنجي نسل کي وڌائڻ لاءِ ڪي خاص ڳالهيون ڪرڻيون پون ٿيون. اهي لاڙا، ڇڪون ۽ ڪاڊا جيڪي ڪنهن جانور کي اهو ڪجهه ڪرڻ تي آماده ڪن ٿا، جو ڪيس ان سلسلي ۾ ڪرڻ گهرجي، اهي ان جون ڪارائتيون جبلتون آهن. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن ڪو جانور اهڙيون ڪي ڳالهيون ڪري ٿو، جيڪي هُن لاءِ ان سلسلي ۾ ڪمائتيون يا سهوليت واريون نه آهن، ته اهي ان جون زائد يا خارج جبلتون چئي سگهجن ٿيون.

ننڍي هوندي، جڏهن آءٌ ٻنيءَ تـــي رهندو هوس، تڏهن هڪڙيءَ ڳالهه تي آءٌ ڏاڍو منجهي پوندو هوس. آءٌ ڏسندو هوس ته ڳئون، گهوڙيون، رڍون ۽ ٻين گهرو جانورن جون ماديون جڏهن ٻه وياسنديون هيون ۽ ڦر ڏيندا هئن، ته هو هڪدم ڦشرجي ٻيهي رهنديون هيون ۽ سندن طبيعت ڏاڍي تيز ۽ غضبناڪ ٿي ويندي هئي. اسان کنهن ڏينهن صبح جو واڙي ۾ ويندا هئاسين، ته ڏسندا هئاسين ته راتوڪي ڪا ڳئون ويائي ٻيٺي آهي. هونئن اها ڳئون ڪٿي ڪيڏي به غريب ۽ هيريل هوندي هئي، ايتري قدر جو اسين ان کي پيا چنبڙندا هئاسين، پر ڦر ڄڻڻ کان پوءِ هوءَ بدلجي ٻنهه ئي ٿي پوندي هئي. هن جو منهن غصي ۽ جوش ۾ پرجي، اهڙو ٿي پوندو هو، جو سڃاڻڻ کان ٻاهر. هونئن کي ڳئون ويڙهو ۽ کي تمام غريب ٿينديون آهن، ۽ منجهن گهڻا فرق ڏين ٿا، پر ڦر تي ٻيٺل آئڙ ڳئون گهڻو ڪري سڀ جون سڀ بدلجي، اهڙيون غضبناڪ ٿي پونديون آهن، جو ڪابه شيءِ ڪوبه ماڻهو سندن

— ڻئين ويائل ڳئون – ڦشريل ۽ غضبناڪ —

ڦر جي ڪجهه اوڏڙو ويندو، ته هڪدم ان تي جٺاهه ڪري ان ڪي پري ڀڄائي ڇڏيندي آهن.

آءٌ ننڍو سمجهان ته ننڍپڻ ۾ مون ان ڳالهه تي ڪڏهن سوچيو هو ته ڳئون ائين ڇو ٿيون ڪن. آءٌ سمجهه ۾ ايڏو پختو ڪونه هوس. آءٌ رڳو اچرج ۾ پئجي ويندو هوس ته ڪو جانور رات وچ ۾ ايترو بدلجي ٿو ته ٻيو ٿيي ٿو سگهيو!

آءٌ ان زماني ۾ جيڪڏهن ڪنهن کان پڇان ها ته ڳئون ائين ڇو ٿيون ڪن، ته مون کي شايد ٻڌائين ها ته ائين ٿيندو آهي، اها هڪ قطري ڳالهه آهي! اهوئي جواب گهڻو ڪري اسين سڀ ڏيندا آهيون، جڏهن اسان کان ڪڏهن ڪو اهڙو سوال پڇيو ويندو آهي، جنهن جو ٻيو ڪو بهتر جواب اسان کي سُجهي نه ايندو آهي، ۽ اهو ميڄڻ لاءِ تيار به نه هوندا آهيون ته اسان کي ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ٿي اچي.

پر ائين ته سڀڪا شيءِ فطري آهي. سچ پچ ته اهڙي ڪابه شيءِ ڪانهي، جا فطري نه هجي – يعني ڪابه ڪٿي اهڙي شيءِ موجود ڪانهي، جا فطرت جو حصو نه هجي. هر شيءِ جي ڪانه ڪا سمجهاڻي به آهي. هڪ ڳالهه جيڪا اوهان کي ترت ڪان ترت سمجهڻ گهرجي، ۽ چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي، سا هيءَ حقيقت آهي ته دنيا ۾ هر شيءِ لاءِ ڪو نه ڪو سبب آهي. ماڻهوءَ جي هڪ بهترين ذهني خوشي هن ۾ هوندي آهي ته هو هن سونجهاري پرپل دنيا ۾ پنهنجي آسپاس جي شين کي پاڙان جانچي ڏسي ته انهن جي وجود جا اصل ڪهڙا سبب آهن.

گهرو چوپايو مال جهنگلي چوپائي مال جي نسل مان آهي. ۽ جهنگلي مال، جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، اها اسان جي گهرو چوپائي مال جي دنيا کان هڪ بلڪل نرالي دنيا آهي.

آهي پيان ۾ ۽ وڏن وڏن قدرتي چراگاهن ۾ وهن ٿا، جتي سندن چوڏاري شينهن، بگهڙ، رڇ ۽ ٻيا اهڙا جانور رهن ٿا، جيڪي سندن دشمن آهن. ٻين سڀني جانورن وانگر، جهنگلي چوپايو مال پنهنجيءَ دنيا ۾، جنهن ۾ هو وهي ٿو، پوريءَ ربت ٺهيل ۽ ٺهڪيل هوندو آهي. کين اهڙوئي بدن آهي، جهڙو کين جيئري رهڻ لاءِ گهربل آهي، ۽ کين اهڙيون ئي جبلتون مليل آهن، جيڪي کين هيڏانهن يا هوڏانهن نينديون رهن ٿيون ۽ کين انهن ئي شين ڪرڻ تي آماده ڪن ٿيون، جيڪي سندن بچاءَ لاءِ کين ضروري آهن. کين وڏا وڏا جسم آهن، کين سگهيون سگهيون مشڪون ۽ طاقتور عضوا آهن. سندن مٿن تي، سڱن جي صورت ۾، سندن بچاءَ جا هٿيار آهن. ۽ ظاهر آهي ته جهنگلي چوپايو مال بگهڙن ۽ رڇن جي ان دنيا ۾ پنهنجن انهن بچاءَ جي هٿيارن کان سواءِ گهڻو وقت جالي ئي ڪين سگهندو.

هاڻ جهنگلي جانورن جي سڀني ذاتين جي هڪ وڏي ۽ مکيه جبلت اها آهي ته هو پنهنجن ٻچن جو بچاءَ ڪن ٿا. گهٽون جو ڦر جڏهن پهريائين جمي ٿو، تڏهن تقريباً اهڙوئي بيوس ۽ لاچار آهي، جهڙو پينگهي ۾ ستل ماڻهوءَ جو ٻار. ۽ جيڪڏهن دنيا ۾ اهڙوڪو هجي ئي نه، جيڪو ان تي اک رکي ۽ انهن سون بکين نظرن کان کيس بچائي، جيڪي کيس لقمي بنائڻ لاءِ چوڌاري مٿس جهوهه وجهيو بيٺيون آهن، ته هونئن دنيا مان ٿوري ئي عرصي ۾ گهٽون جو نسل ئي گم ٿي وڃي. دنيا ۾ جانورن جون رڳو آهي ذاتيون بچي سگهيون آهن ۽ وڌيون ويجهيون آهن، جن پنهنجن ٻچن جي سنڀال ڪئي آهي ۽ انهن کي بچايو آهي. انهيءَ ڪري اڪثر جانورن ۾، خاص طرح ماءُ جي طبيعت ۾، پنهنجن ٻچن لاءِ پيار ۽ رکواليءَ جي جبلت موجود رکيل آهي.

سمورا گهرو جانور جهنگلي جانورن جي نسل مان آهن. گهريلو حالت ۾ سندن آسپاس جو ماحول گهڻي قدر بدلجي ويل آهي. جيڪي ڳالهيون يا ڪم انهن کي پنهنجي جهنگلي حالت ۾ جبلن، ٻيلن ۽ قدرتي جُوين ۽ وِيڙهن ۾ ڪرڻا پوندا هئا، اهي ڪين گهريلو حالت ۾، ماڻهن جي پوکن، هڙادو چراگاهن ۽ واڙن ۾ رهيءَ ڪري، ڪرڻا ڪونه ٿا پون. انهيءَ ڪري منجهن ڪيتريون اهڙيون جبلتون رهجي ويل آهن، جيڪي ڪين هاڻي ڪونه ڪم ڪونه ٿيون ڏين - بلڪل ائين جيئن ماڻهن جي بدن ۾ آنڊي جي وڌيل پڇڙي ۽ ڪنن جي چورڻ جون مُشڪون آهن يا جيئن گهرو چوپائي مال جي مٿي تي سڱ آهن. اهي سندن زائد جبلتون آهن - يعني آهي، جيڪي ڪين ڪنهن وقت ته ڏاڍيون ڪمائتيون هيون، پر هاڻي، حالتن جي بدلجي وڃڻ سان، اهي ڪين ڪو ڪم ڪونه ٿيون ڏين ۽ آهستي آهستي منجهن ختم ٿي رهيون آهن.

٥ - ماڻهوءَ جون زائد جبلتون

ماڻهو پڻ ڪڏهن هڪ جهنگلي جانور هو. اسين به ”گهريلو جانور“ آهيون - اسين، جيڪي پاڻ کي مٿينءَ سطح جا ماڻهو چئون ٿا. سمورا مٿينءَ سطح جا ماڻهو وحشي ماڻهن جي نسل مان آهن. جيڪڏهن وحشي ماڻهن جي اصل نسل کي جاچبو ته ڏسڻ ۾ ايندو ته اهي وڌيڪ وحشي ۽ بنهه جهنگلي ابن ڏاڏن جي اولاد مان آهن. اسان سڀني مٿينءَ سطح جي ماڻهن جو ڏاڏو هڪجهڙو ئي وحشي، حيوان هو. اعليٰ انسان جيڪي ڪم ڪن ٿا يا انهن جي طبيعت ۾ جيڪي ڳالهيون ڏسجن ٿيون، انهن کي تيستائين پوريءَ طرح سمجهي نٿي ڪين سگهبو، جيستائين ذهن ۾ هيءَ ڳالهه نه رکبي ته اهي در اصل وحشي حيوان ئي آهن ۽ رڳو هڪ قسم جي

نئين پوش ۾ ڏٺيل آهن ۽ اصل کان ڪجهه قدر ٿي ڦريل آهن.

انگريزيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته ”روسيءَ جي کل کي ڪرڙيو ته اندران اوهان کي تاتاري ڏسڻ ۾ ايندو.“ تاتاري آهي جهنگلي ماڻهو هئا، جن جو اولاد اڄوڪا روسي لوڪ آهن، ۽ چوڻيءَ جو مطلب هيءُ آهي ته ’اڄوڪا روسي ته آهي ئي ساڳيا جهنگلي تاتاري آهن، پر رڳو مٿن تهذيب ۽ فضيلت جو هڪڙو ڪو سنهو تهه ٻاهران چڙهيل آهي.‘

دنيا جي سڀني سڌريل ماڻهن جو اهو حال آهي. تهذيب يا سڌارو رڳو ٻاهريون هڪڙو پوش يا ٻاهرين هڪڙي کل آهي. انسان جي اصلي فطرت پنهنجيءَ اونهائيءَ ۾ اهائي ساڳي اوائل واري هڪ وحشي چيز آهي. ماڻهپو فقط هڪ عادت آهي- عادت به مشڪل ان کي چئي سگهجي ٿو، ڇو ته اسين ڏسندا رهون ٿا ته آها ٿوريءَ کڻيءَ ڳالهه تي ڦيري ڦيري سان ڦيري پراڻا جهنگلي سوچ، امنگ ۽ عمل جا روپ اختيار ڪري ٻيهي ٿي رهي. سڌريل کان سڌريل انسان کي به جيڪڏهن ٿورو وچهو وجي ڏسبو يا ان جي هلت چلت ۽ ڳالهه ٻولهه کي ڏورو اونهو وڃي جانچبو ته معلوم ٿيندو ته هُن ۾ آهي آهي شيون موجود آهن، جيڪي ڏڪيون پليون، ۽ جن کي هوند نه ڦولهجي ته چڱو. جيڪڏهن اسان مان هرڪو شيشي وانگر شفاف هجي، ۽ اسين هڪٻئي جي اندر ۾ جهاتي پائي، هڪٻئي جي خيالن ۽ امنگن کي ڏسي سگهون، ته اسان کي هوند خبر پئجي وڃي ته اسين سڀ پاڻ کي ڪيترن نه غلافن ۾ ڍڪيو پيا گهمون، ۽ ٻاهرئين چمڪيلي ۽ ڀڀڪيدار لباس جي هيٺان ڪيتري قدر ته اسين گدلا ۽ بدبودار وجود ڪنيو پيا ٿا هلون چلون!

انسان سورج ديوتا جو اولاد نه آهي. هو حقيقتاً بن‌مانس

اسي. اسان جي فطرت ۾ اهڙيون ڪيتريون ڳالهيون موجود آهن، جيڪي جيڪڏهن اسان ۾ نه هجن ته هوند اسين وڌيڪ بهتر ۽ سکي زندگي گذاري سگهون. جيڪڏهن اسان جي پنهنجي مرضيءَ جي ڳالهه هجي ها، ته هوند ڪيتريون ئي جبلتون ۽ هلت چلت جا نمونا، جيڪي هينئر اسان جي فطرت جو حصو آهن، اهي اسين هرگز اختيار ڪين ڪيون ها. آهي جبلتون ۽ هلت چلت جا نمونا اسان وٽ هاڻي زائد ۽ اجايا آهن. آهي اسان جي ابن ڏاڏن لاءِ ڪارائتا هئا، پر آسپاس جي حالتن جي بدلجي وڃڻ سبب آهي اسان لاءِ هاڻي بنهه نڪما ۽ بي فائدي آهن.

سڌريل ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهن ٿا، اها دنيا ئي نرالي آهي وحشي ماڻهو هڪ بنهه ٻيءَ دنيا ۾ رهن ٿا. وحشي ماڻهن جون ڳالهيون ۽ هلت چلت جا نمونا سڌريل ماڻهن جي ڳالهين ۽ هلت چلت کان بنهه نرالا آهن. وحشي ماڻهو قدرت جو هڪ اڻ گهڙيو جيئُ آهي. هو تقريباً ائين ئي رهي ٿو، جيئن ٻيا جهنگلي جانور. هن وٽ نه پاليل جانور آهن ۽ نه پوکيل فصل آهن. هن جو گذارو جهنگلي دنيا تي آهي. هو شڪار ڪري ڏو مڇي ماري ٿو ۽ جيئري رهڻ لاءِ ٻين جانورن سان وڙهي ٿو. هو ننڍن ننڍن ولرن، ٽولن ۽ قبيلن ۾ هيڏي هوڏي هلندو چلندو رهي ٿو ۽ اڪثر پاڻ جهڙن ٻين قبيلن سان وڙهندو، پاڻُ بچائيندو ۽ جيئندو رهي ٿو. هو اڻ ڄاڻ، وسوسائي ۽ بيحد مسڪين آهي. هن جو گذارو ائين آهي، جو جيڪي هٿ آيوا هو جهٽ وات ۾. هن جي جيوت ۾ رکو ڍپ ئي ڍپ، مقابلو ئي مقابلو، ۽ سدائين ڪو نه ڪو نئون خطرو مُنهن ڪڍيو بيٺو ٿو رهي. وحشي ماڻهوءَ جو اخلاقي قانون جهنگلي قانون آهي، يعني چڱيءَ مٺيءَ جو فيصلو طاقت تي آهي. ”جيڪو ڏاڍو سو ڳابو“ ـ ۽ اهوئي قانون وحشي حيواني زندگيءَ ۾

جتي ڪٿي عمل ۾ اچي ٿو.

وحشي ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، هو ان تي هريل ۽ آن سان ڏاهيل معلوم ٿيندو آهي. هن کي آن ماحول سارو ڳهريل جسم آهي، ۽ هن کي اهي جبلتون آهن، جيڪي ڪيس آنهن ڳالهين ڪرڻ تي آماده ڪن ٿيون، جيڪي ڪيس ان دنيا ۾ جيئڻ لاءِ ڳهريل آهن.

پر انسان جي مٿينءَ سطح جي ذاتين ۽ نسلن پنهنجن ابن ڏاڏن جي ان جهنگلي دنيا کي گهڻو گهڻو عرصو ٿيو ته ڇڏي ڏنو آهي. هو گهٽي قدر انسانن جي ٿاهيل هڪ 'جڙتو' دنيا ۾ رهن ٿا. هنن جي ڪرت ۽ هنن جا ڏنڌا ويڙهو نه پر پُر امن ۽ سانتيڪائيءَ وارا آهن. هو وڏن وڏن شهرن ۾ ۽ رياستن هيٺ رهن ٿا، ۽ وڏا وڏا ڪارخانا هلائين ٿا، وڏي پيماني تي پوک ڪن ٿا، مال ڏارين ٿا، ڪاڻيون کوٽين ٿا ۽ واپار ڪن ٿا. سندن زندگي سهڪاري زندگي آهي. وٽن علم جا وڏا ذخيرا ۽ دولت جا وڏا انبار جمع ٿيل آهن. جتي اڳي وحشي حيوانن واري جنسي ڇڙواڳي هوندي هئي، اتي هو هڪ زال ۽ هڪ مڙس ۽ گهٽي قدر دائمي طيءَ ٿيل خانداني لاڳاپن جي بنياد تي گهرو زندگي گذارين ٿا. سڀ کان وڌيڪ وڏي ڳالهه هيءَ آهي ته هنن طاقت جي جهنگلي معيار بدران انصاف جي زرين اصول کي پنهنجي اخلاقي معيار ۽ آدرش طور قبول ڪيو آهي.

انهيءَ ڪري مٿينءَ سطح جي انساني نسلن جي فطرت ۾ ڪيترديون اهڙيون جبلتون ۽ هلت چلت جا اهڙا نمونا موجود آهن، جيڪي هنن لاءِ هاڻي بيڪار آهن. اهي جبلتون اسان ۾ اسان جي وحشي ابن ڏاڏن جي زندگيءَ جا رهيل نشان آهن. اهي اسان وٽ ائين ئي اچا موجود آهن، جيئن گهريلو مال جا سڱ يا غارن ۾ رهندڙ مڇيءَ جون اکيون يا اسان

انسانن جي ڪنن جون مشڪون، اهي سڀ هاڻي بيڪار ٿي ويون آهن، پر انهن کي بيڪار ٿئي ايترو عرصو ڪونه گذريو آهي، جو آهستي آهستي خود ئي گم ٿي وڃن ها.

مٿينءَ سطح جي انساني نسلن جي فطرت ۾ سندن وحشي ابن ڏاڏن جي نشانين طور جيڪي زائد جبلتون باقي رهيل آهن، اهي سندن اخلاقي معيار کان ڪريل عملن جو هڪ مکيه سبب آهن. اوهان انسان جي "اصلي گناهه" جو اڪثر ذڪر ٻڌو هوندو. اوهان اڪثر ٻڌندا آهيو ۽ چوندا آهيو ته انسان "خطا جو گهر" آهي. جن کي "اصلي گناهه" چئجي ٿو، اهي رڳو اسان جي فطرت جي انهن زائد جبلتن جي اثر هيٺ اسان جا غلط ڪم آهن. انسان جي "خطا جا گهر" پڻ انساني فطرت جون اهي زائد جبلتون آهن. اسين راهه تان ٿڙي، غلط پاسي انهيءَ ڪري وڃون ٿا، جو اسان جي فطرت ۾ اسان جي ابن ڏاڏن جون باقي رهيل جبلتون اسان کي اوڏانهن گهلي وڃن ٿيون. چيو وڃي ٿو ته انساني دل ديوتائن ۽ دئيتن جي جنگ جو ميدان آهي — "ديوتائن" مان مراد آهي جبلتون آهن، جيڪي اسان جي فطرت ۾ اوچيون، بهتر ۽ وڌيڪ اسڌريل پر نسبتاً نيون پيدا ٿيل جبلتون آهن، ۽ "دئيتن" مان مراد آهي جبلتون آهن، جيڪي ڪريل، پراڻيون ۽ وڌيڪ وحشي لاڙا رکندڙ آهن، جيڪي اسان کي سدائين ذلت ۽ خواريءَ جي کڏ ۾ ڪيرڻ لاءِ هيٺ ڌڪينديون رهن ٿيون.

اها تمام ضروري ۽ اهم شيءِ آهي ته انهن ڳالهين کي پوريءَ طرح سمجهيو وڃي، ڇاڪاڻ ته سڌريل انسانن جي حيثيت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو، ۽ اسين سڌريل سماج جي فرد سڏائڻ جو پاڻ کي حقدار چئي سگهون، ان جو دارومدار هن ڳالهه تي آهي ته اسين ڪيتري قدر پنهنجي فطرت جي اوچي ۽ بهتر حصي کي ان جي هيٺين ۽ ڪيريل حصي تي

حڪمران ڪري سگهون ٿا - يعني ڪيتري قدر پنهنجي انساني وصفن سان پنهنجي حيواني وصفن کي لتاڙي، دٻائي ۽ زيربار ڪري ٿا سگهون. اسان جي تهذيب جي درجي جو انحصار انهيءَ تي مدار آهي تہ اسين پنهنجي فطرت جي "ديوتائن" کي ڪيترن موقعن تي مٿي ٿا آڻيون ۽ "دئيتن" تي ڪامياب ۽ غالب ٿا ڪريون.

٦ - ڊپ جي جبلت

هيءَ هڪ پراڻي ۾ پراڻي جبلت آهي. اها ماڻهوءَ کان بہ اڳ جي ڄاول آهي، ۽ ڪيس پنهنجن ٻنهہ اوائلي وحشي ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي، جن اڃا ماڻهو ٻڻجڻ طرف هڪ وک بہ ڪانہ کنئي هئي. ڊپ جانورن جي اوسر ۾ پهريائين پهريائين ڪينئن ۾ پيدا ٿيل ڏسجي ٿو، ۽ انهن کان سطح ۾ مٿي وارن سڀني جانورن ۾ موجود آهي. ڊپ ڪنهن بہ خطري کان يا دشمن کان هٽي وڃڻ جي جبلت کي چئجي ٿو. ڪينئن کان هيٺينءَ سطح جا جيوَ دشمن کان تقريباً بي خبر ۽ لاپرواهہ ڏسجن ٿا. انهن جي هلت دشمن سان بہ ساڳي رهي ٿي ۽ دوستن سان بہ ساڳي رهي ٿي. پر مٿينءَ سطح جا جانور ان ڳالهہ ۾ وڏيڪ پرک رکن ٿا. ڊپ جي جبلت سبب هو خطري وارين شين کان هڪدم پوئتي هٽي وڃن ٿا.

ڊپ جي جبلت کان جانور جي هلت ۾ وڏو فرق پيدا ٿئي ٿو. زندگيءَ جي جدوجهد ۾ جانور کي ان منجهان گهڻو فائدو رسي ٿو. خطرن ۽ دشمنن سان ڀريل دنيا ۾ ڊپ جو شروع ۾ ئي پيدا ٿيڻ هڪ عين فطري ڳالهہ پڻ هئي.

جن شين کان ڊڄبو آهي، تن سان وڙهبو بہ آهي. دشمن سان وڙهجي ٿو يا ان کان ڀڄجي ٿو، ان جو دارومدار حالتن تي آهي - يعني هن ڳالهہ تي تہ آخرڪار اسان کي فائدو

پيا ۾ ٿو نظر اچي، ڀڄڻ ۾ يا وڙهڻ ۾! جڏهن ڪو دشمن اسان جي سامهون اچي ٿو، تڏهن يا ته ان سان وڙهڻ لاءِ اسين ڇڪجي ڏانهس وڃي وڃون ٿا، يا ڊپ ۾ ڪانئس ڀڄي پري ٿي وڃون ٿا. اهي ٻئي اڌسا هڪٻئي کان الڳ آهن، جيتوڻيڪ آهي ٻئي پيدا هڪ ئي شيءِ جي وجود سبب ٿين ٿا.

اوائلي ماڻهوءَ جي دنيا سندس دشمنن جي دنيا هئي. ڪيس ڦوڙاري دشمن ۽ خطرا ورايو بيٺا هئا. اهي سندس دشمن نه رڳو اڄ کان تعداد ۾ گهڻا هئا، پر ڪانئس طاقت ۾ پڻ تڏهن گهڻو وڌيڪ هئا. ڇاڪاڻ ته ماڻهو ويچارو شروع ۾ ته بنهه بي هٿيار هو، ۽ جڏهن هن هٿيار ٺاهڻ شروع ڪيا، ان کان پوءِ به هزارين سال هن جا هٿيار بنهه ٻاراڻي قسم جا، بلڪ نه هجڻ جهڙا، هئا. وحشي زندگيءَ مان وڌي ماڻهو مهذب زندگيءَ ۾ داخل ٿيو، ان سڄي سفر جي خصوصيت هيءَ ئي چئي سگهجي ٿي ته هو جيئڻ پوءِ ڏيڻ ڀپ کان آجو ٿيندو ويو ۽ هن جي زندگيءَ ۾ جيئڻ پوءِ ٿيڻ ڊپ جا سبب ۽ موقعا گهٽبا ويا.

ڪڏهن توهان ڪنهن پکيءَ کي داڻا چڳندي، يا پاڻي پيئندي، يا وهنجندي ڏٺو آهي؟ هو هڪڙي ڇهنب هڻندو آهي، ۽ وري هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو آهي. ان کان پوءِ هو وري هڪڙو داڻو چڳندو ۽ وري ڇرڪي ڪٿي هيڏانهن هوڏانهن لوڙهو هڻندو. هن کي هر گهڙيءَ پنهنجن دشمنن جو خوف رهي ٿو. هو سمهندو آهي ته به چڻ هڪ اک پٽي سمهندو آهي. سڀئي جهنگلي جانورن جا دشمن ٿين ٿا، ۽ هو دنيا ۾ پاڻ بچائي، جيئي سگهن ٿا، سو رڳو پنهنجيءَ پوريءَ چوڪسيءَ ۽ خبرداريءَ ڪري. آفريڪا جي جهنگلي حالتن جي هڪڙي مشاهدي نگار، مسٽر گالٽن، جو چوڻ آهي ته "ڏکڻ آفريڪا جي جهنگلن ۾ سيڪنهن هرڻ کي هر روز نه، ته هڪان نه ٻئي ڏينهن، ڀڄي، پنهنجي جان

بچائڻي پوي ٿي، ۽ هرروز ڪيترائي پيرا ٿلهي ڏپ ۾ ٿاهه ڪائي، چوپير ياچ ڪائڻي پوي ٿي." ڪيترائي جانور آهن، جيڪي ولرن يا ڏڻن ۾ رهن ٿا، سي جڏهن چرندا آهن يا سمهندا آهن، تڏهن منجهائن ڪي چوڪس بڻيل، سندن چوڪيداري پيا ڪندا آهن.

ماڻهو پڻ پنهنجي اوائلي جيوت ۾ ساڳيءَ اهڙيءَ دائمي خوف جي حالت ۾ وهندا هئا. ڏينهن جو، جڏهن هو هيڏانهن هوڏانهن هلندا رهندا هئا، تڏهن بہ، ۽ خاص ڪري رات جو جڏهن هو سمهندا هئا، تڏهن مٿن هميشه دشمن جو خوف ڇانيل رهندو هو. وحشي ماڻهوءَ کي سدائين اون ۽ اوسيڙي ۾ رهڻو پيو ٿي. هو سدائين خطري هيٺ هو، ۽ کيس هردم چست ۽ چوڪس رهڻو ٿي پيو. هو نہ ڀئي ڪنهن ٽي آسرو رکي ٿي سگهيو، ۽ نہ پيو ڪو مٿس آسرو رکي سگهيو ٿي. هن جي پنهنجي پاڙيسريءَ ۾ ڪابہ اميد ڪانہ هئي، ۽ نہ وري منجهس ڪو اميد ساري سگهيو ٿي. هو پين سان اهڙي ئي هلت ڪندو هو. جيڪا، سندس اندازي موجب، موقعي ملڻ تي، هو ساڻس ڪن ها. ليوياٿ جي چوڻ موجب "وحشيءَ جي جيوت هڪ اکٽ آنٽڻ جي جيوت هئي. ان ۾ آپي ۽ ڏپ کان سواء پيو ڪجهہ ڪونہ هو."

اڄ جڏهن اسين ڪاڏي ڪاٿ تي ويهون ٿا يا رات جو سمهون ٿا، تڏهن اسان کي اهڙو ڪوبہ فڪر ڪونہ ٿو رهي تہ ڪاڏي ڪائيندي يا ستي پئي اسان تي ڪو هلان ڪري ايندو. هزارين، لکين ماڻهو اڄ سڄي زندگي گذاري، وڃي مٿي چڙهن ٿا، پر ان ۾ ڪين ڪڏهن بہ ڪنهن سچي پچي خوف جو سبب يا موقعو سامهون ڪونہ ٿو اچي - سواء ڪن بيمارين جي جيوڙن جي، جن کي پڻ اڪثر هو صحت ۽ ڪاڏي پيتي جي نيمن کان لاپرواهيءَ سبب پاڻ ئي دعوت ڏين ٿا.

٧ - ٻپ جا باقي نشان

وڏا ۽ اوچتا آواز يا ٺڪاءَ اڄ بہ اسان کي ڪنبائي ڇڏين ٿا، سو رڳو انهيءَ ڪري، جو اسان جي اعصابي ساخت اهڙيءَ دنيا جي مطابقت موجب ٻڌل آهي، جنهن ۾ وڏا ۽ اوچتا آواز اسان لاءِ سچا پچا وڏا ۽ ۽ اوچتا خطرا ثابت ٿيندا هئا. اسان مان هر ڪنهن، ننڍي هوندي، لڪي، اوچتو نڪري، ڪنهن نہ ڪنهن دوست يا هڪ ٻئي کي ضرور ڇهليو هوندو، ۽ هُن جو ردعمل ڏٺو هوندو- ڇڻ مارڻ لاءِ اوچتو ڪنهن مٿس حملو ڪيو هجي! ۽ ائين اسين لڪي، هڪٻئي کي ڊيڄاريون ۽ ڇهليون بہ ڇو ٿا ۽ ان مان اسان کي مزو بہ ڇو ٿو اچي؟ ڇاڪاڻ تہ اهي اسان جي اَن وحشي جيوت جا نشان آهن، جڏهن ٻين تي جُلهو ڪرڻ جو اهو هڪ عام طريقو هوندو هو. اهڙيون اسان جي ڪوڙيچائيءَ جون 'جُلهون' اڄ ڪامياب بہ انهيءَ ڪري ثابت ٿين ٿيون، جو ماڻهوءَ ۾ اهڙين اوچتين جُلهن جي اَن دور جون جباتون اڃا ڪنڊن قدر موجود آهن.

ڏاڍين ماڻهن يا ڏاڍين شين کان، خاص طرح، اسين ڊڄندا ۽ ڇرڪندا آهيون. آنهن جي اڳيان اسين هڪ قسم جي بي آرامي محسوس ڪندا آهيون، جنهن لاءِ ڪو خاص سبب بہ موجود ڪونہ هوندو آهي. اها اسان جي عادت پڻ اُمان ۾ آنهن ڏينهن جي نشاني آهي، جڏهن ڏاڍيان اسان جا "ڪڏهن بہ دوست نہ" پر "هر حالت ۾ دشمن" هوندا هئا. اسين خاص طرح وڏن ۽ مُک ماڻهن کان اڄ بہ ڊڄندا آهيون - يعني انهن کان جن ۾ اسان کي فائدي يا نقصان رسائڻ جي گهڻي ۾ گهڻي طاقت هوندي آهي. اهو "انديشو" اسان لاءِ اڄ ڪارائتو نہ آهي. اهو اسان جي راهہ ۾ اڄ وڏي رڪاوٽ آهي. اهو

پڻ اسان ۾ گھڻو گھڻو اڳ گذري ويل زماني جي اهڙي جائز انديشي ۽ خوف جو بچيل نشان آهي.

— ”ڏپ“ —

اڄ اسين نانگ، سوٽهيريءَ، ڪرڙيءَ، ڏيڏرءَ، ڪوريئڙي وغيره ڪان اڄايو گھڻو ڏڄون ٿا؛ اهو ڏپ به شايد اسان ۾ زائد باقيات مان آهي. هوندن اسان کي پڪ به آهي ته انهن جيتن ڪان اڄ اسان کي ايترو ڏڄڻ نه گھرجي. نانگن جو هي ڏپ اسان کي شايد ارتقا جي باندرن واري دور ڪان ورثي ۾ مليل آهي. ٻولڙو نانگن ڪان ائين ڏڄندو آهي، ڄڻ آهي هن جو موت آهن. ٻولڙن جي پڃري ۾ نانگ ڇڏي ڏسو! بس ٻولڙا خوف ۾ هڪدم ونجي ويندا. ايتريقدر به ڏٺو ويو آهي ته ٻولڙا نانگن جي آڏو بنهه بيهوش ٿي ڪري پون ٿا! ۽ ان ۾ ڪا عجب جي به ڳالهه ڪانهي. نانگ ٻولڙي جو بدترين دشمن آهي. ٻولڙو نانگ کي ڪجهه ڪري نٿو سگھي. سرطاني گھيرن وارن علائقن جا وڏا نانگ، جيڪي وڻن تي چڙهي وڃن ٿا، ٻولڙن جا جاني

دشمن آهن. ڏنڀي يا لٺ جي ايجاد کان اڳ، نانگ ماڻهوءَ
جو به ايترو ئي زبرو دشمن هو جهڙو ڀولڙي جو، پر جڏهن
ماڻهوءَ جي هٿ ۾ ڏنڊو يا گُرز آيو ته نانگ جي هن جي
آڏو ڪا هستي نه رهي. ماڻهو، جي بي هٿيار آهي، ته بنهه
هڪ هيڻو جانور آهي. دنيا ۾ هن جو زور ۽ وڏائي خاص طرح
هين ڪري قائم آهن، جو منجهس پاڻ کي هٿياربند ڪرڻ جو
عقل پيدا ٿي سگهيو هو.

ڪاريون شيون، خاص ڪري اونداهيون جايون مثلاً غار،
۽ اهڙيءَ طرح اوندهه عام طور، اسان ۾ ڊپ جو احساس اڀارين
ٿيون. اسان کي خبر به هوندي آهي ته هينئر ۾ ڪو خطرو
ڪونهي، ته به انهن کان پيا ڊڄندا آهيون. پر وحشي ماڻهن
لاءِ ته اهي واقعي خطرناڪ هيون. چُرَ يا غارُ هُنن لاءِ هڪ
قسم جي لڪل ڪُڏ هئي، ۽ اونده هُنن لاءِ هڪ بي انت
ڪوهه هو، جنهن ۾ سندن هر قسم جو دشمن ڪين گهرڪائڻ لاءِ
وات پٽيو ويٺو هو. اڄ جڏهن سج لهي ٿو ۽ اوندهه ٿئي ٿي،
تڏهن اسين بتيون ٻاريون ٿا ۽ سوجهرو ڪريون ٿا ۽ اندر توڙي
ٻاهر اسان لاءِ آهوئي ڏينهن رهي ٿو؛ پر وحشي زماني ۾
جڏهن سج ٻڏي ڏيندو هو ۽ اوندهه ٿيندي هئي، تڏهن وحشي
لوڪن جي اکين آڏو به اوندهه اچي ويندي هئي ۽ هو چڻ
انڌا ٿي ويهي رهندا هئا.

اڄ اسين ڪڏهن ڪٿي ڪو رستو ڀلجي ٿا پئون، ته
هڪدم اسان کي ڊپ وٺيو ٿو وڃي. اهو ڊپ به گهڻي قدر
اسان ۾ زائد باقيات مان آهي. وحشي ماڻهو جڏهن رستو ڀلجي
ويندو هو، ته هو واقعي وڏي خطري هيٺ اچي ويندو هو. هو
ڪنهن به جانور، ڪنهن به دشمن جو شڪار ٿي سگهيو ٿي.
پر اڄ ڪٿي شهر ۾ يا جهنگ ۾ ”وڃائجي وڃڻ“ ۾ ايترو خطرو
ڪونهي، جيترو اهڙي ڪنهن موقعي تي سچ پچ اڳا به اسان

جي دل ۾ پيدا ٿيندو آهي — ڇاڪاڻ ته اسين محسوس ڪهڙي
ندر ائين ئي ڪيون ٿا، جيئن آن زماني ۾ ڪندا هئاسون
جڏهن ”وڇائيجي وڃڻ“ واقعي خطرناڪ هو. آهي سڀ جانور
جي ڪي ڳڏجي گذارين ٿا، يعني ولرن ۾ رهن ٿا، سي اڄ به
اڪيلائيءَ کان ڇرڪن ٿا. هڪڙي ليکڪ ڏکڻ آفريڪا جي
نيم جهنگلي مال بابت لکيو آهي ته ”جيتوڻيڪ ڍڳي يا مال
کي پنهنجن همجنس سان ڪو خاص انس به ڪونهي، پر ڌڻ
کان الڳ ٿيڻ تي هو بنهه پريشان ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهن
زوريءَ هن کي هڪلي، ڌڻ کان ڇني ڌار ٿو ڪجي، ته هو
پيڙ ڪڍي ڀڄي ٿو رهي، ۽ پنهنجي وس آهر پاڻ ڇڏائي،
موٽي ڌڻ سان ملڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ۽ جڏهن آن ۾
ڪامياب ٿئي ٿو، تڏهن ڌڻ جي بنهه وچ ۾ پيهي، اهڙو ته
خوش ڏسجي ٿو ۽ پنهنجائپ جي احساس ۾ وهنجي وڃي ٿو،
جڻ سندس دل تان وڏو ڪو بار هٽي ويو هجي ۽ وڏو ڪو
وڍ هٽ اچي ويو هجيس.“

جنن، ڀوتن، ۽ قبرن جو خوف به آنهيءَ دور جي ڇڏيل
نشانين مان آهي، جڏهن ماڻهو سمجهندا هئا ته زندگيءَ جون
سڀ خرابيون ۽ آفتون، مثلاً طوفان، زلزلا، ۽ بيماريون سڀ
جون سڀ بد روحن جون پيدا ڪيل آهن. قديم ماڻهو سمجهندا
هئا ته مري ويل ماڻهوءَ جو روح سندس بدن مان نڪري،
گهڻو عرصو هن جي لاش جي ويجهو پيو ڦيرا ڏيندو آهي. اجا
تائين به انهيءَ عقيدي جو ڪجهه پاڇو اسان جي ذهن ۾ موجود
ڏسجي ٿو، جو اسان مان ڪيترا مڃيندا آهن ته هيءَ يا هوءَ
جاءِ يا گهر يا وڻ يا قبرستان ”ڳرو“ آهي، آن ۾ ڪو
”حساب“ آهي، يا ڪو نجس يا پاڪ روح ان ۾ رهي ٿو، يا
ڪنهن جن يا ”غائبات“ جو آن ۾ واسو آهي.

جتي زندگي خطرن هيٺ يا دشمن جي وچ ۾ آهي،

آتي خوف جي جبلت هڪ مفيد جبلت آهي. مٿينءَ سطح جي ماڻهن لاءِ پڻ اها جبلت ڪيترن ئي نمونن ۾ مفيد ۽ ڪارائتي آهي، پر آهي اڄ هيٺينءَ سطح جي ماڻهن کان گهٽ گهٽ وڏيڪ سک ۽ سلامتيءَ واري ماحول ۾ رهن ٿا: انهيءَ ڪري اسان جي زندگيءَ مان خوف جا گهڻا سبب ۽ خوف جي موقعن جا گهڻا امڪان اڄ ختم ٿي چڪا آهن.

اسين انهن شين کان ڊڄون ٿا، جن کان ڊڄڻ ٿي هريل آهيون – يعني جن کان ڊڄڻ تي اسان جي طبيعت ٻيڻل يا ٺهيل آهي. اسان جي طبيعت انهن شين کان ڊڄڻ تي ٺهيل آهي، جن کان قديم دور جي وحشي جيوت ۾ اسان لاءِ ڊڄڻ ضروري ۽ فائدي وارو هو — يعني ڪنوڻ کان، ڪوڙ کان ۽ نانگن کان ۽ اڪيلائيءَ کان ۽ ڏارين کان ۽ اونداهيءَ کان. انهن مان ڪنهن به شيءِ کان اڄ جي سڌريل ماڻهوءَ کي ڪو خاص خطرو ڪونهي، پر اڄ به اسين انهن کان ڊڄندا ٿا رهون، ڇاڪاڻ ته انهن کان ڊيڄارڻ واري آها پراڻي طبيعت يا فطرت اڃا اسان ۾ موجود آهي. بيماريءَ جا جيوڙا انساني زندگيءَ لاءِ اڄ نانگن کان شايد هزارين ڀيرا وڌيڪ خطرناڪ آهن، پر اسان جي طبعي يا فطري عادت اڃ به بيماريءَ جي جيوڙن کان وڌيڪ نانگن کان اسان کي ڊيڄاريندي ٿي رهي. اسان کي ويڙهه ٿاهه کان وڌيڪ وڻي ٿي، کهٽڻ کهٽڻ ٻوڪيءَ راهيءَ کان وڌيڪ وڻي ٿو ۽ راند روند ۽ رونشو تماشو ڪارائتي ڪم ڌنڌي کان وڌيڪ پسند آهي. ڌسجي ائين ٿو ته اسان جي فطرت يا طبيعت اڃا جديد زندگيءَ ۽ جديد حالتن جي پوريءَ مطابقت ۾ بيهي نه سگهي آهي.

٨ – ويڙهه جي جبلت

ويڙهه مخالف سان اڙڪڻ ۽ ان کي طاقت سان زير ڪرڻ جي

جبلت آهي. جنڪمن تي خوف جي جبلت آماده ڪري ٿي، ويڙهه جي جبلت آنهن جي ابتڙ ڪمن تي آماده ڪري ٿي. ڊپ ہوئتي هٽڻ تي زور ڏئي ٿو؛ ويڙهه جي جبلت جهلهه ڪرڻ، ڌڪ هڻڻ ۽ مارڻ تي آپاري ٿي.

ويڙهه جي جبلت پڻ هڪ پراڻي جبلت آهي. اها ماڻهوءَ ہاڻ ايجاد ڪانه ڪئي آهي. اها ڪيس پنهنجن انساني مائٽن کان اڳ جي حيواني مائٽن کان ورثي ۾ مليل آهي، جيڪي دنيا ۾ انسانن جي پيدا ٿيڻ کان لکين ڪروڙين سال اڳ اٿين ٿي وڙهندا رهندا هئا، رڏوڇاڻ ٿيندا رهندا هئا ۽ مرندا رهندا هئا. حيواني دنيا جي هڪ مشاهديءَ نگار روميين جي چوڻ مطابق، ويڙهه جي جبلت ٻهريائين ماڪوڙين ۽ ڪوريئڙن ۾ پيدا ٿيل ٿي ڀانئجي. انهيءَ موجب، اها ڊپ جي جبلت جيتري آڳاڻي نه آهي، ڇاڪاڻ ته ماڪوڙيون ۽ ڪوريئڙا ڪينئن کان ڪجهه مٿيريءَ سطح جا جيت آهن، ۽ آهي دنيا ۾ ڪجهه پوئيرو پيدا ٿيا آهن.

مطلب ته جانورن ۾ عام طور اٿين آهي ته جيڪي مٿيرا ۽ وڏيڪ طاقتور آهن، آنهن ۾ ويڙهه جي جبلت وڌيڪ زورائتي آهي، ۽ جيڪي هيٺينءَ سطح وارا ۽ وڌيڪ هيٺا آهن، آنهن ۾ ڊپ جي جبلت گهٽي آهي. جانورن جي گهٽين جنسن، مثلاً هرڻ، سهي، ڪئي ۽ رڍي پنهنجي جياپي جو ڍنگ، جانورن جي ٻين جنسن، مثلاً شينهن، بگهڙ ۽ رينوسيرس * کان بلڪل الڳ رکيو آهي. هڪڙا عام طرح، ٻچي جان بچائين ٿا جيئن سهو ۽ ڪئو وغيره، ڇاڪاڻ ته آهي پڇڻ ۾ زور

---

* رينو (Rhinoceros) آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا جو چوپايو وڏو، ٿلهو جانور، جنهن جي نڪ وٽ هڪڙو يا ٻه سڱ ٿين ٿا ۽ سڄو ٿلهيءَ ۽ پڪائينءَ چمڙيءَ سان ڍڪيل ٿئي ٿو.

آهن ۽ نه وڏهڻ ۾. آنهن ۾ نه ڪهڻي طاقت آهي ۽ نه وڏن وڻهه جو ڪو زورائتو اوزار ئي آهي. شينهن ۽ وينوسدرس، وري عامطور، اڳرائيءَ ۽ ويڙهه جي پاليسي هلن ٿا، ڇاڪاڻ ته آن لاءِ هو 'هٿيار بند' آهن. حيوانن جون ڪي جنسون، انهيءَ لحاظ ڪان، عامطرح ٻاجُهَ جنسون آهن، ۽ ٻب جي جبلت تي پنهنجي جياپي جو مدار رکن ٿيون، ۽ ڪي ويڙهو جنسون آهن جيڪي ويڙهه جي جبلت تي مدار رکن ٿيون. پر خود ٻاجهڙ جنسون پڻ پنهنجو پاڻ ۾، خوراڪ ۽ جياپي جي ٻين ضروري شين ڪاڻ، ٿورو يا گهڻو، ضرور وڙهن ٿيون، ۽ ڪيترين ماليٽين جنسن ۾ نرن کي پنهنجي مادين لاءِ ته هڪٻئي سان بنهه موتماو لڙايون لڙيون پون ٿيون.

حيواني عالم رت سان ڀريل پينگهي ۾ پرورش پاتي آهي. هيءَ ڳالهه انسان جي حالت ۾ ته بنهه لفظ بلفظ صحيح آهي. انسان ٻين حيواني جنسن مٿان پنهنجي اچوکي برتري رت جا درياهَ وهائي حاصل ڪئي آهي. اهو رت هُنن ٻين جانورن سان وڙهي به وهايو آهي ۽ پنهنجو پاڻ ۾ وڙهي به وهايو آهي. اوائلي انسان جي قدرتي حالت جنگ جي حالت هئي، امن جي نه. جيئڻ لاءِ هن کي پاڻ جهڙن انسانن ۽ ٻين هر قسم جي جانورن سان لڙنو ئي پيو ٿي. امن ۽ سلامتيءَ جي حالت هن کي اتفاق سان نصيب ٿيندي هئي. قبيلي کان ٻاهر هر جاندار سندس دشمن هو. يا آهو سندس کاڄ هو، يا هو پاڻ آن جو کاڄ هو — ۽ اها آن ماحول ۾ بلڪل هڪ جائز ۽ قدرتي ڳالهه هئي. ماڻهو پاڻ ۾ ٻَڌبا هئا، ڇڄندا هئا، ۽ هرڪو ڪٽندڙ جي پاسي ڊوڙي وڃي ڳنڍبو هو. اڄ به دنيا جي هيتري قدر سڌريل ماڻهن جا هڪٻئي سان لاڳاپا انهيءَ ڪري ئي ايترا هيٺا ۽ غير يقيني آهن، ۽ هن ڌرتيءَ تي رهندڙ قومن جي وچ ۾ ايتري بدامني ۽ غير سلامتيءَ جو ماحول به اڄ انهيءَ

اوائلي بي اعتباريءَ جي احساس ڪري ئي موجود آهي. اڄ جو ماڻي سياڻي جو دشمن ٿي پوي ٿو، ۽ پراڻي وقت جو دوست حالتن جي ڦيري سان بداجي گهڙيءَ ۾ دشمن بڻجي وڃي ٿو. اها پنهنجي طبيعتن جي تڪڙيءَ بدل سدل جي عادت پڻ اسان کي اسان جي آن قديم زندگيءَ کان ورثي ۾ مليل آهي.

دنيا جي سڀني سڌريل ماڻهن ۾ ويڙهه جي جبلت اڄ به باقي آهي. ٻار ٻاڻ ۾ وڙهن ٿا، ڇوڪرا ٻاڻ ۾ ڏوريءَ گهٽيءَ تان گينڊيجي پون ٿا ۽ ٽونشي بازيءَ تائين وڃيو رسن، وڏا ٻاڻ ۾ وڙهيو ٿا پون، قومون لڙاين ۾ ڦاسيو پون ٿيون. ڏکيءَ ۾ لاگيتيءَ چپ چپات مان ماڻهو ڪڪ ٿيو پوي ۽ پانئي ته ڪنهن نه ڪنهن سان اڙڪي پنجي ته ڪي دل جا بخار نڪرن.

اوهان ڏٺو هوندو ته جهيڙي وقت ماڻهن جا هشام ڪيئن نه ڊوڙي اچي گهٽيءَ ۾ ڪٺ ٿيندا آهن! ٻه ڇوڪرا ٻاڻ ۾ گينڊيا نه آهن، ۽ انبوهه ڇوڪرن جا هتان هتان ڊوڙندا اچي ڇوڌاري دائرو ٺاهي بيهندا ۽ هيٺي ٽي ٽونشن جو وسڪارو ڏسي ائين پيا محسوس ڪندا ڄڻ آهو ڏاڍ مڙسيءَ جو ڪم هو پاڻ ڪري وهيا آهن! چاقن، پستولن ۽ ٻين موتمار هٿيارن جي عام جام وڪري ڪي ئي ڏسو! ڇا اهي ڳالهيون اسان جي مهذب هجڻ جو دليل آهن يا وحشي هجڻ جو؟ ڪنهن جي ڪنهن کي مارڻ جي نيت به نه هوندي آهي، تڏهن به اسان جي وحشي فطرت موتمارُ هٿيار مثلاً ڪو چاقو، ڪو پستول يا ڪا بندوق، پاڻ وٽ رکي، ڏاڍي خوش ٿيندي آهي، ۽ آن تي فخر ۾ اسين ڦوليا نه سمائيندا آهيون. اوهان اڪثر ڏٺو هوندو ته ڪنهن سکڻي، يا باڪسر، سان ڪيترا نه خواهه مخواهه قسم جا ماڻهو گڏيا پيا هلندا آهن -- سنجهائڻ هرڪو ائين

پيو سمجهندو آهي ته آن جي پهلوانيءَ جو ڪو نه ڪو رنگ يا انگ خود منجهس به موجود آهي، ۽ سندس وڏي ۾ وڏي خوشي هيءَ هوندي آهي ته ڪنهن طرح ڪو ملاڪڙو لڳي يا باڪسنگ ٿئي، جنهن ۾ هو پنهنجي سورمي پهلوان کي ڪنهن کي دسيندي يا ٺونشا هڻندي ڏسي ۽ ائين سندس پنهنجي ويڙهه جي جبلت جي تسڪين ٿئي. باڪسنگ جي چٽاڀيٽيءَ ۾ ڀريان زورائتا ٺونشا لڳن ٿا ته ڏسڻ وارن مان ڪيترن حساس ۽ نازڪ طبع ماڻهن جا آنهن کي ڏسندي مهڪر ته آنڊا وات ۾ اچي وڃن ٿا، پر جيئن جيئن رائونڊ پٺيان رائونڊ پورا ٿيندا ويندا آهن، تئين هرڪنهن جو رت جوش ۾ ايترو گرم ٿي وڃي ٿو، جو پڇاڙيءَ ۾ ڪٽندڙ ٺونشيباز هارائيندڙ کي هڪ ڏک هڻندو ته پيا ته پيا پر خود آهي حساس ۽ نازڪ طبع ڏسندڙ به دل ۾ پيا چوندا ته اڃا به ڪي ٻه چار ٺونشا هڻيس ته ڪو مزو ٿئي!

آءٌ ننڍي هوندي ميسوري علائقي [يونائيٽيڊ اسٽيٽس] ۾ رهندو هوس. مون کي ياد پوي ٿو ته آتان جا مرد، جوان ۽ ڇوڪرا ڪيترا نه ويڙهاڪ هوندا هئا. اهو مرد يا ڇوڪرو سڀني لاءِ هڪ نمونو بڻجي ويندو هو، جيڪو بت ۾ سَٽَڙُ وٽَڙُ ۽ مضبوط ۽ طبيعت جو سڀ کان وڌيڪ ويڙهو هوندو هو. جيڪڏهن ڪو ٻئي ڪنهن کي ٺونشا هڻي، ڪيرائي، ٽپ ڏيئي، پري ٿئي، بيهي للڪاريندو هو ته ”آهي ڪو هن جو ٻالاندي ته نڪري اچي ٻاهر، ڏيکاري ڇڏيانس ڏينهن جا تارا!“ — ۽ ڪو ماڻهو هن سان هٿ ڳنڍڻ لاءِ ڪونه اٿندو هو، ته اهو ڏاڍو مڙس اسان سڀني ڇوڪرن جو سورمو بڻجي ويندو هو ۽ دل ۾ هرڪو پيو چاهيندو هو ته وڏو ٿي آءٌ به هن جهڙو ”ڏاڍو مڙس“ ٿيندس!

ساڳي اها وحشي قديم فضا — ڏاڍن جي ٻولڳيءَ ۽

پرستش، ۽ ڏاڍائيءَ جي شوق جيئي — اڄ جي سڌريل ماڻهن جي سڌريل زندگيءَ جي ڪيترن ئي دائرن ۾ موجود ڏسي سگهجي ٿي. زندگيءَ جا سماجي، سياسي ۽ ڪاروباري دائرا ان سان ڀريا پيا آهن. ان جو کليو اظهار خاص طرح شرابخانن ۽ جوا خانن ۾ اوهان کي عام جام ڏسڻ ۾ ايندو — جيئن شراب توڙي لالچ جو نشو ماڻهوءَ جي عقل ۽ خود ضابطگيءَ کي ڀڄائي، ڪيس سندس اوائلي جبلتن جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي، ۽ ٻه پوريءَ طرح پنهنجي اصلوڪي وحشي طبيعت جي اثر هيٺ اچيو وڃي.

ماڻهو، ۽ خاص طرح ڇوڪرا، وڙهڻ ۾ هٿ استعمال ڪندا آهن — ئونشا ۽ مڪون هڻندا آهن. اها عادت به ماڻهن ۾ پنهنجي بچاءَ لاءِ سندن قديم وڙهڻ جي طريقي جي نشاني آهي، جڏهن هنن ڀيو ڪو وڙهڻ جو يا پنهنجي بچاءَ جو اوزار يا هٿيار اڃا ايجاد نه ڪيو هو. ٻڪري ڏندن سان وڙهندو آهي، ڍڳو يا رينوسيرس سڱن سان، گڏ ٻڙو سنبن سان، ۽ شينهن چنبن سان وڙهندو آهي. هن ڳالهه ۾ ماڻهو شينهن جهڙو آهي، ۽ چنبي سان وڙهي ٿو.

لڙائيءَ جي جبلت اڄ به مٿينءَ ڪان مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي طبيعت ۾ پڻ ايتري قدر داخل آهي، ۽ گرما گرم موجود آهي، جو مڪمل ۽ چوطرفي امن جي زماني ۾ به ان کي اڀارڻ ۽ جوش ۾ آڻڻ نهايت آسان بلڪ هڪ گهڙيءَ جي ڳالهه آهي. هوڏانهن اخبارن وڏين ڪارين سرخين سان "دشمن" جي "دشمنيءَ" جي ڪا خبر ڇاپي ناهي، ۽ ڪنهن "سربراهه" جنگ جا توتارا ۽ طبل وڄرايا ناهن، ۽ هيڏانهن ڏسڻا وائسڻا ماڻهو سڀ جهنڊا کڻي، نعرا هڻندا، "ملڪ ۽ قوم جي ناموس" خاطر "دشمن" کي جڙ پٽي ناس ڪرڻ لاءِ آڻي ميدان ۾ نڪري نه پيا آهن! ترار وحشيپڻي جو نشان آهي، پر آها اڄ به تقريباً

هر سڌريل ڪان سڌريل ماڻهوءَ لاءِ ايتري ته ڪشش واري چيز آهي، جو مشڪل ڪو منجهانئن اهڙو هوندو، جو آن کي پنهنجي ڪنبر ۾ خوشيءَ سان بلڪ فخر سان رکڻ لاءِ تيار نه ٿئي. جي ڪنهن وٽ ڪا ڪنيل سنيل اڳئين زماني جي پيل هوندي آهي ته هو آها ور ور ڏيئي پيو هرڪنهن کي ڏيکاريندو، بلڪ اڳي ئي گهر ۾ ڪنهن اهڙي هنڌ آها رکي ڇڏيندو، جو آيو ويو هرڪو هڪدم آن کي ڏسي سگهي! جيڪڏهن اڄ جي مهذب ۽ امن پسند ماڻهن ۽ قومن کي لڙائي ناپسند هجي ها، ته ڇو هو ڪنهن نه ڪنهن معمولي ڳالهه تي لڙائيءَ ۾ ٽپي پون ها، ۽ ڪروڙين ۽ اربين رپيا خرچ ڪن ها ۽ پنهنجي ۽ پنهنجي "دشمن" جي وٽ جون نديون وهائين ها – جيئن هنن ڳذريل مهاڀاريءَ لڙائيءَ [١٩١٤–١٨] ۾ ڪيو، ۽ اڃا به ڪرڻ لاءِ تيار آهن ۽ تياريون ڪندا رهن ٿا!

اسپين ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جي لڙائيءَ [١٨٩٥ع] ۾ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جو ڪجهه لشڪر ڪيوبا جي پيٽ تي لاٿو ويو هو، پر اڃا آهي آتي ڪنهن محاذ تي لڙڻ نه لڙن، تنهن کان اڳ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ صلح ٿي ويو ۽ لڙائي بند ٿي وئي. ان واقعي متعلق آن زماني ۾ مون اخبارن ۾ هڪ بيان پڙهيو هو، جنهن منهنجي دل تي ڏاڍو اثر ڪيو هو. بيان ۾ هيل هو ته جڏهن لشڪر جي سپاهين ٻڌو ته صلح جو عهدنامو صحيح ٿي ويو آهي، تڏهن "ڇوڪرا ڏاڍا دلشڪسته ٿي پيا." ڇو؟ هوڏانهن، عهدنامي جي شرطن مطابق، ڪيوبا جو ملڪ آزاد ٿي ويو هو، ۽ لڙائيءَ جو اعلان ڪيل مقصد پورو ٿي چڪو هو. پوءِ به هو ڇو خوش نه هئا؟ چاڪاڻ ته ڪيوبا کي آزاد ڪرڻ جي خواهش کان علاوه ڪين ٻي ڪا شيءِ گهربي هئي، جيڪا کين خوش ٿي ڪري سگهي. ۽ آها هئي سندن "لڙائيءَ جي

شوق“ جي تسڪين. جيڪڏهن هو ڪجهه وڙهن ها، ۽ انهيءَ رستي، مارڻ واريءَ پنهنجي انهيءَ وحشي جبلت کي ٺڏو ڪن ها، ۽ پوءِ صالح ٿئي ها، ته هو ڏاڍي مزي ۾ پرجي ۽ خوشيءَ مان ڌمڪار ٿي ڪوڙن ڏانؤن موٽن ها.

زالن ۽ ڇوڪرين ۾ وڙهڻ جي جبلت ڪمزور آهي. منجهن شڪار جو شوق به گهٽ آهي. زالاڻي طبيعت ۾ اهي ٻئي لاڙا بنيادي طرح ڪمزور آهن. ٻنهي ڳالهين جو سبب هڪ ئي آهي. اهو هيءُ آهي ته اڻ ڳڻي وسري ويل اوائلي زماني ۾ جڏهن انساني سماج جا بنياد پئجي رهيا هئا، تڏهن جيوت جي ڪشمڪشا ۾ مردن کي وڙهڻو پوندو هو ۽ شڪار ڪرڻو پوندو هو، ۽ نه زالن کي. هيٺينءَ سطح جي گهڻن جانورن ۾ اڄ به گهٽي قدر وڙهڻ جو ڪم نر ڪن ٿا - مثال طور ماهيومال، جهنگلي گهوڙا، هرڻ، باندر، ۽ پولڙا ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا جانور. ماهئي مال جي ڪنهن وڳ تي ڪنهن جهنگلي دشمن جو حملو ٿيندو آهي ته انهن جا نر پنهنجن ٻچن ۽ مادين کي وچ ۾ ڪري، پاڻ چوڌاري منهن ڏيئي، بيهي وهندا آهن. آمريڪا ۾ يورپ مان لڏي آيل نوآبادي ماڻهو به ائين ڪندا هئا. کليل ميدانن ۾ جيڪڏهن مٿن آتان جا اصلوڪا رهاڪو ريڊ انڊين لوڪ، ڪٿي ڪو حملو ڪندا هئا، ته هو پنهنجن زالن ۽ ٻارن کي وچ ۾ ويهاري، پاڻ انهن جي چوڌاري دائرو ٺاهي، هشيار سنڀالي، دشمن جي حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهندا هئا. جانورن جي اڪثر ذاتين ۾ نرَ قدبتَ ۽ زور ۾ مادين کان وڏيڪ ٿين ٿا، سو به انهيءَ ڪري، جو قديم زماني کان انهن جي نرن ئي منجهن وڙهو پهلوانن جو ڪردار پئي ادا ڪيو آهي.

اوائلي ماڻهن جو قدرتي ماحول جنگي ماحول هو. منجهن امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول ٻهه اتفاقي هوندو هو.

انسان ذات جي زندگيءَ جو ماحول آخرڪار دائمي امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول بڻجڻو آهي. جنگ نيٺ ائين ختم ٿي وينديون، جو اها ڪنهن کي ڪڏهن وچار ۾ به ڪانه اينديون. جنگ بابت ماڻهو رڳو تاريخ ۾ پڙهي سگهندا، ۽ بس. جيئن جيئن وقت گذرندو، تيئن تيئن وڙهڻ جي جبلت ماٺي ٿيندي ويندي ۽ ان کي ماڻهو بدناميءَ جي ڳالهه سمجهندا، ۽ ان جي جاءِ تي انسان دوستيءَ ۽ همدرديءَ واريون جبلتون اوترييون ئي وڌنديون ۽ زور وٺنديون رهنديون، ۽ نيٺ اهو وقت ايندو، جڏهن ماڻهو پنهنجا اختلاف فقط عقل ۽ انصاف جي عدالتن ۾ ئي ختم ڪندا ۽ حل ڪندا.

اڄ اسين تهذيب جي ان منزل ڏانهن ويندڙ راهه جي درمياني ڏاڪي تي بيٺل آهيون. اڄ اسان وٽ ڇڙواري امن جون حالتون قائم آهن، پر اسان ۾ وڙهڻ جي جبلت زنده آهي ۽ ان ڪري وقت بوقت شخصن ۽ قومن جي وچ ۾ جهيڙا ۽ جهڳڙا ٿين ٿا ۽ لڙائيون لڳن ٿيون. اڳتي هلي، قومن جي حالت ۾ ائين ئي ٿيندو، جيئن اڄ شخصن جي حالت ۾ ٿئي ٿو. اوائلي ڏينهن ۾ شخص کي پاڻ ۾ وڙهي، پنهنجا اختلاف مٽائڻا پوندا هئا. ان دور ۾ سندن فيصلي ڪرڻ لاءِ وٽن عدالتون ڪين هيون. پر هاڻي پنهنجن اختلافن کي حل ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن ڪي شخص هڪٻئي سان هٿين پنجي وڃن ۽ وڙهڻ شروع ڪري ڏين، ته اها هڪ غير قانوني ڳالهه ٿيندي، ۽ ائين فقط اهڙا ماڻهو پاڻ ۾ وڙهن ٿا، جيڪي ترقيءَ جي موجوده دور کان گهڻو پوئتي پيل آهن، ۽ هرڪو انهن کي غير مهذب سڏي ٿو. اڄ تهذيب جي هيٺينءَ سطح جا سمورا ماڻهو انهن ڳالهين ۾ انصاف جي ڪورٽن جا دليل ۽ غير جانبداريءَ جا فيصلا وڌيڪ بهتر ۽ مفيد سمجهن ٿا. اهو وقت به اچڻ وارو آهي، جڏهن قومن جي حالت ۾ به ائين ٿيندو.

بين‌الاقوامي اختلاف جنگي جهازن ۽ هٿياربند فوجن وسيلي نه بر قومن جي رضامندي سان قائم ڪيل عدالت گاهن ۽ منصفانه فيصلن لاءِ پيدا ڪيل ادارن وسيلي حل ڪيا ويندا.

٩ - شڪار جي جبلت

هيٺينءَ سطح جي وحشي ماڻهوءَ وٽ نه ڪو پاليل جانور هو ۽ نه هو ڪا پوک ئي ڪري ئي سگهيو. هن جو سڄو گذارو شڪار تي هوندو هو. جهنگلي ڪتي يا جهنگلي ٻلي وانگر هن جي فطرت ۾ هڪ جبلت موجود هئي، جنهن جي اثر هيٺ هن کي جڏهن بک ئي لڳي تڏهن هڪدم اٿي هو شڪار جي ڳولا ۾ ٻاهر نڪري ويندو هو. پر وحشي ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن ٻه وندر يا تفريح خاطر شڪار ڪونه ڪندو هو. هو فقط پنهنجي جياپي لاءِ شڪار ڪندو هو. هن جي چوڌاري جيڪي جاندار رهندا هئا، انهن کي هو انهيءَ ڪري ماريندو هو ته انهن جي جسم کي پنهنجي کاڌي ۽ پوشاڪ لاءِ ڪم آڻي سگهي.

ماڻهن جا سڌريل نسل زندگيءَ جون ضرورتون زراعت، معدنيات، صنعتڪاريءَ ۽ ٻين اهڙن ڪمن ڪارڻ وسيلي پوريون ڪن ٿا. زندگيءَ جي عام فرض ادائين ۾ شڪار جي جبلت استعمال ۾ ڪانه ٿي اچي. پر اسان ۾ بهرحال اها موجود رهي ٿي، ۽ موڪل جي ڏينهن تي ۽ وڪيشنن ۾، جڏهن ڪم ڪار کان فرصت ٿي ملي‌سون، تڏهن هٿياربند ٿي، ٻاهر نڪري ٿا پئون، ۽ ٻين هنن ساهواريءَ شيءِ کي ماريندي ماريندي، پنهنجي من کي خوش ڪريون ٿا. اسين ساهواريون شيون ماريون ٿا، انهيءَ ڪري نه ته ڪا اسان کي بک آهي، پر رڳو ان جبلت جي استعمالي يا ان جو اظهار ٿا ڪريون، جيڪا اسان کي اسان جي درنده صفت اوائلي ماڻهن کان ورثي ۾ مليل آهي ۽ اسان ۾ اڃا ان دور جي نشانيءَ طور موجود

آهي. اسين شڪار ڪريون ٿا، ڇاڪاڻ ته اسان جا ابا ڏاڏا شڪاري هئا. اسين پڻ جانورن کي ان ساڳئي سبب ڪري ماريون ٿا، جنهن سبب ڪري پاليل ڪتو، ڪڏهن 'موج' ۾ اچي، رڍ کي ماري ٿو — يعني پنهنجي اندر جي وحشي آئل جي چوڻ تي، جيڪا اسان جي فطرت ۾ ان زماني کان موجود پئي رهي آهي، جڏهن اسان جا ابا ڏاڏا بگهڙن جهڙا انسان هئا.

ماڻهن جي اعليٰ سڌريل نسلن ۾ شڪار جي جبلت ڏاڍي تيز ۽ زورائتي ٿئي ٿي. ڇوڪرن ۾ آها خاص طرح تيز ٿئي ٿي. آءٌ پنهنجي لاءِ ياد ڪريان ٿو ته مون ۾ اها ڪيتري نه اُجهل ۽ بي انداز هوندي هئي. ڇوڪرائپ وهيءَ ۾ مون لاءِ بي ڪا مشڪل اهڙيءَ جولانيءَ ۽ بي پناهه خوشيءَ جي ڳالهه هوندي هئي، جهڙي پڻ کي ٻسي، ڪيرائي، مٿن چڙهي ويهڻ مان مون کي ٿيندي هئي. ههڙيءَ عادت جو انهن ساهوارن جي فطرت ۾ موجود هجڻ، جيڪي اها دعويٰ ڪن ٿا ته زندگيءَ جو سونهري اصول هيءُ آهي ته ”پڻ سان ائين هلو جيئن چاهيو ٿا ته آهي اوهان سان هلن“ — هڪ نهايت ڏکدائڪ ۽ افسوسناڪ حقيقت آهي.

شڪار جي جبلت وڙهڻ جي جبلت سان ويجهي مشابهت ۽ لاڳاپو رکي ٿي. قديم ماڻهوءَ جي جنگ سڄيءَ ”دنيا“ سان سان هئي — جهڙي انساني دنيا سان اهڙي غير انساني دنيا سان. وحشي ماڻهوءَ لاءِ هر اُها شيءِ جيڪا هن جي پاسي نه هئي، سا سندس دشمن هئي، ۽ هر اهو جانور جيڪو سندس ٽولي ۾ شامل نه هو، اُن سان ڪيس وڙهڻو هو ۽ اُن کي مات ڪرڻو هو. ڪيس ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان انهن کي پنهنجي ڪم آڻڻو هو — کن کي کاڌي لاءِ، ڪن کي پوشاڪ لاءِ ۽ ڪن کي پنهنجي چاڪريءَ واسطي، ۽ جيڪڏهن آهي

سندس کنهن ڪم جا نہ هئا، تہ انهن کي ڪيس ماري ختم ڪري ڇڏڻو هو تہ جيئن زندگيءَ جي جدوجهد ۾ آهي سندس مقابلي ۾ نہ اچي سگهن.

ماڻهن جا سڌريل اعليٰ نسل اڄ عام طور ڏکڻي سان صلح سانت ۾ رهڻ پسند ڪن ٿا. انهيءَ ڪري ڪين "ماڻهن" جي مارڻ جا موقعا گهٽ ٿا ملن، ۽ منجهانئن ڪيترا

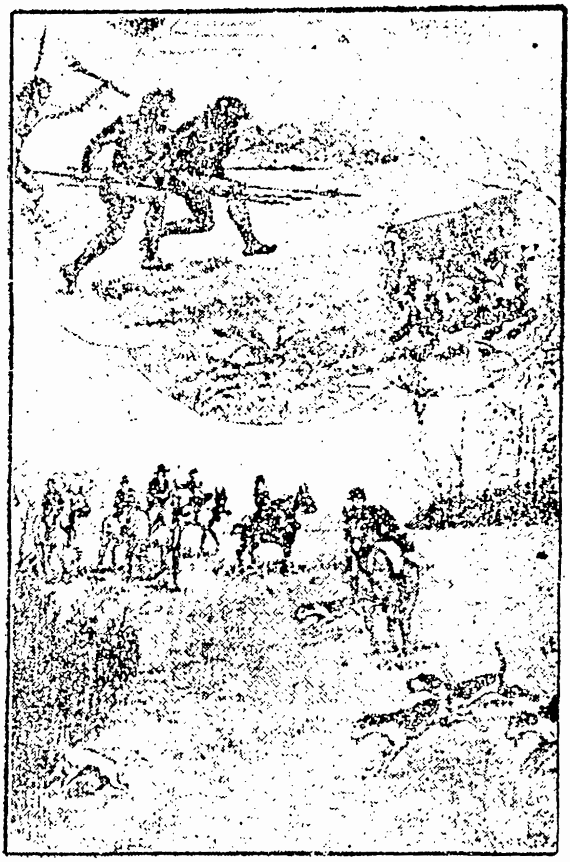

— شڪار - اڳي ۽ هاڻي —

پنهنجي وڙهڻ يا لڙائيءَ جي جبلت کي ”شڪار“ جي صورت ۾ ظاهر ڪن ٿا ۽ تسڪين ڏين ٿا. هڪڙي سان وڙهڻ جو وجهه ڪين گهٽ ٿو ملي، انهيءَ ڪري منڍن فطرت آن ڏانهن مائل به گهٽ ٿي رهي، ۽ ائين پنهنجن ”پاڙن“ سان وڙهڻ جي نعمت کان محروميءَ جو پورائو هو ڪڏهن ڪڏهن ”جانورن“ تي زورآزمائيءَ جي صورت ۾ ڪندا رهن ٿا. هنن سڄن پڄن شڪاري ”سورمن“ جي حالت به بازار ۾ انهن ڦوڪڻ ۽ تختن تي لڳل نشانن کي چٽيندڙ بندوقچين جي آهي، جن کي شهرن جي مهذب معاشري ۾ هوا ۾ اڏامندڙ پکين تي ”نشان بازيءَ“ ڪرڻ جي منع هوندي آهي.

اڄ به ڪن شخصن جا ذهن ظلم ۽ ڏاڍ جي شوق ۾ ورتل ڏين ٿا، سو به انهن ويڙهه ۽ شڪار جي جبلتن سبب. اخبارون ڏسجن ٿيون ته مارڪٽ، خونن ۽ ٻين رتوڇاڻ جي خبرن سان ڀريون پيون آهن. سو ڇو؟ ڇاڪاڻ ته ماڻهن کي اهڙين خبرن پڙهڻ جو شوق آهي. اسان کي اهڙين خبرن پڙهڻ مان ڇو ٿو مزو اچي؟ ڇاڪاڻ ته اسان جا ابا ڏاڏا شڪار ڪندڙ ۽ شڪار ٿيندڙ جانور هئا. خون جي پياس اسان جي پراڻي عادت آهي. اها اسان جي فطرت جي پراڻي ۽ بنيادي تانگهه آهي— ۽ انهيءَ ڪري آها اسين ائين سولائيءَ سان ۽ ترت ڇڏي نٿا سگهون.

جيڪڏهن شڪار جي جبلت کي استعمال ۾ نٿو آڻجي، ته اها جلد ئي ماٺي ٿيو وڃي. جيڪڏهن رکهل ۽ ڪنهڪاءَ جي عادت کي ڏاريل جانورن جي ڏهل ٺڪور سان يا اخلاقي سکيا وسيلي وڌايو وڃي، ته ماڻهوءَ مان اڳتي هلي ”مارڻ“ جي خواهش ختم ٿي سگهي ٿي. هن کي پوءِ جهنگلي جانورن جي مارڻ جي بدران آنهن جي سنڀال ۽ آنهن جي مشاهدي ۽ مطالعي ۾ مزو

ابتدوءِ سڌريل ماڻهن سطح جي ماڻهن مان گهڻن جي من ۾ اڄ ڪهڪاءَ جي جبلت ايتري گهٽي ۽ گهري آهي، جو رواجي حالتن ۾ هو وڙهڻ کان ۽ شڪار ڪرڻ کان پري ٿا ڀڄن. ٿيندي ٿيندي، ڪهل ۽ ڪهڪاءُ هنن جي، عادت بنجيو وڃي. هزارين ماڻهو، زالون توڙي مرد، اهڙا آهن، جن ۾ اڄ ويڙهه جي جبلت وقتي ڪاوڙ کان وڌيڪ، يا ٿوري ڏڪي ڌڌڪي دهمان، يا بت جي معمولي تحرڪ کان مٿي چڙهي نٿي ڪانهي. جبلت منجهن موجود آهي، پر ايتري زورائتي ڪانهي اٿن، جو سڌن بهتر جبلتن کي ريهي، ڪين ڪنهن تي ڄاڻي ڪرڻ يا ڪنهن کي ڏک هڻڻ يا مارڻ لاءِ آپاري وجهي يـــا لاچار ڪري سگهي.

ڪيترين قومن قانون پاس ڪري، پنهنجي شڪار ڪرڻ ۽ مارڻ جي جبلتن جي استعماليءَ تي گهٽي قدر بندش وجهي ڇڏي آهي. جيئن جيئن ماڻهو وڌيڪ سڌرندا ويندا ۽ منجهن ماڻهپي جي روشني وڌندي ويندي، تيئن تيئن منجهن اهڙا قانون وڌيڪ نافذ ٿيندا رهندا. قوم جا وڌيڪ سڌريل ۽ مهذب فرد تهذيب ۽ ماڻهپي ۾ پوئتي رهيل پنهنجي قوم جي ٻين فردن تي اهڙين قانونن جون پابنديون وجهي، انهن کي ضابطي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ڪيترن ملڪن ۾ هن وقت چاريءَ ۾ پکي ڦاسائي مارڻ جي منع آهي. ايندڙ زماني ۾ جنهن هڪڙيءَ ڳالهه ڪري اڄوڪا ماڻهو وحشي سڏيا ويندا، سا آهي اسان جي ”سيروان سوت ملوڪان شڪار“ واري عادت، جنهن ۾ اسين پنهنجي خسيس روندي خاطر، بي سبب، گگدام جانورن کي شڪار ڪندا ۽ ماريندا ٿا رهون. جڏهن به اسان مان ڪنهن کي شوق ٿو ٿئي، ته بندوق کڻي ٻاهر ٿا نڪري پئون ۽ ڪيترائي پکي ۽ ٻيا بي ضرر جاندار ماري، وڃي ٿا مٿي چڙهون. آن مان اسان جي پراڻي وحشي جبلت ته راضي

ٿئي ٿي، پر ناحق جو ايترا خون ڪياسون، ان لاءِ اسان ڪي ڪو ڇوڻ وارو نه ٿي ڪڙهي. سچ پچ ته روزشي يا وندر خاطر شڪار ڪرڻ ڪنهن به طرح خون ڪرڻ کان گهٽ نه آهي. اهڙي شڪار خلاف سخت قانون ٺهڻ گهرجن، ۽ ان کي هڪدم بند ٿيڻ گهرجي.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو تيئن تيئن انساني همدردي ۽ قياس جي جذبات زور وٺندي ويندي، ۽ جيئن پوءِ تيئن آها انساني فطرت جو خاص انگ بڻجندي ويندي. اوتري ئي قدر اسان جون زائد وحشي جبلتون جهڪيون ۽ ڪمزور ٿينديون وينديون. شڪاري، جيڪو روزشي خاطر ماري ٿو، سو آن وحشيءَ جو يادگار آهي، جيڪو کاڌي لاءِ شڪار ڪندو هو. ايندڙ زماني جو مهذب انسان شڪار جو نالو به نه وٺندو. اڄ جو شڪاري پراڻي زماني جي شڪاريءَ ۽ ايندڙ زماني جي مهذب انسان جي وچ جي ڪڙي آهي. اڄ جو شڪاري به آخرڪار پراڻي زماني جي وحشيءَ وانگر هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو.

١٠ - قبيلائي جبلت

وحشي لوڪ قبيلن جي صورت ۾ رهن ٿا. قبيلا سدائين پاڻ ۾ وڙهندا رهندا آهن. هڪڙو قبيلو ٻئي قبيلي سان سواءِ جنگ جي ٻيو ڪو واسطو ڪونه ٿو رکي. انهيءَ ڪري، وحشي لوڪن جي اخلاقي جذبن ۽ خيالن جي رسائي قبيلائي دائري اندر ئي محدود رهي ٿي. وحشيءَ لاءِ سندس پنهنجي قبيلي جا ماڻهو ئي سندس سائٿ آهن. آهي ئي آهن، جن سان هن پنهنجي سڄي زندگي گذاري آهي، ۽ دنيا ۾ آهي ئي هن لاءِ سڃاڻپ آهن - وڏا به آهي آهن، مٽا به آهي آهن، همراهه ۽ سائي به اهي آهن. ٻيا سڀ هن جا دشمن آهن، جن کي قرب نگهو ساڙڻ ڪائڻو يا غلام بنائڻو - مطلب ته انهن سان جيئن ٻجي سگهجو

تيئن ڪبو.

انسان جي طبيعت جي ٻڻ اها خصلت ٿئي ٿي ته پنهنجي سنگت يا گروهه جا ماڻهو اُن کي وڌيڪ پيارا ۽ وڌيڪ اهم لڳن ٿا، ۽ جيڪا ننڍڙي دنيا اسان جي پنهنجي دنيا آهي، ان کي اسين ئي سڄيءَ دنيا جو مرڪز ۽ محور سمجهندا آهيون. سادي دماغ جا ماڻهو ته خاص طرح ائين ڀائيندا آهن. جيتري قدر ڪو بلند نگاهه ۽ وسيع ذهن جو مالڪ هوندو آهي، اوتري قدر هو گهٽ ائين سمجهندو آهي.

آءٌ هڪ موقعي تي آلاباما رياست [يونائيٽيڊ اسٽيٽس] جي ڏاکڻيءَ ڪناري، سندن وڏي شهر موبيل، کان ٿورو پري پري، هڪڙي گهر ۾ اٽڪل ٻه هفتا کن مهمان ٿي وڃي رهيو هوس. مهنجا آهي ميزبان ائين سمجهندا هئا ته سڄيءَ دنيا ۾ موبيل جو شهر جي سڀ کان وڏو نه ته به سڀ کان اهم شهر ته پڪ هو! هنن فقط آهوئي شهر ڏٺو هو، ۽ ٿوري گهڻي ڄاڻ به وڃي انهيءَ شهر جي هئين. هڪڙي ڏينهن شام جو ڳالهين ٻولهين ۾ پڇومان ته موبيل جي آدمشماري ڪيتري هئي؟ ته ڪوبه پورو جواب ڏيئي نه سگهيو. گهر جي وڏيءَ چيو ته هن ڪٿي پڙهيو هو ته موبيل جي آدمشماري ڏهه لک کن ٿيندي. ڪجهه ڏينهن پوءِ جڏهن ٻڌايومان ته موبيل، برمنگهام ۽ منٽگمريءَ جي شهرن جي ڪل آدمشماريءَ سان آلاباما رياست جي ٻين مڙني ماڻهن جي ملائڻ کان پوءِ به هڪڙي شڪاگو شهر ۾ وڌيڪ ماڻهو رهيا ٿي، ۽ ان جي ڏيکه ايتري هئي جيترو سندن ڳوٺ ۽ موبيل شهر جي وچ ۾ مفاصلو هو، ۽ پکيڙ ۾ سندن موبيل شهر کان آهو اٽڪل چاليهه ڀيرا وڏو هو، ته عجب ۾ پئجي ويا ۽ حيرت وچان وات ڦاڙي وين!

اسپين جي ماڻهن لاءِ چوندا آهن ته هو رڳو اسپيني

اخبارون ۽ ڪتاب پڙهندا آهن، ۽ ٻين ملڪن ۽ قومن بابت سندن ڄاڻ ٻنهي اڌوري ۽ مختصر هوندي آهي. هو سمجهندا آهن ته مٿدوڊ سڄيءَ دنيا جو وچ آهي، ٻين سڀني ماڻهن کي هو پاڻ کان گهٽ سمجهندا آهن.

آمريڪي ماڻهن جي سوچ پڻ ڪجهه قدر اهڙي ئي نوع جي هوندي آهي. ڌرتيءَ تي رهندڙ ٻين قومن کي پاڻ کان گهٽ سمجهي، هو سدائين پيا انهن بابت قياس ۽ کهڪاءَ جون ڳالهيون ڪندا آهن. حالانڪ ڪانئن سواءِ ٻيو هرڪو انهن کي سچ پچ خود ڪانئن بهتر سمجهندو آهي. شڪاگو ۾ جڏهن عالمي ميلو لڳو هو، تڏهن بيلجم جي ڪنهن اخبار ۾ مون هڪڙو مضمون پڙهيو هو، جيڪو ميلي ۾ آيل بيلجم جي ڪنهن عيوضيءَ لکيو هو. ان ۾ انهيءَ ڳالهه تي وڏي تعجب جو اظهار ڪيل هو ته آمريڪي ماڻهن جي مغز ۾ عام طرح اهو خيال ويٺل آهي ته هو سچ پچ ماڻهن کان اوچا ماڻهو آهن!

ماڻهن جي جذبن ۽ خيالن ۾ هيءَ جيڪا تنگدلي ۽ ڪوتاهه نظري هر دور ۾ موجود رهي آهي، ۽ انسانن جي خود اوچن ۽ سڌريل سماجن ۾ به هيءَ جيڪا مخاصمت قومن جي باهمي لاڳاپن ۾ ڏٺي وڃي ٿي، اهي سڀ منجهن اوائلي انسانن جي قبائلي جذبن ۽ خيالن جون، ٿوريءَ يا گهڻيءَ صورت ۾، باقياتي نشانيون آهن.

قديم يونانين جي نظر ۾ سڄي انسان ذات ٻن گروهن ۾ ورهايل هئي: هڪڙا يوناني ۽ ٻيا ”وحشي“. يوناني اهي هئا، جيڪي يونان جا رهاڪو هئا، ۽ ”وحشي“ باقي دنيا جي ٻاهرين ڪنارن تي ٽڙيل پکڙيل هئا. ڌرتي هنن جي نظر ۾ ٿال وانگر گول تراڪڙي هئي، ۽ يونان جي شمالي علائقي جو اولمپس جبل ان جي بلڪل وچ تي هو. هيءُ جبل، جيڪو ۹۷۰۰ فوٽ اوچو آهي، سو هنن جي نظر ۾ سڄيءَ دنيا جو

اوچي ۾ اوچو جبل هو، ۽ ان جي چوٽيءَ تي يوناني 'خدائن' جي رهائش هوندي هئي! يوناني پاڻ کي 'خدائن' جو اولاد سمجهندا هئا، ۽ آنهن وٽ بيحد مقبول ۽ محترم هئا، ۽ باقي "وحشي" لوڪ بنهه ڪجهه به ڪين هئا ۽ آنهن جو ڪم رڳو يونانين جي نوڪري ۽ ٽهل ٽڪور ڪرڻ هو.

قديم رومن لوڪ پڻ يونانين سميت پنهنجي سواءِ ٻين غير رومن کي "وحشي" سمجهندا هئا. انهن "وحشين" منجهان ڪيترائي ڪانئن وڌيڪ سڌريل ۽ بهتر ماڻهو هوندا هئا، پر هو انهن کي سدائين حقارت سان ڏسندا هئا. سندن نظر ۾ "وحشي" لوڪ محض سندن "زراعتي اوزار" هئا. سندن نظر ۾ هو انهن کي خسيس جهنگلي جانور سمجهندا هئا، جن کي پنهنجي خوشيءَ جي ڏينهن تي، هو پنهنجي وندر ۽ رونق لاءِ هڪٻئي سان ويڙهائيندا هئا، ۽ هڪٻئي هٿان مارائي سگهندا هئا. رومن لوڪ پنهنجن هنن "وحشي" غلامن کي اُئين آسانيءَ ۽ بي پرواهيءَ سان ماري سگهندا هئا، جيئن اڄ اسين ڳئن ۽ ٻڪرين کي ڪُٺي ٿا ڇڏيون.

انسان جو اخلاقي حس ۽ شعور انساني تاريخ جي دوران تمام گهڻو وڌيو ۽ پختو ٿيو آهي. اڄ جا ماڻهو پنهنجي اخلاقي فرض شناسي جي دائري ۾، قديم وحشي لوڪن جي ڀيٽ ۾، هزارين بلڪ لکين ڀيرا گهڻا ماڻهو داخل ڪن ٿا — يعني وحشي ماڻهو جيڪڏهن پاڻ کي فقط پاڻ وٽ يا پنهنجي ڪٽنب وٽ يا پنهنجي قبيلي وٽ اخلاقي طور ذميدار سمجهندو هو، ته اڄ جو ماڻهو آن جي ڀيٽ ۾ پاڻ کي پنهنجي قوم وٽ بلڪ، ڪن حالتن ۾ ان کان به وڌيڪ سڄي انساني سماج وٽ ذميدار سمجهي ٿو. اخلاقياتي دائري جي هن توسيع، رسل رسائل ۽ سفر جي سڌريل ذريعن، ريلواين، تار، ٽيليفون، اخبارن، ۽ ان سان گڏ انسان دوست خيال ۽ فڪر جي واڌاري سبب ممڪن ٿي سگهي

آهي ۽ عمل ۾ اچي سگهي آهي. جڏهن ماڻهو ٻين ماڻهن سان گڏجن ٿا، تڏهن معلوم ٿئين ٿو ته ٻيا ماڻهو پڻ آهڙائي ساڳيا انسان آهن، جهڙا هو پاڻ آهن. انهيءَ طرح هو پاڻ کي ٻين جي جاءِ تي وکي ڏسن ٿا، ۽ آنهن سان آهائي روش وٺن ٿا، جهڙي هو چاهين ٿا ته ٻين کي ساڻن وٺڻ گهرجي.

پر سواءِ ڪن خاص ماڻهن جي، جيڪي فقط ڳولهي لهي سگهجن ٿا، ڪوبه ماڻهو رواجي طرح پنهنجي اخلاقياتي دائري ۾ پنهنجي نوع انسانيءَ کان علاوه ڪنهن ٻئي ساهواري کي شامل ڪونه ٿو ڪري. غير انسان ساهوارا هن لاءِ آئند ۽ ڏاريا آهن. آنهن سان وڙهي سگهجي ٿو، انهن کي ماري، ڪُٽي، کائي سگهجي ٿو. آنهن کي ٻڌي سگهجي ٿو، ۽ رونشي خاطر انهن کي وڍي، ٽڪر ٽڪر ڪري يا آتي جو آتي گولي هڻي ختم ڪري سگهجي ٿو. ”جهنگلي“ جانور - يعني آهي سڀ ٻيا ساهوارا جيڪي ”قبيلي“ سان لاڳاپيل نه آهن، هر طرح جي انساني قياس ۽ نياءَ جي ويچارن ۽ همدردين کان ٻاهر آهن. جيڪو به گوليءَ جي نشان بازي ڪرڻ گهري ٿو، ان لاءِ آهي محض نشانن جو ڪم ڏيئي سگهن ٿا.

قبيلائي جبلت معني ته پنهنجي ڏولي سان ٻيٽ ٿي ٻيڻ ۽ پنهنجيءَ جوءِ يا رهائشي هنڌ کي گهڻو ڪجهه سمجهڻ بلڪ ٻيءَ هر جاءِ يا هنڌ کان مٿي سمجهڻ. هيءَ جانبدرايءَ واري جبلت آهي - جيڪا ماڻهوءَ کي ائين چوڻ تي آماده ڪري ٿي ته ”منهنجو ملڪ! شال آهو سدائين صحيح هجي. پر صحيح يا غلط ، منهنجو ملڪ!“ ”حب الوطني“ يا ”ديش ڀڳتي“، جيئن عامطور آن کي سمجهيو ويندو آهي، قبيلائي جبلت جو ئي اظهار آهي. سچو محب وطن، بهرحال، ائين نه سمجهندو آهي ته سچيءَ دنيا ۾ رڳو سندس ئي ملڪ آهي، يا سندس ملڪ ئي دنيا ۾ بهترين ملڪ آهي؛ هو فقط هيءُ چاهيندو آهي

تہ سندس ملڪ جيئن ھاڻي آھي اُن ڪان اُھو بھتر ٿئي، ۽ ھو اُن کي بھتر بنائڻ لاءِ پوري جدوجھد ڪري ٿو.

مشھور آزاد خيال فيلسوف، ٿامس پين، جو قول آھي تہ ”سڄي دنيا منھنجو وطن آھي.“ اھڙيون ڳالھيون فقط اُھي ماڻھو ڪري سگھن ٿا، جن جون ھمدرديون ايتريون تہ وسيع آھن، جو اُھي ڪنھن بہ ھڪڙي انساني گروھہ تائين محدود نٿيون رھي سگھن. جيڪو ماڻھو قبيلائي جبلت ڪان مٿي چڙھي چڪو آھي، اُھو پاڻ کي رڳو نوع انسانيءَ جي حدن تائين بہ بند ڪونہ ٿو رکي، پر اُھو تہ ھر اُنھيءَ شيءِ کي، جيڪا محسوس ڪري ٿي، پنھنجي برادريءَ ۾ شامل سمجھي ٿو.

باب پنجون

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان
(هلمدڙ)

١ - راند جي جبلت

راند جي جبلت مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ پاڻ ته زائد نه آهي - ڇاڪاڻ ته جيئن وحشي دور ۾ ان جا فائدا هئا، تيئن اڄ به ماڻهوءَ لاءِ ان ۾ فائدا آهن — پر ان جو عام نمونو مٿينءَ سطح جي جيوت لاءِ اڄ بي سود ۽ زائد آهي.

راند فطرت جي سکيا آهي. اها زندگيءَ لاءِ تيار ڪري ٿي. گهڻو ڪري مٿينءَ سطح جي سڀني جانورن جا ٻچا راند ڪن ٿا، ۽ اهي جڏهن راند ڪن ٿا، تڏهن هو انهن ڳالهين جي ڇڙ استعمالي يا مشق ڪن ٿا، جيڪي وڏي هوندي پنهنجيءَ جيوت ۾ ڪين ڪرڻيون آهن. ڪُلر (ڪتي جا ٻچا) ۽ ٻلهر (ٻڪرن جا ٻچا) پنهنجي پاڻ ۾ وڙهندا آهن ۽ هڪٻئي کي ڊوڙائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته وڏي ٿيڻ کان پوءِ کين ٻين جانورن سان ڪافي وڙهڻو پوي ٿو ۽ انهن جي پٺيان پڃڻو پوي ٿو. ٻليءَ جو پونگڙو ڊيريءَ سان يا بال سان راند ڪندو آهي. ڊيري هن لاءِ ڪُئو آهي. ڇيلا ۽ گهيٽا راند ۾ ڊوڙندا، ٽپندا ۽ ڇال ڏيندا آهن. اها انهن جي (ڪم از ڪم جهنگلي حالت ۾) پنهنجي آئيندي جي زندگيءَ جي سکيا آهي - ائين هو تياري ڪن ٿا ته وڏي هوندي هو گوشت خور جانورن کان پنهنجي پاڻ بچائي سگهن، جيڪي مٿن حملي ڪرڻ ۽ کين

ڊوڙائي، جهلي، ڪائي ڇڏڻ لاءِ هردم تيار وهن ٿا. ٻچيون ڏوهه ڪري يا ٽپي هٽي نڪري وينديون آهن، ۽ ڀولڙا وڻن ۾ لڙڪي، هڪڙيءَ ٽاريءَ تان ٻيءَ ٽاريءَ تي ٽپي، ڀڄي ويندا آهن.

— ڳهٽو ڪري انساني رانديون جهڙي جون يا ويڙهه، جون رانديون آهن —

جڏهن اسين راند ڪندا آهيون، تڏهن اسين ڪوبه اسڪول ۾ ويٺا هوندا آهيون - آهو اسڪول، جيڪو ڪهڙو اڳي جڏهن دنيا ۾ ڪو اسڪول ۽ ڪو ماستر ڪونه هوندو هو، تڏهن به موجود هوندو هو. آهو اسڪول تڏهن به موجود هو، جڏهن هن ڌرتيءَ تي خود ڪو ماڻهو به موجود ڪونه هو. جهنگلي ٻڪريون جبان تي ۽ جهنگلي ٻليون ٻيلن ۾ هزارن جا هزار سال ۽ ڏن جا به هزار سال ٻيون اسڪول پڙهنديون هيون، جڏهن اڃا ڪابه الف ب ڪانه ٺهي هئي ۽ ڪابه مشق ڪاپي يا گرامر جو ڪو ڪتاب اڃا ايجاد ٿيا پر ڪنهن جي سوچ ۾ به اچي ڪونه سگهيو هو.

پر انسان جون رانديون تقريباً سڀ جون سڀ جهيڙي جون يا ويڙهه جون رانديون آهن. آنهن سان ويڙهه جي يا جنگ جي زندگيءَ جي تياري ٿئي ٿي، اجوڪي دنيا گهڻي قدر هڪ سهڪاري دنيا آهي. هتيءَ سطح جي ماڻهن جا سمورا آدرش امن ۽ صلح جا آدرش آهن. پر اسين پنهنجيءَ راند ۾ آهي نئي قديم ۽ اوائلي نمونا قائم رکندا ٿا اچون. اسين پنهنجي زندگيءَ جا سبق اڃا به ان ماڳئي وحشي اسڪول ۾ سکندا ٿا رهون، جنهن ۾ پنهنجي اڻ چاتل اڳوڻيءَ زندگيءَ جي دور ۾ اهي سکندا هئاسين، جڏهن اسان کي ڳالهائڻ به ڪونه ايندو هو. ان ۾ سچ پچ ته اسين آن زندگيءَ جي استعمالي يا مشق ڪريون ٿا، جيڪا اسين گهڻو ڪهڻو پوئتي ڇڏي آيا آهيون. جيڪا زندگي واقعي اسان کي اڳتي گذارڻي آهي، ان لاءِ پنهنجيءَ راند ۾ اسين ڪا به مشق ڪونه ٿا ڪريون. فوٽ بال، ڪرڪيٽ، هاڪي [يا ونجهوٽي، ٻلاڙهو وغيره،] اهي سڀ رانديون ائين آهن، ڄڻ ته قبيلا پاڻ ۾ ڏوٻدو وڙهي رهيا آهن.

ٻڪريءَ جو ڦَرُ، ڇيلو يا ڇيلي، راند ۾ گهڻو ٿئي

ڪڏي ٿو. ائين ڪرڻ سان هو پنهنجو زور وڌائي ٿو ۽ هڪ نڪريءَ تان ٽپا ڏيئي ٻيءَ نڪريءَ تي پهچڻ جي انڪل ۽ مهارت سکي ٿو. جهنگلي ٻاڪري ڦرڪي اڳتي هلي پنهنجي بچاءَ ۾، واقعي، ڏاڍو ڊوڙنو ۽ ٽپنو ٻوندو ۽ پڄنو ٻوندو - جو نه ڪانئس تکا سنڌس دشمن بکوڙ، وڏا وات ڦاڙيو سنڌن تاڙ ۾ ڪٽي نه ڪٽي ٻيٺا ئي رهندا، ۽ ڪيس آنهن کان پڇي پاڻ کي بچائڻ لاءِ ننڍيءَ وهيءَ ۾ پنهنجا اهي پڄڻ ۽ ٽپا ڏيئي اڳ ڪيڏي وڃڻ جا سبق تمام محنت ۽ سچيتائيءَ سان سکنا پون ٿا.

گهريلو ٻڪري ميداني علائقي جي رهاڪو آهي. آن کي شايد سچي عمر ڪو جبل ڏٺو نه ٿو ۽ ڪنهن بکهڙ سان ڪيس ڪو واسطو نه پوي، پر هنن ميداني رهواسين جا ڦر آهوئي پنهنجيءَ راند ۾ پنهنجي آن گذري ويل اوائلي جهنگلي جاهلو زندگيءَ جا سبق سکندا ۽ پڪا ڪندا رهن ٿا - بلڪل ائين جيئن مٿينءَ سطح جي ماڻهن جا ٻار پنهنجيءَ راند ۾ اڄ به پنهنجن وڏن جي گذري ويل وحشي زندگيءَ جي قبيلائي لڙاين لڙڻ جون تياريون ڪندا رهن ٿا.

راند جا اهي وحشي نموناڻ سڌيءَ طرح بدن کي مضبوط ڪرڻ ۽ صحتمند وڪڻ لاءِ ۽ پڻ حرفت ۽ چستيءَ جي سکڻ لاءِ فائديمند پڻ آهن. پر اسين پنهنجي راند ۾ ڊوڙڻ ۽ وڙهڻ جا نمونا اختيار ڪريون ٿا ۽ نه حسابن پڙهڻ يا گڏجي ڪم ڪرڻ جا، يا راند ۾ اسين ماڻهن کي ڪيرائڻ جي ڪوشس ڪيون ٿا ۽ نه انهن کي هٿ ڏيئي اٿارڻ جي - آن جو سبب اهوئي آهي، جو اسان راندن جي جبلت ۾ اجا ڪا جدت ڪانه آڏي سڱهيا آهيون.

راند جي جبلت چوڪرن ۾ هڪڙو روپ وٺي ظاهر ٿئي

ٿي، ۽ ڇوڪرين ۾ پيو – اُن جو به سبب اُهوئي آهي، جيڪو ٻڪرين ۽ ٻگهڙن جي وچ ۾ راند جي نمونن جي مختلف هجڻ جو آهي. جيئن ٻڪريون ٻگهڙن کان تيئن ڇوڪريون به ڇوڪرن کان مختلف مقصدن خاطر پنهنجي پنهنجي راند جا نمونا اختيار ڪن ٿيون – راند جي وسيلي هنن کي الڳ الڳ مقصدن لاءِ مشق ڪرڻي پوي ٿي. هڪڙو ڇوڪرو چاهيندو ته هو ڪاٺ جي جهولندڙ گهوڙي تي چڙهي اُن کي هلائي، يا ٻٽ ٻال راند ڪري، يا ڪنهن سان مقابلو ڪري؛ ڇوڪري وري پنهنجن گڏن ۽ گڏين کي چاهي ٿي ۽، ڪنهن نـه ڪنهن طرح، پوءِ واريءَ جا يا رڳو ليڪن جا ئي سهي، گهرڙا اڏي، ڏاهي، اُنهن سان پاڻ کي وندرائي ٿي.

٢ – نقل ڪرڻ جي جبلت

هيءَ اها جبلت آهي، جيڪا اسان کي اُئين ڪرڻ تي آماده ڪري ٿي جيئن پيا ڪندا هجن – يعني اها اسان کي ٻين جي هلت چلت، پوشاڪ، گفتگو، عقيدن ۽ زندگي وغيره جي نقل ڪرڻ ڏانهن ڇڪي ٿي.

ٻين جي نقل ڪرڻ جو لاڙو سڀنيءَ سطح جي ماڻهن ۾ ضرورت کان وڌيڪ موجود ڏسجي ٿو. ڪيترين حالتن ۾ اسين نه چاهيندي به جيئن پيا ڪن ٿا، تيئن ڪريون ٿا – اُن ۾ پنهنجي نقصان جو به خيال ڪو نه ٿا ڪريون. اهو اسان جو عمل اسان جي فطرت ۾ پراڻي زماني کان رهجي ويل هڪ عادت جي ڪري آهي.

جيڪي به ساهوارا ولرن ۾ يا ٽولن ۾ رهن ٿا، يعني آهي سنگت يا وگر ۾ رهڻ وارا جانور آهن، انهن مان هر هڪ جي هلت چلت جو گهڻي قدر سڄي ولر جي هلت چلت تي مدار رهي ٿو. سڄي ٽولي جي فردن جي هلت چلت ۾ هڪ

طرح جي هڪجهڙائي هوندي آهي. جيڪڏهن ان جا ڪي فرد هڪڙو ڪم ڪن ٿا، ته باقي پيا به آن ساڳئي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڏسبا آهن.

ميين جي ڪنهن جُهنڊ ۾ جيڪڏهن ڪي سڀيون اوچتو هڪ پاسي لُوهم وجهنديون، ته سڄو جهُنڊ سواءِ ڪنهن سڏ سماءَ جي وٺي اوڏانهن لُوهه ڪندو. پکين سان به ساڳي حالت هوندي آهي. انهن مان هرهڪ جي طبيعت بلڪل ائين بيٺل آهي، جو جيئن پيا ڪندا تيئن هو به ڪندو ـ سواءِ ڪنهن سوچ سمجهه جي ـ بلڪ ڪيترين حالتن ۾ ته ڏسبو آهي ته ڏم چاهيندي به هو ائين ڪن ٿا. ڪن اتفاقي حالتن ۾ ٿي ائين ڏسبو آهي ته پکين جو سڄو ولر اڏامي مٿي چڙهي ويندو آهي، پر هڪ يا ٻه پکي اهڙا هوندا آهن، جي ضد ڪري هيٺ ويٺا هوندا آهن. پر ائين عام طرح انهيءَ ڪري ٿئي ٿو جو اهڙا بي سبب ڏاهم جا ڪيترائي ساڳيا موقعا ڏي چڪا هوندا آهن، ۽ جيڪي هڪ يا ٻه پکي اجائي ڊڄڪي ڪاڻ کان انڪار ڪري ويهي رهندا آهن، آهي پن کان سمجهه ۽ هانو جي زور ۾ وڌيڪ هوندا آهن. اهڙين حالتن ۾ جٺي سکيجي ٿو ته تجربو اصلي جبلت کي ڪجهه بدلائي ڇڏي ٿو.

ٻارن ۾ تمام گهڻي نقل ڪرڻ جي عادت هوندي آهي. جيڪي ماڻهو سندن چوڌاري رهندا آهن، هو سدائين انهن کي نقل ڪندا وتندا آهن ـ خاص طرح انهن کي جيڪي کين مٺا لڳندا آهن، يا وڏا معلوم ٿيندا آهن. ٻار جو ارادو نه رڳو هيٺو پر انڪيڙيل هوندو آهي. آهو گهڻي قدر سندس مٽن جي اچلن يا اڏمن تائين محدود رهي ٿو. آهو ٻار کي ڪنهن خاص يا اڳ وٺيل مقصد طرف ڪونه ڏو نيئي سگهي. ٻار جو ارادو ڦرٽو گهڙٽو ۽ بي ڀروسي هوندو آهي. هن جو ذهن ٻڻ ڪچو

۽ اڳيرو ٿئي ٿو، جو ڪجهه هو ٻڌي ٿو، ان کي هو مڃي
ويهي ٿو. مون اڪثر ڏٺو آهي ته ٻارن سان آءٌ گهڻ نڪرندو
آهيان، ته رستي تي وڳو ڪنگهندو آهيان، ته هو به پاڻمرادو
ڪنگهندا آهن؛ پٺيان هٿ ٻڌي هلندو آهيان، ته هو به ائين
ڪندا آهن؛ ڪنهن کي رڳو سڏ ڪندس، ته هو به ائين ڪندا؛
۽ ڪا راءِ آءٌ ڪٿي ظاهر ڪندس، ته هڪدم اها هو مڃي ويندا –
مطلب ته جو ڪجهه نمونو يا رنگ آءٌ هنن جي سامهون
وٺندس، هو هر طرح ان جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا.
مون کي خود ياد ڪري عجب ٿو لڳي ته ننڍي هوندي
جيڪي ماڻهو مون کي سٺا لڳندا هئا، انهن جهڙو يا انهن وانگر
پاڻ کي بنائڻ جي آءٌ ڪيتري نه ڪوشش ڪندو هوس!

وحشي ماڻهو گهڻين ڳالهين ۾ بلڪل ٻارُ آهي. ڪن
جو ارادو ٻار وانگر ئي اڻ ڪچڙيل ۽ هيٺو ٿئي ٿو. آهڙوئي
هو غير مستحڪم، اڻ تجربيڪار ۽ ذهن جو ڪچو آهي. هو
ٻارن وانگر ئي پنهنجي من جي اچلن ۽ اڌمن جي پٺيان هلي
ٿو. ڪيس ڇا سوچڻ کپي يا ڪرڻ کپي، ان لاءِ هو اڪثر
ٻين جي اشارن جو محتاج رهي ٿو. وحشي ماڻهو ڪپڙا به،
ريس ۾ يا هڪٻئي کي ڏسي، سڀ هڪجهڙا پائيندا، جهوپڙيون
به سڀ هڪجهڙيون ٺاهيندا، پوڄا پاٺ يا عبادت رياضت به
بلڪل ساڳئي قسم جي ڪندا ۽ ساڳين ئي ريتين رسمن جا
پابند رهندا آهن.

وحشي ماڻهو فطري طرح نقال هوندا آهن. هو ٻين
جانورن جا آواز ۽ ٻوليون هوبهو نقل ڪري سگهندا آهن.
ڪنهن کي ڳالهائيندي ٻڌندا ته هن جا سڄا جملا، لفظ بلفظ،
هن جي آواز ۽ لهجي سوڌو نقل ڪري ويندا. وحشين جي عادت
هوندي آهي ته ڪو سوال پڇين، ته جواب ڏيڻ بدران ٻهريائين
سڄو سوال ٻيهر چئي ٻڌائيندا. هو بهترين نقال ته ٿين ٿا، پر

ڪا ڳالهه منهن چڙهي ڏبي تہ آن ۾ اڪثر منجهي ٻيهي رهندا آهن.

نفسيَ اسان وٽ اسان جي نقل ڪرڻ واريءَ جبلت جا مظهر هوندا آهن. مردن ڪان وڌيڪ زالون هڪٻئي جي نقل ڪرڻ ڏانهن مائل ٿين ٿيون، ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ٻارن جي نفسيات جون وڌيڪ خصوصيتون موجود هونديون آهن.

فيشن جيئن ڪپڙن جا ٿين ٿا، تيئن خيالن جا پڻ فيشن ٿيندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن گروهہ يا جماعت ۾ تقريباً سڀ ماڻهو هڪڙو ڪو خاص عقيدو ٿا رکن، تہ اتي ڪنهن لاءِ آن جي ابتڙ عقيدو وڪڻ يا سوچڻ تقريباً اهڙو ئي ناممڪن آهي، جهڙو ڪنهن هڪڙي ٻڪيءَ لاءِ حوصلو ٻڌي ٻوٽني ويهي رهڻ – جڏهن آن جو ٻيو سڄو ولر ڀڄڪو ڪائي، اٿي آڏامي وڃي.

خودمختياري، پاڻ وهيڻائي، ۽ اصلوڪائي نقل ڪرڻ واريءَ جبلت جو ضد آهن ۽ ان جو زور گهٽائين ٿيون ۽ ان کي هٽائي آن جي جاءِ ورين ٿيون. اهي خاصيتون طبيعت جي پختائي ۽ قوت ڏيکارين ٿيون. ان جي ابتڙ، نقاليءَ جو لاڙو طبيعت جو ضعف ۽ ڪچائي ظاهر ڪندو آهي. غير معمولي اصلوڪائيءَ ۽ ذهانت وارا ماڻهو رواجي ماڻهن کان ڳالهہ ٻولهہ ۽ هلت چلت ۾ نرالا هوندا آهن ۽ 'اڌ چريا' سڏبا آهن. مون کي ياد آهي تہ براڻون يونيورسٽيءَ جي پروفيسر لسٽروارڊ هڪ ٻيري ٻڌايو هو تہ هڪڙي ڏينهن هو تيلين جو ٺهيل ٽوپلو مٿي ۾ وجهي ٻاهر نڪتو هو – سيپٽمبر جو ڪو ڏينهن هو – واشنگٽن جو وڏو شهر، آن جو وڏو عام وهنڊڙ پينسلوينيا رستو! پر سندس بدقسمتي هئي، جو سيپٽمبر مهيني جي پورين تاريخ کان پوءِ تيلين جي ٽوپلي پائڻ جو رواج ڪونہ هو. ماڻهو پنهنجا تيلين جا ٽوپلا سيپٽمبر مهيني جي

ٻهر ٻنء تاريخ کان ٻوء لاهي، بند ڪري، رکي ڇڏيندا هئا، ڇاڪاڻ ته ان جي ”موسم“ ڪانه هئي! ويچارو پروفيسر ٽيلين جوڻ ويهاو وڃهي ٻاهر ته نڪتو پر ماڻهو ٺري آيس — ٻار، نوجوان، پڪا پختا مڙس ماڻهو — مرڳو ڪيرائي ٿي وڌائونس! ائين ٿي معلوم ٿيو ته سيپٽمبر جي مهيني ۾ جيڪڏهن هڪڙي ڪنهن پروفيسر کي ٽيلين جي ٽوپلي پائڻ سان فرحت ٿي آئي، ته اها به ماڻهن کي گوارا نه هئي. ڇاڪاڻ ته ”قبيلي“ جي سڳوري ”رواج“ جي اها ڀڃڪڙي هئي.

جيڪي ترقي پسند لاڙن جا ماڻهو آهن، تن کي اها ڏاڍي عجب جهڙي ڳالهه لڳندي آهي ته عام ماڻهو اهڙا ته ٻنڌڻن ۾ ٻڌل ۽ بيوس آهن، جو سالن جا سال ۽ جُڳن جا جُڳ پنهنجن عقيدن ۽ ميڄاڻن ۾ ورتا پيا آهن ۽ آهي ئي پراڻا رواج ۽ نشان وٺيو پيا هلن ۽ ڪڏهن به ڪن ٻين، نون ۽ بهتر خيالن ۽ رستن جو ڪو خيال ڪونه ٿو اچين! سدارا جڏهن به ڪي آيا آهن، ته انهن جو پنڌ هميشه ائين پٿي لڳو آهي، ڄڻ ڪنهن اوچي، آڏڪڙي ۽ پٿرائين پهاڙ تي چڙهڻو آهي. ماڻهو پراڻا خيال ڇڏي نوان خيال قبولين، اهو ڪم به اهڙوئي ڏکيو ۽ صبر آزما آهي، جهڙو ڪو وڏو مٽين تور پٿر ڪٽان ڳري ڳري ۽ گسجي گسجي نڪري.

ذهني اوسر اجا ايتري گهٽي ڪانه ٿي آهي. انساني عقل (جيترو ڪجهه آهو آهي) حيواني جبلتن منجهان آيريو آهي. اصلوتڪائي يا نواڻ ايتري ته اڻلڀ ۽ ٿوري آهي، جو عام طرح ان کي ڪا اهميت ئي ڪانه ٿي ڏجي — ان کي ميڄڻ ۽ قبولڻ ته ڳالهه ئي ٻي آهي. انساني سوچ ۽ فڪر جا بنياد اجا ڏاڍين به گهٽي گهٽي قدر خالص جبلتي يا حيواني اتساهه ۽ آڌمي تي ٻيٺل آهن.

ترقي ڪا فطري شيء نه آهي. اسين ٿهيل ئي اهڙي

ڏانوَ جا آهيون، جو اسان کي، نار ۾ ڀڏل ڏاند وانگر، آتي جو آتي، وري، وري ڦيرا پائيندا پيا رهون ٿا. تنهنڪري، هڪ انقلابيءَ يا سڌارڪ کي وڏيون اميدون رکڻ نه گهرجن. جيئن پٿر جي فطرت آهي سخت هجڻ، تيئن ماڻهوءَ جي فطرت آهي مشين وانگر هڪ ئي ڍنگ سان هلڻ.

اِها ڪا عجب جي ڳالهه ڪانهي ته اسين ماضيءَ جا ايترو قدر ٿا ڪيون! اها به عجب جي ڳالهه ڪانهي، جو اسين نون خيالن کان ڊڄون ٿا. سچ پچ ته اها به عجب جي ڳالهه ڪانهي، جو اسين پنهنجن غير معمولي ڏاڏائن کي ياد ڪري مڇن ۾ اچليون ٿا! جڏهن ويچار ڪريون ٿا ته اسين جو ڪجهه آهيون، سو حيواني سرشت مان آسري، اڃان بنيا آهيون، تڏهن واقعي حيرت جي ڳالهه ٿي معلوم ٿئي ته ان سلسلي ۾ اسين جيئن هاڻي آهيون ۽ جتي آهيون تنهن کان به وڌيڪ پوئتي ۽ پست ڇو نه آهيون!

تقالي سدائين عقل کان اوچي ۽ طاقتور ڪانه رهندي ــ اِها پڪ آهي؛ پر افسوس، جو هن وقت اِها ان کان زور به آهي ۽ ميٺري به آهي.

٣ ـ سستيءَ جي جبلت

اوائلي زماني جي باقيات مان هڪڙي ٻي نشاني اسان ۾ ”ڊڪن ڪائڻ“ يعني بيڪار ويهي يا هيڏانهن هوڏانهن گهمي ڦري وقت ضايع ڪرڻ جي جبلت آهي ــ يعني اسان جي سستيءَ يا ڪاهليءَ جي عادت، جنهن هيٺ تڪليف وٺڻ يعني پنهنجي سگهه جي گهٽ ۾ گهٽ استعمال کان اسين پاڻ بچائيندا آهيون.

سٺيءَ سطح جي ماڻهن کي هوندي ته واقعي اڄ ڏاڍي گهٽي سگهه خرچ به ڪرڻي پوي ٿي ــ هڪبئي سان وڙهندي

۽ مختلف انساني ڪمن ڪارڻ لاءِ فطرت جي قوتن کي جيتي اُنهن تي قابض رهڻ ۾، پر اسان جي بدن ۾ ايتري گهٽي سگهه پيدا به ڪانه ٿي ٿئي، جو اسين پورهئي کي پاڻ لاءِ نعمت ۽ فرحت سمجهي سگهون. دستوري طور اسين ڪم ائين ڪونه ٿا ڪريون، جو چئون ته "ڪم نه ڪرڻ کان ڪم ڪرڻ بهتر آهي"، پر ائين ٿا ڪريون، جو چئون ٿا ته "بک مرڻ کان وري به ڪم ڪرڻ چڱو!" پورهيو اسان لاءِ هڪ قسم جو ضروري عذاب آهي. اهو سڀ انهيءَ ڪري سهون ٿا، جو اهو ايڏو خراب ناهي جيتريون پيون تڪليفون، جيڪي اسان کي ڪم نه ڪرڻ جي حالت ۾ هوند سهڻيون پون. انساني سڀيتا جي قائم رکڻ ۽ هلائڻ لاءِ ماڻهن کي جيڪو پورهيو ڪرڻو پوي ٿو — خوراڪ پيدا ڪرڻ ۾، گهرن اڏڻ ۾، مشينن جي ٺاهڻ ۾ ۽ اڇوتڪن ماڻهن ۽ قومن لاءِ سک ۽ سونهن جي سامان جوڙڻ ۾ – آهو انساني بدن جي موجوده بناوت مطابق فطري يا قدرتي ڪونه ٿو لڳي. اهو هڪ مجبوريءَ وارو ۽ مصنوعي خرچ ٿو لڳي. اها خبر اسان کي هيٺين ڳالهين مان پوي ٿي: هڪ ته اسين سدائين موڪلن لاءِ واجهائيندا وتندا آهيون، ٻيو ته اسين سدائين پورهئي بچائڻ جا اوزار ۽ مشينون ڳوليندا ۽ ٺاهيندا ٿا رهون، ۽ ٽيون ته اسين پنهنجي جيتري سدائين هڪ اهڙي سونهري جڳ جي تلاش ۾ گذاريون ٿا، جنهن ۾ اسين هوند فرصت ئي فرصت ۾ ويهي ٻهي واندا ئي واندا زندگي گذاري سگهون. اسين پورهئي جو ذڪر سدائين پگهر ۽ رت جي مناسبت سان ڪندا آهيون – يعني زندگيءَ جي تڪليف ۽ ڏک ڏيندڙ شين سان، ان کي خوشيءَ ۽ سک وارين شين سان ڀلجي ڪري به شامل نه ڪندا آهيون. موت کان پوءِ جن سک ۽ سونهن ڀرين جاين ۽ حالتن ۾ رهڻ جا خواب ماڻهو لهن ٿا، آهي هر صورت ۾ سڀ اهڙيون هونديون آهن،

جتي گهٽي قدر ڪم ڪان واندڪائي مايل هوندي.

— سست وحشي —

ڪاهليءَ جي جبات اسان وٽ اوائلي ماڻهوءَ جي طبعت جي رهيل نشاني آهي. وحشي ماڻهو قدرت ۾ سگهارو جانور نه آهي. هن جي بدني مشين تمام ٿوري سگهه پيدا ڪري سگهي ٿي — فقط اوتري، جيتري ڪڏهن شڪار تي ۽ لڙائيءَ

جي ڪن موقعن تي ۽ پنهنجن جهڙن ٿهڙن هٿيارن، ٻـتـيـان، جهوپڙين وغيره جي اڏڻ ڳاهڻ ۽ هلائڻ ۾ هن کي خرچ ڪرڻي پوي ٿي. هڪ وحشيءَ جي زندگي سادي، سست ۽ محض ”اٽڻ ۽ چاڙهڻ“ واري زندگي ٿئي ٿي — جنهن ۾ هن جي ضرورت واريون ٿوري سک سونهن واريون شيون تمام ٿوريون هونديون آهن. وحشي ڏنڊڻ يا ڏنڊ برش ڪونه ڏئي، جو ڳاهڻو پوي — نه وري کي آرام ڪرسيون، ڪتاب، ويل گاڏيون، ڪيڪ بسڪوٽ، ريشم جا ڪپڙا، موٽر ۽ ٻيون هزارين اهڙيون شيون ڏي ڪيس دڪار هونديون آهن، جن کي مٿين سطح تي وسيل ماڻهو پنهنجي پرپور ۽ سکيءَ زندگيءَ لاءِ لازمي سمجهي ٿو. وحشي ماڻهو ڪريم جا ڪاليٽ بدران جهنگلي ميوا کائي گذارو ڪري ٿو، هو ريل گاڏيءَ ۾ ويهڻ بدران پيرين پنڌ هلي ٿو.

ٻالي ماتر سڌريل ماڻهو اڄ جڏهن اهڙن اوائلي قسم جي ماڻهن سان ڪٿي ملن ٿا، تڏهن آنهن جي پيري ۽ سست جيوت ڏسي، حيرت ۾ پئجي وڃن ٿا. هو انهن جي اها حالت ڏسي، ڪين آرسي ۽ بيڪار سمجهن ٿا ۽ ڀانئين ٿا ته هو چاٽئي پڄهي اهڙي سست ۽ نڪمي زندگي گذارين ٿا. سستي يا آرس سچ پچ ته رڳو هيٺائيءَ يا نستائيءَ جي هڪ ڪيفيت آهي. اها نه ڪا بيماري آهي ۽ نه ڪنهن اخلاقي ڪمزوريءَ جو ثبوت آهي. هڪ معنيٰ ۾ انسانن جي اها قطري حالت آهي. ان جي برخلاف، چستي ۽ محنت هڻ جي هڪ پوءِ جي حاصل ڪيل عادت يا صلاحيت آهي. وحشي ماڻهو ڪم ڪرڻ پسند نٿو ڪري، چاڪاڻ ته آهو آن کي ڏکيو يا ايذائيندڙ ڏو لڳي. هن وٽ لاڳيتي ۽ گهڻي دير پورهئي ڪرڻ جي نه قوت هوندي آهي نه صلاحيت. اوائلي قسم جا ماڻهو اڪثر حالتن ۾، بک يا جنسي خواهش جي دٻاءَ کان سواءِ ڪنهن سخت ڪوشش يا

لاڳيتي پورهئي لاءِ ڪڏهن به آماده ٿي نه سگهندا آهن.

آسٽريليا جي مڪاني ماڻهن لاءِ چيو ٿو ته هو "اهڙو ڪو اورچ پورهيو ڪري ئي نه سگهندا آهن، جنهن جو ڦل ڪين اتي جو اتي نه پرپوءِ يا آئيندي ڪڏهن ملڻ وارو هجي." وحشي ماڻهو فقط هلندڙ يا چالو وقت ۾ رهي ٿو. هو ان لاءِ تيار نه آهي ته اهڙيءَ ڪنهن ڳالهه لاءِ ڪوشش ڪري، جنهن جو فائدو ڪيس رکيو ڪجهه هفتا يا ڏينهن ئي پوءِ ملڻ وارو هجي. ڏکڻ آفريڪا جي هوٽينٽاٽ قبيلي جي ماڻهن لاءِ هڪڙي سياح جو چوڻ آهي ته "آهي هن ڌرتيءَ تي بيڪار کان بيڪار ۽ ڪاهل کان ڪاهل ماڻهو آهن." هندستان جي ڪن اصلوڪن قبيلن لاءِ ائين ٻڌايو ويو آهي ته هو پورهئي کان ايڏو ته ڀڄن ٿا، جو بک پيا مرندا پر ڪم نه ڪندا. منجهن پورهئي لاءِ نه رڳو چاهنا ڪانهي، پر هو ان کي ڌڪاربن ٿا. ڪيترا آمريڪي ريڊانڊين قبيلا، جڏهن سندن شڪار تي گذارو ختم ٿي ويو ته ٿوري ئي عرصي ۾ پاڻ به ختم ٿي ويا، ڇاڪاڻ ته هيٺينءَ سطح جي ماڻهن وانگر منجهن پورهئي تي گذاري ڪرڻ جي صلاحيت ئي ڪانه هئي. هيٺن جي ڊڪوٽا قبيلي بابت ٻڌن ٻڌائي ٿو ته "هُنن جا پهلوانن کان پهلوان به پورهئي کي قدرت جو عذاب يا ڇٽي سمجهندا آهن، ۽ شڪار جي دوران جو ڪجهه منجهانئن ڪنهن کي ڪرڻو پوندو آهي، ان لاءِ هو چوندو آهي ته 'منهنجي قسمت ۾ ان عذاب جو اهو حصو آيل آهي'! هو ايڏا ته سست آهن، جو انهن جو مرد ماڻهو ڪڏهن به اٽي پنهنجي گهوڙي تي زين نه وجهندو ۽ نه لاهيندو. منجهانئن اڪثر ويهي ويهي سري ويندا پر شڪار کان سواءِ اٽي، ٻي ڪنهن ڪمائي پورهئي ۾ ڪڏهن هٿ نه وجهندا!"

هيٺينءَ سطح جا ماڻهو وحشي لوڪن کان هن ڳالهه ۾

خاص طرح گهڻو سڌريل ۽ اڳتي وڌيل آهن، ته هو اڪيلي سر يا مجموعي طور ڪم ڪرڻ جي سکيا وڌيڪ پيدا ڪري سگهن ٿا؛ پر تڏهن به، خود هي سڌريل ماڻهو به اها سگهه پيدا ڪرڻ جي طاقت يا صلاحيت اجا پاڻ ۾ ايتري وڌائي نه سگهيا آهن، جو ڪين جيڪو ڪم يا پورهيو اڄ رواجي طرح ڪرڻو پوي ٿو، ان مان هو لطف وٺي سگهن.

اجا ان معنيٰ ۾ جڏهن وڌيڪ سٺو دور ايندو، تڏهن پورهئي کي ائين نه ڏٺو ويندو جيئن اڄ آهو ڏٺو وڃي ٿو — يعني هيءَ ته آءِ هڪ قسم جو آزار آهي، جنهن کان جيترو پڇجي ۽ پاڻ بچائجي اوترو چڱو! ان بهتر دور ۾ پورهئي کي هڪ فطري ڳالهه سمجهيو ويندو ۽ ان مان ماڻهوءَ کي مزو پيو ايندو ۽ خوشي پيئي حاصل ٿيندي. سستيءَ ۽ آرس ۽ ڪم چوريءَ جو ڳالهيون بلڪل ائين ختم ٿي وينديون، جيئن ظلم ۽ خون خرابيءَ جون ڳالهيون ختم ٿي وينديون. انساني بدن، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ ڪارائتو ۽ فعال (سگهه آپائيندڙ) بنبو ويندو ۽ صدين گذرڻ سان اڄوڪو منجهيل ۽ بدترتيبو سرشتو جنهن ۾ زالن توڙي مردن کي جيئن منهن ۾ ٿو اچي تيئن، ۽ سواءِ سوچ ويچار جي، ڏنڊن ۾ اڙايو ٿو وڃي، بدلجي هڪ اهڙي رٿائتي ۽ معقول سرشتي جي صورت وٺندو، جنهن ۾ هرهڪ ماڻهوءَ کي آهو ڪم ڪرڻو پوندو جيڪو هن جي دل کي پسندايندو ۽ جنهن جي ڪرڻ جو هو بيشڪ لائق به هوندو.

اڄ ٿورو سڀجهان ته ماڻهوءَ جي مک ڪم ڪرڻ کان ڏچندي يا ڪيپائيندي هوندي. ان ڪري پنهنجي ڪاروبار لاءِ جيڪا سگهه گهرجي، سا ان وٽ پوري موجود آهي؛ وڌيڪ جو ڪجهه ان کي ڪرڻو پوي ٿو، سو لاتط هيءُ ته هوءَ پنهنجون قوتون صحيح نموني خرچ ڪري. آهو ڏينهن به ضرور ايندو، جڏهن اسين انسان پڻ آهڙائي فطري طور محنتي ۽

جفاڪش ٿينداسين، جهڙي هينئر اها ماڪيءَ جي مک آهي. سا گڏيل وقت انهن به ممڪن آهي ته اهڙي دور جي اچڻ ڪان اڳ ئي اسين اهو محسوس ڪري وٺون ته اسان کي پنهنجي دل جي خوشيءَ لاءِ دراصل ايترين گھڻين شين جي ضرورت به ڪانهي.

۴ - بدلي جي جبلت

بدلو هڪ خواهش آهي زخميل يا ڏکويل شخص جي دل جي، ته موٽ ۾ هو به ان ماڻهوءَ کي اهو زخم ۽ ڏک رسائي، جنهن کيس زخميو يا ڏکويو آهي. ان کي ”موٽائي ڏڪ هڻڻ جو لاڙو“ به چئي سگهجي ٿو. بدلو اسان کي آياري ٿو ته جنهن اسان کي جيترو نقصان پهچايو آهي، گهٽ ۾ گهٽ اوترو نقصان اسين به هن کي پهچايون. جيڪڏهن موٽ ۾ اسين ڪجهه قدر سرس نقصان يا زخم پهچايون ٿا، ته اسين اوترا وڌيڪ خوش ٿا ٿيون، ۽ پاڻ کي وڌيڪ طاقتور ۽ سوڀياوان سمجهون ٿا.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ معافي ڏيڻ يا درگذر ڪرڻ کي بيحد قدر ۽ تحسين جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. معافيءَ جي معني ته اسان سان جيڪا زيادتي ٿي هجي، ان کي ڌيان ۾ نه آڻيون يا وساري ڇڏيون. ڪيترا ڪم آهن، جي اسين بنان سوچ ۽ بنان ارادي جي ڪندا رهون ٿا. ماڻهوءَ جي عظمت جي هڪ نشاني اها آهي ته هن بابت ڪو تڪڙو ۽ سخت فيصلو نه ڪري. ابرهام لنڪن لاءِ چيل آهي ته هن جي دل ايتري وشال هئي جيتري هيءَ دنيا، پر ان ۾ ڪنهن وير ساندڻ جي يا ڪنهن شڪايت جي يادگيري رکڻ جي جڳهه ڪانه هئي. اهو ماڻهو، جنهن کي انساني فطرت جي ڪمزورين جي ڄاڻ

آهي، سو ماڻهن بابت سنگدليءَ ۽ بي حسيءَ وارو فيصلو ڪري نه سگهندو؛ بلڪ ڪين هن انساني دنيا جا خطاڪار ٻالڪ سمجهي، هميشه ڪهل ۽ دل جي سخا سان پيش ايندو.

دل جي سخا ۽ ڪهل سان ماڻهن جون غلطيون ڏسڻ جي معنيٰ ڪيڏي نه سنڌن عملن جي وچن ٿيون. ماڻهن جي کي نظر انداز ڪرڻ. اهو انساني طبيعت جو ٻاجهارو انداز آهي. پر دل جي سخا، ڪهل ۽ ٻاجهه، جن جي اثر هيٺ پين جون غلطيون وساري ڇڏجن ٿيون، انساني طبيعت جي عام لاڙن جي ابتڙ آهن، جيڪي ماڻهن جي دلين ۾ ڇهاتي ڏيڻ سان اسان کي آتي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪي اوچا انسان ميڇين ٿا ته ٻاجهه ۽ معافي بدلي ڪان وڌيڪ سهڻيون وصفون آهن، تن کي به جڏهن ڪو ڏک هڻي ٿو، ته انهن ۾ به هيڪر سوٽائي ڏک هڻڻ جي زورائتي خواهش پيڙڪو ڪائي آيري اٿي ٿي. اسان جي طبيعت ۾ جيئن پيا به ڪيترا اهڙا لاڙا آهن، جيڪي اسان جي مرضيءَ نه هوندي به، اسان کي هڪ نه ٻئي پاسي گهلي وٺي وڃن ٿا، تيئن هيءَ بدلي جي جبلت پڻ اسان ۾ اسان جي وحشي جيوت جي باقيات جي نشاني آهي ـ آن زماني جي، جڏهن اسين انسان پنهنجي زندگي نفرت ۽ جهيڙي ۾ گذاريندا هئاسين، ۽ جڏهن اها ”ڏک جي جواب ۾ ڏک“ جي پاليسي اڄ جي حالتن کان وڌيڪ اسان لاءِ ڪارائتي پاليسي پڻ هئي.

اوائلي حيوانن جي زندگي اڪثر وڙهڻ ۾ گذري ٿي. ويڙهه معنيٰ مقابلي بازي، يعني ڏک سان ڏک ۽ چڪ سان چڪ. مقابلي بازيءَ ۾ جوابي ڏک آتي جو آتي هنيو وڃي يا ڪجهه ويسانهي ڏيئي پوءِ هڻجي ـ ڳالهه لڳ ڀڳ هڪ آهي، پر ساڳئي وقت ٻنهي ۾ فرق به گهڻو آهي. جوابي ڏک ويسا ڏيئي يا ڪجهه دير يا وقفي کان پوءِ هڻجي، يعني حالي آڌ

ڌاري ۽ پوءِ موقعي ملڻ تي هٿي وڃي، ان کي بدلو يا انتقام چئبو آهي. جوابي ڌڪ جو وقفو ايترو به ٿي سگهي ٿو جو ٻيئي ڌريون رڳو ساهه پٽي سگهن، ۽ اهو ڏينهن ۽ سالن جو به ٿي سگهي ٿو. بدلي جو احساس، انهيءَ معنيٰ ۾، ڪاوڙ جو ٻيو روپ آهي ۽ اُن سان ويجهي ۾ ويجهو لاڳاپيل آهي. بدلو لاڳيتيءَ يا هٺائي رکيل ڪاوڙ جي، هڪ صورت آهي.

سيني اوائلي قسم جي ماڻهن ۾ بدلي جي روايت نه رڳو موجود رهي ٿي، پر اها سندن فرض ۾ داخل سمجهي ويندي آهي. منجهانئن ڪو به جيڪڏهن بدلي وٺڻ ۾ ناڪام رهيو، ته اُن کي بزدل ۽ ڪانئر سمجهي، ڌڪارڻ لڳندا آهن. وحشي ماڻهن مان جيڪڏهن ڪو پنهنجن دشمن کي معاف ڪري ڇڏي يا انهن سان سٺا پير پري، جيڪي زوريءَ يا حرفت سان ڪيس پنهجي فائدي لاءِ استعمال ڪندا هجن، ته هن کي خود پنهجي قبيلي جا ماڻهو ڏسي برداشت نه ڪندا ۽ اڪثر حالتن ۾ پنهجي برادريءَ مان ئي ڪڍي ڇڏيندا

آسٽريليا جي قديم رهڪاني ماڻهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته "منجهانئن هرڪو پنهنجن ويجهن مائٽن جي خون جو بدلو وٺڻ پنهنجي وڏي ۾ وڏو فرض سمجهندو آهي. جيستائين هُن اهو فرض ادا نه ڪيو آهي، تيستائين پوڙهيون زالون ڪيس هروقت پيون طعنا هڻنديون آهن، جيڪڏهن شادي ڪيل آهي، ته سندس زالون ڪيس ڇڏي وينديون، جيڪڏهن ڪنوارو آهي ته ڪابه نوجوان ڇوڪري ساڻس نه ڳالهائيندي؛ هن جي ماءُ سدائين پيئي منهن مٿو پٽيندي ته هن اهڙو ڏچڙو پٽ ڪيئن ڄڻيو، ۽ هن جو پيءُ ڪيس اُن لاءِ سدائين پيو چنهنبيندو ۽ ٻيڙو ڪندو آهي."

ڪُڪي قبيلي جا ماڻهو ته هن ڳالهه ۾ هيڪاري زور آهن. هو سيني ٻين وحشي قبيلن کان بدلي وٺڻ ۾ تيز آهن. رت جي عيوض رت ضرور وهڻ گهرجي. جيڪڏهن سندن ڪو ماڻهو اتفاق سان

مٿانئس وڻ ڪيرندي مري پوندو آهي، ته هُن جا سڀ مائٽ گڏجي اُن وڻ کي وڍي ٽڪي، ننهن ڇوڏا ڪري ڇڏيندا آهن.

اوائلي قسم جي ماڻهن ۾ دستور آهي ته جيڪڏهن قبيلي جي هڪڙي ماڻهوءَ قبيلي جي ٻئي ماڻهوءَ کي ڪو ايذاءُ رسايو آهي، ته اُن لاءِ قبيلي کي ڪا خاص ڳڻتي ڪانه ٿيندي. اها ڪا سڄي قبيلي جي پريشانيءَ جي ڳالهه ڪانهي. اهو اُنهن ٻن شخصن جو پنهنجو معاملو آهي - آهي پاڻ ۾ ان جو فيصلو ڪندا. يا گهٽي ۾ گهٽو ته اُنهن ٻنهي جا ڪٽنب وچ ۾ پئي، اُن جو نبيرو ڪندا . قبيلي جي سردار کي فقط اهڙن واقعن يا ڏوهن جو خيال ڪرڻو پوندو آهي، جيڪي سڄي قبيلي جي دلچسپيءَ جا هوندا آهن. شخصي زيادتيءَ يا ايذاءَ جو بدلو هرڪنهن جي پنهنجي ذميداريءَ جي ڳالهه آهي ۽ اُن کي سُنهن ڏيڻ اُن جو پنهنجو معاملو آهي.

ڪئريبين پيٽَن جي انڊين قبيلن لاءِ چيل آهي ته "فيصلن ڪرڻ لاءِ وٽن ڪو به جج يا ماجسٽريٽ ڪونهي. منجهائن ڪنهن کي به ڪو ايذاءُ يا تڪليف رسائيندو آهي، ته اُن جو هن کي پنهنجي سر پاڻ تدارڪ ڪرڻو آهي. جيتري هن جي طاقت هوندي ۽ جيئن هن جي دل چوندي، تيئن هو پنهنجو بدلو چڪائي وٺندو. مجموعي طور سڄو راڄ ڏوهين کي سزا ڏيڻ لاءِ پاڻ کي ڪنهن به صورت ۾ پابند ڪونه ٿو رکي. جيڪڏهن ڪنهن جي بي عزتي ٿئي ٿي يا ڪنهن کي ڪو ايذاءُ رسي ٿو، ۽ هو اُن جو بدلو نٿو ڪري، ته راڄ جي سڀني ماڻهن جي چٿرن جو شڪار بنجي ٿو.

اُتر آمريڪا جي انڊين قبيلن ۾ جيڪڏهن ڪو خون ٿي پوي ٿو ته فقط هُن جي مائٽن کي حق آهي ته هو اُن لاءِ ڪجهه ڪن. گهڻو ڪري اهڙيءَ حالت ۾ هو گڏبا

آهن، معاملي تي صلاح مصلحت ڪندا آهن، ۽ فيصلو ڪندا آهن ته خونيءَ کي ڪهڙي سزا ڏجي يا هن کان ڪهڙو بدلو وٺجي. قبيلي جي حاڪمن کي ان سلسلي ۾ ڪجهه به چوڻو يا ڪرڻو ڪونهي.

قديم يونان ۾ اهڙا ڪي عملدار ڪي ڪونه هوندا هئا، جيڪي ڏوهين کي جهلي سزائون ڏيارين. ليوباخ جو چوڻ آهي ته ”ائين معلوم ٿو ٿئي ته عدالتن جو [آتي،] ڏوهين کي سزا ڏيڻ جو ڪم نه، پر الٽو کين بدلي وٺندڙن جي غيض ۽ غضب کان بچائڻ هو.“

بدلي وٺڻ جو حق آهستي آهستي، جيئن جيئن وقت پئي گذريو آهي تيئن تيئن، گهٽبو پئي ويو آهي. وقت بوقت قانون پئي پاس ٿيا آهن، جن ان حق جي ذاتي استعمال تي پابنديون پئي وڌيون آهن، ۽ ڏوهيءَ جي سزا جون حدون پئي مقرر ڪيون آهن. اڄ سڀني مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ ڪورٽون يا عدالتون قائم آهن، جتي، جنهن کي ڪو ايذاءُ رسي ته وڃي پنهنجو فرياد داخل ڪري سگهي ٿو، ۽ جج جي فتوي حاصل ڪري، پنهنجي ايذاء جو ”بدلو“ وٺي، پنهنجي دل خوش ڪري سگهي ٿو. گهٽ ۾ گهٽ، اصولي طور، ڪورٽن جو اهو ڪم آهي، جيتوڻيڪ عملي طور ڪورٽون هميشه پورو بدلو وٺي ڪونه ٿيون ڏين، يعني انصاف ڪونه ٿيون ڪن. عام طرح جج کي پنهنجن فيصلن تي پهچڻ ۾ مدد طور اسين مقرر ٿي مان ٿا، جيڪي پنهي ڌرين جون شاهديون ٻڌن ٿا ۽ پوءِ پنهنجو فيصلو ڏين ٿا. اڪيلي اڪيلي شخص يا فرد کي هرگز اهو اختيار نه آهي ته هو ”قانون کي پنهنجن هٿن ۾ کڻي“ ۽ پنهنجو بدلو پنهنجي دل جي مرضيءَ يا طاقت سان پاڻ چڪائي.

— ٻدلو. —

بهرحال مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ پراڻي انفرادي بدلي وٺڻ جي عادت جا ڪيترائي زائد باقياتي نشان اڄ به موجود آهن. اڄ به يورپ جي ملڪن ۾ ڪن موقعن تي، ڪٿي ڪٿي، دوبدو به مخالف ترارين سان وڙهي پنهنجي اختلاف جو نبيرو ڪن ٿا يا هڪٻئي سان ٻدلو چڪائين ٿا - [جنهن کي انگريزيءَ ۾ Duel چئجي ٿو]. هي ڊيوئل انهن انتقامي عادتن جي باقيات جو هڪ نشان آهي. خانداني وير (Vendetta) ان جو ٻيو نشان آهي. هيءَ وير ذات جو يا خون جو جهيڙو آهي، جنهن ۾ هڪ ڪٽنب يا خاندان پنهنجي ڪنهن ڀاتيءَ يا ذات ڀائيءَ جي ايذاءَ جو عوض ٻئي ڪنهن ڪٽنب يا خاندان جي ماڻهوءَ سان ڪري ٿو. هيءَ نام نهاد "انصاف" جو نيم وحشي نمونو (يا وير ٻارڻ جو طريقو) اڄ به دنيا جي گهڻن حصن ۾، ٿوري يا گهڻي حد تائين، رائج آهي.

بدلي جي جبلت، جيڪا پنهنجي فطرت ۾ اڃا سين موجود ڏسون ٿا، ۽ جنهن جو مهذب اظهار مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي

عدالتي فتوائن ۽ سزا ۽ جزا جي نظرين ۽ قاعدن قانونن ۾ به اسان کي ملي ٿو. اڄ اسان وٽ اسان جي پنهنجن وحشي ابن ڏاڏن جي فطرتن جي هڪ زائد باقيات آهي. ان جو اصل اسان کي اوائلي انسانن جي انهن جهنگلي ذهنن ۾ موجود ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جڏهن هرڪنهن کي وڙهڻو پيو ٿي ۽ دنيا ۾ پاڻ بچائڻ لاءِ ڏک عيوض ڏک (۽ چڪ عيوض چڪ) هڻڻو پيو ٿي. اڄ پنهنجن مهذب ذهنن ۾، اسين ان جبلت جو دباءُ محسوس ڪندا رهون ٿا ۽ ان تي ڪيترائي پيرا عمل به ڪري گذرون ٿا – جيتوڻيڪ اسان جا اخلاقي آدرش اسان ۾ صبر ڪرڻ، درگذر ڪرڻ، پاڇهاري ٿيڻ جو آتساهه جاڳائيندا رهن ٿا – سو وڳو انهيءَ ڪري آهي، جو اسان جي فطرت جي ڪَل ايتري نه پراڻي آهي ۽ آها ايتري نه ساڳئي پٽ تي ۽ ساڳئي ساڳئي نمــوني ڦرندي ۽ چڪر ڪاٽيندي رهي آهي، جو اسين ان کي هاڻي ڪٽي پهاري يا بند ڪري ئي نٿا سگهون.

اسان جون فطرتون جديد يا نيون نه آهن. آهي نيون ۽ جديد بڻجي نه سگهيون آهن، ان جو هڪڙو سبب هيءُ آهي ته اسان کي ڪڏهن اهو احساس ئي ڪونه ٿو ٿئي ته اسين ڪي ايتري قدر پراڻا يا مدي خارج ٿي ويل آهيون. اسان جي فطرت جون ڪيتريون جبلتون اهڙي دنياوي ماحول سان مطابقت ۾ هيون، جيڪو ماحول ختم ٿي چڪو آهي. اهي لاڙا اسان جي فطرت جا ”وحشي حيوان“ آهن ۽ اسان تي غلبي حاصل ڪرڻ لاءِ سدائين اسان جي بهتر لاڙن سان ٽڪر ۾ رهن ٿا. اهي اسان جي بهتر لاڙن کان وڌيڪ پراڻا ۽ وڌيڪ بنيادي ۽، اڪثر حالتن ۾، وڌيڪ طاقتور لاڙا آهن، ۽ اهي اسان کي اهڙين شين جي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا، جن تي اسان جو بهتر وجود آماده نٿو ٿئي ۽ انهيءَ ڪشمڪش ۾

اسان لاءِ هيءَ وڏي فائدي جي ڳالهه آهي ته اسين جن قوتن سان ٺڪر ۾ آهيون، تن جي اصل، نموني ۽ بدڪرداري صفتن کان باخبر ٿجون.

٥ - خود غرضيءَ جي جبلت

پهرين پنهنجو خيال، يا وڌيڪ پنهنجو خيال - خود غرضي ان کي چئبو آهي، يعني اُن دنيا جو پهرين خيال، جيڪا ماڻهوءَ جي پنهنجي چمڙيءَ جي حدن تائين محدود آهي. انسان جي هيءَ عام فطرت آهي ته هو "سونهري قاعدي" کي نظرانداز ڪندي، ٻين کان وڌيڪ پنهنجي خاطرتواضع ڪندا آهن. "سونهري قاعدي" جي تقاضا هيءَ هوندي آهي ته ٻين ۾ به اوتري دلچسپي وٺو، جيتري پاڻ ۾ وٺو ٿا، ۽ انهن جي ڀلائيءَ ۽ خوشحاليءَ جو به اوتري ئي انساهه سان خيال رکو، جيتري سان پنهنجي ڀلائيءَ ۽ خوشحاليءَ جو رکو ٿا. پر اسان جي فطرت جي ڪل جي ساخت ان قسم جي روش لاءِ موزون نه ٿي لڳي.

جيتوڻيڪ خودغرضيءَ ۾ رڳو پنهنجو خيال ئي ڪرڻو پوي ٿو، پر رڳو پنهنجي خيال ڪرڻ سان گڏ گهڻو ڪري ٻين کي نقصان پهچائڻ جو لاڙو به پيدا ٿي پوي ٿو!

خودغرضي هڪ وسيع اصطلاح آهي. اُن ۾ ڪنورپڻو، ڏڪار، اٺسهپ، رڪائي، بي ترسائي، بي انصافي، تنگدلي ۽ ٻيون اهڙيون وصفون به شامل آهن. خودغرضيءَ کي اڪثر خودپرستي يا "آءٌ پڻو" به چئبو آهي.

خودغرضيءَ (آءٌ پڻي) جو ضد آهي پرآپڪاري، جنهن جي معني آهي ٻين جو خيال. پرآپڪاريءَ جون وصفون هي آهن: ڪهل، همدردي، ٻاجهه، معافي، محبت، قياس، عوام دوستي، ڀائپي، خوش اخلاقي، سخا، صبر، انصاف ۽ ٻيون

اھڙيون وصفون.

آدرشي انسان ۾ ٻين جو خيال ٻہ اوترو ئي ھوندو آھي جيترو پنھنجو خيال، ۽ پنھنجي لاءِ ٻہ اوترو ئي خيال ھوندو آھي جيترو ٻين لاءِ. ھن جي طبيعت ۾ آءٌ ۽ ٻيءَ ۽ ٻراٻڪاويءَ جو توازن ھوندو آھي. آدرشي انسان انھيءَ توازن واري ”سونھري قاعدي“ جو معتقد ۽ پوئلڳ ھوندو آھي. ھو ٻين جو اوترو ئي لحاظ رکندو آھي، جيترو، جيڪڏھن ھو پاڻ انھن منجھان ھجي، تہ پاڻ ھوند پنھنجو رکي.

گھٽي خودغرضي بني نوع انسان جي ھڪ وڏي بدنصيبي آھي، ڇاڪاڻ تہ جيڪي بہ اھنج ۽ ايذاءَ ماڻھن ھٿان ماڻھن کي سھڻا پون ٿا، آھي اُن جو نتيجو آھن. پر اھا رڳي انساني بدنصيبي بہ نہ آھي. تقريباً سيني جانورن جي فطرتن جي اھا حالت آھي. ھن ڌرتيءَ تي جتي ڪٿي، درياھن ۽ سمنڊن جي تري ۾ رھندڙن کان وٺي مٿي ھوا ۾ اڏامندڙ جيون تائين–اسان کي ساھوارا ملن ٿا، جيڪي اڪيلا پنھنجن غرض ۽ ضرورتن پوري ڪرڻ جي پٺيان غلطان ۽ سرگردان لڳا پيا آھن، ۽ پاڻ جھڙن ٻين سان ڪنھن جو ڪو خيال ڪونہ ٿا ڪن، جيڪي ساڳيءَ ريت پنھنجيءَ پنھنجيءَ غلطانيءَ ۽ سرگردانيءَ ۾ آھڙائي محو ۽ مصروف رھن ٿا. انھيءَ ڪري ئي اھا صورت آھي، جنھن کي ”ڪائناتي جنگ“ چئجي ٿو. انھيءَ ڪري ئي دنيا ۾ ھرھنڌ ويڙھاڪ ۽ جنگپسند فطرتون موجود ڏسجن ٿيون. ھيءُ ڌرتيءَ جو گولو سڄو خودغرضيءَ ۽ انسان دشمنيءَ سان وڪوڙيو پيو آھي.

پر اسان مٿينءَ سطح جي انسانن اھو ڏٺو آھي ۽ سمجھيو آھي تہ زورُ ھرويرو صحيح ڪو آھي. اسين اھو سبق سکي رھيا آھيون تہ پاڻ ۾ وڙھي پنھنجيءَ طاقت ۽ پنھنجن وسيلن کي برباد ڪرڻ بدران اسان کي پنھنجو پاڻ ۾ سھڪار ڪرڻ

گهرجي، ڇوته جيئڻ جو اهو طريقو بهتر طريقو آهي. اسان جو عقيدو آهي ته بجاءِ هن جي، جو هرڪو پنهنجيءَ پر ۾ مُنڊن مٺو ٿيندو رهي ته جيئڻ سڀ شيون ڪيس ڏي حاصل ٿين، اُهين بهتر آهي ته سڀني جي مرضيءَ سان گڏجي هڪڙو عهدنامو ڪيو وڃي، جنهن موجب ٻين سان گڏ هرڪو دنيا جي خوشين ۽ دنيا جي سهولتن ۾ پنهنجو پورو ۽ جائز حصو حاصل ڪري سگهي. ۽ اهو "سونهري قاعدو" ـ ٻين سان اهين هلو، جيئن پنهنجي بدن جي ڪنهن عضوي سان اوهان پاڻ هلڻ چاهيو ـ اِن جي هن عظيم عهدنامي جي وصف بيان ٿو ڪري، جنهن کي اڄ تقريباً سمورا مهذب انسان قبول ڪرڻ جي ويجهو اچي پهتا آهن.

پاڻ لاءِ گهڻو خيال، جيڪو اسين پنهنجي فطرتن ۾ موجود ڏسون ٿا، اهو اسان ۾ اسان جي وحشي ۽ حيواني زندگين جي اونداهن دورن جي زائد باقيات جو هڪ ٻيو نشان آهي. اسين سڀنيءَ سطح جا انسان آهن ۽ سهڪار جون زندگيون گذارڻ گهرون ٿا، ۽ ان لاءِ پنهنجين ڪوششن ۾ مصروف آهيون ـ پر ڏسون ٿا ته ائين ڪرڻ اسان لاءِ اڃا ڪافي مشڪل آهي، ۽ وڌ ۾ وڌ ته ان ۾ اڃا اڌ وڪابره مس ڪامياب ٿي سگهيا آهيون ـ ڇوته پنهنجن اوائلي ماڻهن ـ وحشين ۽ جهنگلي جانورن ـ جي فطرتي ڪل پرزن ۽ انهن جي چال چلت جا اسان ۾ اڃا ڪيترائي زائد اثر ۽ نشان باقي موجود آهن.

٢ ـ ٻيون زائد جبلتون

هن سلسلي ۾ هڪڙي ڳالهه آهي، جا اسان کي چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي. اُن جي سمجهڻ کان پوءِ ئي اسين معلوم ڪري سگهون ٿا ته آخر ائين ڇو آهي ته اسان ۾ ايتريون

ساريون وحشي جيوت جون بيسود بلڪ نقصانڪار جبلتون باقي رهجي ويون آهن! ٻين لفظن ۾، اسان ڪي هي سمجهڻ آهي ته آخر ائين ڇو آهي، جو ايتريون ساريون شيون آهن جيڪي هڪ وحشيءَ لاءِ ته بلڪل فطري ۽ عين مناسب هيون، پر آهي ساڳيون ئي شيون اسان مٿينءَ سطح جي ماڻهن لاءِ نامناسب ۽ غلط ٿيون ثابت ٿين!

وحشي هڪ قبيلي جي فرد طور زندگي گذاري ٿو. هن جي قبيلي ۾ عام طرح ڪي ٻه چار سئو ماڻهو مس ٿين ٿا. هن جي دنيا ڪِهائي دنيا آهي، جنهن ۾ هو رهي ٿو ۽ هلي چلي ٿو. ڪِهائي هن جي دنيا آهي، جنهن کي هو ڏسي ٿو، ٻڌي ٿو، چکي ٿو ۽ محسوس ڪري ٿو. فقط ڪِهائي دنيا آهي، جنهن کي هو ڄاڻي ٿو ۽ سڃاڻي ٿو. جتي هن جي نگاهه ڪَٽي ٿي، يعني سندس چوڌاري سندس اکين اڳيان، جتي ڪِس ڌرتي ۽ آسمان پاڻ ۾ گڏجندي ڏسجن ٿا، ڪِهائي هن لاءِ سڄيءَ ڪائنات جي حد آهي. سندس پنهنجي قبيلي، کان علاوه جيڪي به ماڻهو آهن، آهي هن جي دنيا کان ٻاهر آهن، آهي هن جا نه آهن، آهي ڌاريا آهن، اُنهن ڌاڻهن هن جي روش ئي نرالي رهي ٿي. هو هن جو "هڏ وت" نه آهن، هو ٻي ٻولي ڳالهائين ٿا، ۽ اُنهن جون رسمون ۽ رواج، اُنهن جا عقيدا ۽ خيال بلڪل ٻيا ۽ بنهه عجيب و غريب ٿين ٿا. ڪهڙيءَ طرح هو هن سان ملي يا گڏجي سگهن ٿا! هو هن جا دشمن آهن – اڻ ڄاتل ۽ شڪي، ٻيڙا ۽ چالاڪ، جيڪي رڳو ويڙهه يا لڙائيءَ ۾ هن جي اکين اڳيان اچن ٿا. هن جو خاص ڌنڌو آهي هنن سان وڙهڻ، هنن کي ڦرڻ، لُٽڻ ۽ پنهنجو غلام بنائڻ. هن جي دل ٻي وڏي خوشي ان ۾ آهي ته ڪنهن نه ڪنهن رستي سان هو اُنهن کي ماري ميڄائي، ۽ لڙائيءَ ۾ هنن کي شڪست ڏيئي، پنهنجي پيرن هيٺان ڪري.

وحشيءَ جي خاص پنهنجي گروهه يا قبيلي ۾ جيڪي نه آهن، انهن ڏانهن هن جي روش سواءِ دشمنيءَ ۽ مقابلي جي ٻي ٿي نٿي سگهي. سندس قبيلي کان ٻاهر جيڪو به آهي سو هن جو جائز شڪار آهي. هو بلڪل آزاد آهي ته اُن سان جيئن سندس وس ۾ هجي، تيئن هلي. انهن ”پراون“ يا ”ٻاهرين“ ڏانهن سندس اخلاقي رويو اُن رويي کان بلڪل ابتڙ آهي، جيڪو هو پنهنجي ٽولي جي ماڻهن ڏانهن رکي ٿو.

وحشيءَ جي نظر ۾ چوري ڏوهه نه آهي، بشرطيڪ اها سندس ننڍڙي گروهه کان ٻاهر ڪنهن جي ڪئي وڃي. اُن حالت ۾ اها ته ٻانڻ ڏاڍ مڙسيءَ جي نشاني آهي. ساڳي ڳالهه ڪوڙ، دولاب ۽ ٺڳيءَ جي سلسلي ۾ ـ ويندي خون تائين به ـ هن سان لاڳو آهي.

مٿينءَ سطح جا ماڻهو، اُن جي ابتڙ، وڏا راڄ، مهاڄڻ، ملڪ ۽ رياستون ٺاهيو انهن ۾ رهن ٿا، جن ۾ لکين، ڪروڙين ماڻهو گڏجي رهن ٿا. انهن رياستن ۽ ملڪن جون ايراضيون ڪن حالتن ۾ ايتريون وڏيون ۽ وسيع ٿين ٿيون جيڏا ننڍا کنڊ. اُن کان پوءِ آهي ملڪ سياسي عهدنامن، تجارت ۽ ٻين ڪيترين انساني همدرديءَ ۽ سڀنڌ جي لاڳاپن ۾ ايترا ته هڪٻئي سان ڳنڍيل رهن ٿا، جو انهن جي ڄڻ هڪ وسيع عالمي برادري ٺهيل آهي.

وحشي انسان فقط هڪڙي قبيلي جو ڀاتي آهي. هن جا ”ڀائر“ ڪي ٿورا سَو ماڻهو مس ٿيندا. ڌرتيءَ جا ٻيا سڀ رهواسي هن جي نظر ۾ ڌاريان ۽ ”دشمن“ آهن. اُن جي ابتڙ، اسين مهذب دنيا جا شهري آهيون. اسان جو سچ پچ ته، وحشيءَ جي معنيٰ وارو ڪوبه دشمن ڪونهي. ڪوبه ماڻهو اسان جو جائز ”شڪار“ ٿي نٿو سگهي؛ پر تنهن هوندي به اسان جي فطرتن ۾ ڪوڙ هڻڻ، چوري ڪرڻ، ٺڳڻ ۽ دولاب ڪرڻ جون

جبلتون اجا پيون جيئن، ۽ عام طرح ٻين ماڻهن لاءِ اسين ائين ٿي سمجهندا رهون ٿا ته هو اسان جا ”شڪار“ آهن ۽ هنن سان ائين هلڻ کهرجيسون ڇڻ هو اسان جا ”دشمن“ آهن!

بهرحال، دنيا جي هيءَ مجموعي تبديلي، جنهن ۾ اسان جهڙا ٻيا انسان اسان جي ”جاني دشمن“ مان بدلجي اسان جهڙا اسان جا ”پائر“ بنجي ويا آهن، هڪ عظيم ترين معجزي کان گهٽ نه آهي. اسان جو فرض آهي ته ان معجزي تي غور ڪريون ۽ اُن کي پوريءَ طرح سمجهون. انساني زندگيءَ جي هن معجزي کي سمجهڻ کان پوءِ ئي اسان جي فطرتن ۾ جيڪي اڄ اسان کي جانورن جهڙيون مختلف خصلتون اجان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، اُنهن کي اسين سمجهي سگهنداسين.

وحشي لوڪن جا ٻه مکيہ گڻ آهن. هڪڙي ڏاڍائي يا پهلواني ۽ ٻي وفاداري. وفاداري طبع جو اهو لاڙو آهي، جنهن ۾ ماڻهو ڪنهن شخص يا ڪنهن ٽولي يا گروهہ سان ڏک ٽوڙي سک ۾ ڀڃجي ٿو. جيسين ماڻهو ننڍن ننڍن مخالف گروهن (قبيلن) ۾ ورهايل هئا، جيڪي سدائين ٻيا پاڻ ۾ وڙهندا هئا، تيسين اهو وفاداريءَ جو گڻ ڏاڍو مٺو ۽ سارا‌هہ جوڳو گڻ ليکبو هو. پر قبيلن جي ٽٽي وڃڻ ۽ ماڻهن جي وڏن انبوهن سان، جن کي قومون چئجي ٿو، گڏجي وڃڻ کان پوءِ، ۽ بين الاقوامي اچ وڃ ۽ ميل ملاپ، تجارت ۽ عهدنامن ذريعي قومن جي وڌيڪ باهمي سٻنڌ ۽ هڪٻئي جي قريب اچڻ کان پوءِ، ’وفاداريءَ‘ جي هن گڻ جي اظهار يا ڪارج جا موقعا گهٽا گهٽ ٿي ويل آهن – ڪم از ڪم ان جي مڪاني ڪارج يا اظهار جا موقعا ته بنهہ ختم ٿي ويل سمجهي سگهجن ٿا.

پر پراڻي قسم جي هن وحشيانه (جهنگلي) وفاداريءَ جو اظهار اسان وٽ ڪيترن حالتن ۾ اجا به ٿيندو ٿو – خاص طرح ان حالت ۾ جڏهن اسان جو ڪو عزيز قريب ڪنهن غلط

ڳالهه جو پاسو وٺي بيهي ٿو يا ڪو غلط ڪم ڪري ٿو، ته اسين به، ڪهڙين حالتن ۾، هن جو پاسو وٺي بيهون ٿا؛ هن قسم جي وفاداري چورن، ڌاڙيلن، خونين ۽ ٻين قاعدي قانون جي ڀڃڪڙي ڪندڙ گروهن يا ٽولن ۾ وڌيڪ زوردار صورت ۾ موجود ڏسبي آهي. هو گڏجي ڏوهه ڪندا، ۽ چوندا ته ”سر لڳي!“ مجال آهي، جو هڪٻئي تي جوليٽ ٿين! اهڙيءَ ”وفاداريءَ“ ذريعي هو پنهنجي سڄي ٽولي جو بچاءُ ڪن ٿا. جيڪڏهن ٽولي جي ڪنهن ميمبر، ڪهڙيءَ به ڪنهن حالت ۾، ڪا جُوٽي ڪئي، ته سڄو ٽولو، پنهنجي خيال کان، اُن کي ذليل ۽ بيڙو سمجهندو ۽ بدمعاش ۽ ڪميڻو سڏيندو. حالانڪ سماج جي اعليٰ قدرن جي خيال کان آهو نسبتاً هڪ چڱو ماڻهو سڏبو — ڇاڪاڻ ته، گهٽ ۾ گهٽ اُن ڳالهه ۾، هو آهو ڪجهه ڪري ٿو، جو ڪيس ڪرڻ کپي.

هي جو معصوم ٻار ۽ ڇوڪرا هڪٻئي جي ليڪ ڪندا آهن ۽ سنجهائڻ کي ڏوهه ڪندو آهي ته اُن تي شاهدي ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيندا آهن، اها به اُنهيءَ ساڳئي قسم جي ”وفاداري“ آهي، جيڪا قانون جي ڀڃڪڙي ڪرڻ وارن مجرمن ۽ ڏوهين وٽ مڙسيءَ جو انگ ۽ هڪ قابل تعريف خاصيت ليکي ويندي آهي. ظاهر آهي ته جيڪو به ماڻهو ڪنهن ڏوهه يا قانوني ڀڃڪڙيءَ جي ڄاڻ رکندي به اُن جي خبر قصداً نٿو ڏئي يا اُن جي ڏيڻ ۾ غفلت ٿو ڪري، ته هو گويا اُن ڏوهه يا قانوني ڀڃڪڙيءَ جي ڪم ۾ آساني پيدا ٿو ڪري، ۽ اُن حد تائين هو اُن لاءِ پاڻ ذميدار ٿو بڻجي. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون، جيڪي پاڻ مان ڪنهن هڪ جي حرڪت يا سستيءَ تي ڍڪ رکن ٿا ۽ اُن جو بچاءُ ڪن ٿا، آهي به اُن سستيءَ ۽ حرڪت ۾ اوترائي حصيدار آهن. هو ائين اُنهيءَ ڪري ڪن ٿا، جو سندن ذهن ۾ وفاداريءَ جو هڪڙو غلط

خيال وينل آهي. هو آن وسيلي بدنظميءَ ۽ بي ضابطگيءَ کي هٿي ڏين ٿا. دوستيءَ جي فرض جي اها معني ڪانهي ته دوست کي ڏوهه ڪري، ته آن ۾ هن جو بچاءُ ڪجي! اهڙين جيڪڏهن هرڪو ڪنهن نه ڪنهن ڏوهه يا ڏوهيءَ جي ڏوهه جي ڄاڻ رکندي به هن سان "وفاداري" نباهيندو، ته سماج ۾ ڪو به ڏوهي ڪڏهن به جهلجي ڪونه سگهندو، ۽ سماج ۾ ڏوهن جو هرگز خاتمو آڻي ڪونه سگهبو.

٧ - ڪي ٻيون جبلتون

انساني فطرت جيئن هيمٿر آهي، اها وڏي اڻين ٿي آهي. ڪيتريون ڳالهيون ان جون آهن، جي آهستي آهستي، گڏ ٿيي ٿيي، اها فطرت اڻين ٿي آهي. آنهن ڳالهين مان ڪي تمام پرائيون ۽ بنيادي آهن، ۽ ٻيون نسبتاً تازيون ۽ ويجهڙي دور جون پيدا ٿيل آهن.

ڪيترن وحشي قبيلن جي ٻولين ۾ کهڪاءَ، نياءَ، سَت، ماڻهپي، نماڻائيءَ، لَڄ، وچڙائيءَ، پراپڪاريءَ، يا پڇتاءَ جا لفظ ڪونه ٿا ملن، جا ڳالهه ڏيکاري ٿي ته وٽن انهن گڻن جا خيال بلڪل ڪين آهن يا جي آهن ته به، گهٽ ۾ گهٽ، ايترا چٽا نه آهن. ٻهرياڻ ماڻهو ته ڪي ٿي ڪي آنهن غيرانساني جانورن جهڙا هوندا، جن مان هو وڏيا هوندا: هنن جي هلت چلت اهڙي ئي جانورن جهڙي اندا ڏنڊ، ۽ بيسمجهيءَ واري هوندي، ۽ سندن عمل ۾ ڪا به اهڙي ڳالهه موجود ڪانه هوندي، مثلاً اڳ ڳڻتي، پٺي تي پروسو وغيره، جن کي انسانن جي عمل جي خصوصيت سڏيون ٿا.

حياءُ يا لڄ هڪ اهڙي جبلت آهي، جنهن جي اثر هيٺ اسين پنهنجي جسم جا ڪي حصا ڍڪيون ٿا - ڌرتيءَ سطح جي ماڻهن ۾ ته سواءِ هٿن ۽ منهن جي گهڻو ڪري

ٻت جا ٻيا سڀ حصا ڍڪجن ٿا. غيرانساني جانورن ۾، ڪي ٿي
ڪي اهڙا جبلت ڪانهي. اسان جي 'معصوم' ٻارڙن ۾ به اها جبلت
ڪانهي. آفريڪا جي اندرين ڀاڱن ۾ اڄ به لکين اوائلي قسم
جا ماڻهو رهن ٿا، جيڪي ڪوبه ڪپڙو ڪونه پهرين، ۽ آنهيءَ
ڪري منجهن اسان وانگر ڪي به لڄ يا حياءَ جا احساس
ڪينهن.

لڄ گهڻي قدر ماڻهوءَ جي عادت جي ڳالهه آهي. ڪن
هنڌن تي، زالون پنهنجا منهن به ڍڪين ٿيون. لڄ حيواني
اوسر جي انساني دور ۾ پيدا ٿي آهي، ۽ اُن جي پيدا ٿيڻ جو
سبب جنسياتي نزاڪت ۽ حجاب جون ڳالهيون آهن، جيڪي ماڻهن
هڪٻئي ڪان يا هڪٻئي جي سلسلي ۾ محسوس ڪرڻ شروع
ڪيون.

رومانوي عشق ۽ محبت جون ڳالهيون ۽ دلين جي
ڏي وٺ جا نازڪ، لطيف ۽ ڏکيا سلسلا - انهن مان وحشي
ماڻهو ڪجهه نه ڄاڻن. اوائلي ماڻهن جي عشق جا معاملا ٻين
جانورن جي جنسياتي معاملن جهڙائي مڏا ٻاڏا ۽ سادا سولا
ٿين ٿا. انهن ۾ آهو دل جو سوهه، آها حسناڪي ۽ آها تپش ۽
جولاني ڪانه ٿئي، جيڪا مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي سڪ
۽ پيار ۾ ٿئي ٿي.

صفائي يا اُجرائي هڪ ٻي جبلت آهي، جا وحشي
جيوت جي دور ڪان پوءِ جي پيدا ٿيل آهي. اوائلي لوڪن وٽ
مٽيءَ يا سَرُ ڪان ڪو عار ڪونه ٿئي. قدرتي طور هو گدلا
هوندا آهن. مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ اُجرائيءَ جي جبلت جو
اثر رڳو سندن پنهنجي ٻت تائين محدود نه ٿو رهي، پر اُن جو
اثر سندن گهرن، گهٽين، وستن، ميدانن ۽ ڪاروبار جي جاين
وغيره تي به نمايان طور ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

احسان مڃڻ يا ٿورائتي ٿيڻ جي جبلت ته هڪ

اهڙي جبلت آهي، جيڪا مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ به ڪمزور ٿئي ٿي، ۽ وحشي لوڪن وٽ ته تقريباً اڻلڀ آهي. ايسڪيمو لوڪن لاءِ چيل آهي ته ”هو جيڪا شيءِ ڪنهن کي ڏيندا ته موٽ ۾ آهڙيءَ ئي ڪنهن شيءِ جي هن کان ضرور اميد رکندا آهن، ۽ چاڪاڻ ته هو وڳو اهڙيءَ ”ڏيڻ وٺڻ“ جي هالت کي ئي چاڻن ٿا، تنهڪري آن کان سواءِ ٻي ڪا هلت ڪين سمجهه ۾ ڪانه اچي، ۽ انهيءَ ڪري سنجهن احسانمنديءَ جي عادت تمام گهٽ ڏسبي آهي.“ سواءِ ڪنهن غرض يا لالچ جي ڏيڻ، دل جو عمل آهي — جيئن چوندا آهن ته ”ڏيڻ ۽ وٺڻ آهي هانءَ جي هيٺان“. اهڙي ڏيڻ کي سخا يا پُن چئبو آهي. آهو نيچ ڪهڪاءَ ۽ پيار جو اظهار ٿئي ٿو. آن ۾ ڪنهن موٽ جو خيال نه هوندو آهي. پر اوائلي ماڻهن ۾ ڏيڻ فقط وٺڻ سان گڏ ئي سمجهه ۾ اچي ٿو، يعني وٺڻ فقط ڏي-وٺ يا واپار ٿئي ٿو — خالص ڏيڻ يا دل سان ڏيڻ نه.

زندگيءَ جي اوسر جي قانون (Law of Biogenesis) موجب، جنهن ۾ هرڪنهن ساهواري کي پنهنجي ذاتي اوسر ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جي اوسر جي مڙني دورن مان گذرڻو پوي ٿو، مٿينءَ سطح جي انساني نسلن جي ٻارن ۾ (وحشي لوڪن وانگر) احسانمنديءَ يا ٿورائتي ٿيڻ جو احساس تمام گهٽ هوندو آهي. ٻار سان اوهان ڪيتريون به ڀلايون ڪندا يا آن لاءِ اوهان ڪيتريون به قربانيون ڪندا، پر هو آن سڀ لاءِ اوهان جو ذرو به احسانمند يا ٿورائتو پاڻ کي محسوس نه ڪندو. ڪافي وقت کان پوءِ ٻار ڪنهن مهربانيءَ تي ”مهرباني“ چوڻ سکندو آهي — ۽ اها خوش اخلاقيءَ جي ڳالهه هن کي پهريائين ماءُ ئي سيکاريندي آهي. آن کان گهڻو پوءِ به، ”مهرباني!“ ”مهرباني!“ چوڻ سان هن جي دل ۾ احسانمنديءَ جو سچو

ٻچو جذبو موجود نہ ڏسبو آهي، جيڪو اُن لفظ جي موقعي سارو اچارڻ سان شامل هئڻ گهرجي. ڪائي وڏيءَ عمر جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ٻين کان ڪيترين نئين مهربانيون پيا گهرندا ۽ وٺندا آهن، پر ٿورن هفتن يا مهينن ۾ آهي سڀ ڳالهيون ڪاٺئن وسري وينديون آهن. خود وڏن ۾ به اها عام عادت ڏٺي ويئي آهي ته وڏا وڏا سٺن ٿيل احسان به سندن دل تي نقش ٿي نہ سگهندا آهن، ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ ڪاٺئن وسري ويندا آهن. گهڻي قدر هر قسم جي ڏيڻ ۾ اڄ به واپاري جذبي جي ملاوٽ موجود هوندي آهي. بي غرض ڏيڻ اڄ به نہ فقط گهڻو عام ڪونهي، پر اُن جي ڌيمي جهلڪ ڪٿي ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪڏهن مس ٿي ڏسڻ ۾ اچي.

همدرديءَ يا ڪهڪاءَ جا ڪي نمونا تمام گهڻا پراڻا آهن. ماءُ جي دل ۾ ٻار لاءِ ڪهڪاءُ جيوت جي انساني دور کان به اڳ جو آهي. اها جبلت اسين پکين ۾، رڇن ۾، ٻولڙن ۾، ڪتن ۾، سيسرن ۾، ڪئن ۾ ۽ ٻين جيوت جي ڪيترن غيرانساني مظهرن ۾ ڪافي آسريل صورت ۾ ڏسي سگهون ٿا.

بالغ عمر جانورن جي دلين ۾ هڪٻئي لاءِ ڪهڪاءَ جو آڌسو پڻ ڪافي پراڻو آهي. اوهان هڪ ڪتي کي ٻئي بيمار ڪتي کي چٽيندي ڏٺو هوندو. هڪ ڪتي جي ڳالهہ ٿا ڪن ته اُن جي سامهون ٻئي ڪتي کي لت لڳندي هئي ته هو ڪُرڪندو هو ۽ جڏهن پنهنجي مالڪ سان گڏ گهوڙي گاڏيءَ ۾ چڙهي سير تي ويندو هو ۽ منهنس مالڪ گهوڙي کي چهبڪ هڻندو هو ته هو اُن تي به ڏکوئبو هو. ٻولڙا به گهڻي قدر هڪٻئي جا ڏک ڀائي هوندا آهن — خاص طرح منجهن اِڪو بيمار ٿيندو آهي ته ٻين ٻولڙن کي اُن جو ايڏو ته ڪهڪاءُ ٿيندو آهي ۽ هو اُن جا ايترا ته هڏڏوکي ڏسڻ

۾ ايندا آهن، جيءَ سمجهيو ته هو ٻوڙا نه پر سچا پچا ماڻهو آهن!

وحشين کي به هڪ ٻئي جو ڪهڪاءُ ٿيندو آهي، پر عام طرح آنهن ۾ اهو احساس جهڙڪو ۽ ڪمزور هوندو آهي. ان جي ثابتي اها آهي ته منجهن اها ڳالهه عام آهي ته ڏڪار جي وقتن ۾ هو پنهنجن پوڙهن کي ماري ڇڏيندا آهن. ان باري ۾ جڏهن هڪڙي وحشيءَ کان سوال ڪيو ويو، ته ڏاڍيءَ لاپرواهيءَ سان جواب ڏنائين ته "پوڙهيون زالون ڪهڙي ڪم جون! ڪتا وري به ٻڌڙن کي ماويندا!" قديم رومن لوڪ چا ڪندا هئا، جو پنهنجن ڪم کان ويهي ويل پوڙهن غلامن کي وٺي وڃي ٽيبر درياءَ جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ تي ڇڏي ايندا هئا ته پل آتي آهي ٿڌ ۽ بک ۾ مري وڃن!

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ ڪهڪاءَ جي جبلت سندن گهڻين پراڻين جبلتن، مثلاً شڪار ڪرڻ ۽ وڙهڻ جي جبلتن، کان گهڻي قدر جهڪي ۽ ڪمزور ٿئي ٿي. اهي جبلتون جڏهن جاڳن ۽ تحرڪ ۾ اچن ٿيون، تڏهن ڪهڪاءَ جي جبلت کي بلڪل لتاڙي ۽ ڪڇي ڇڏين ٿيون. اسان جي اندر ۾ جيڪو "وحشي" وينو آهي، شل نه آهو ڪڏهن جاڳي ۽ "ڏندين ماس لڳيس" — پوءِ اسان جا سڀ انساني ڪهڪاءَ سمهيو پون، ۽ هڪ ڀيرو وري اسين آهي ٿي اصلوڪيءَ حالت وارا جانور بنجي ويندا آهيون. انساني فطرت جون نسبتاً نيون حاصل ڪيل جبلتون اڻين آهن، جيئن ٻالي جي وچ ۾ نازڪ ۽ نفيس پونا — آهي وڏين، پراڻيءَ عمر ۽ زياده زور وارين جبلتن جي پاڙن ۾ ڀيٺيون آهن، ۽ وچ ۾ اچيو، اڪثر گهٽجيو، نيستيون ۽ بي اثر ٿي وڃن ٿيون.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي همدرديءَ ۽ ڪهڪاءَ جو زور سندن دلين ۾ ٻين جي ڏکن ۽ تڪليفن کي ڏسندي يا ٻڌندي جيڪو خيال ۽ احساس پيدا ٿيندو آهي، آن مان معلوم

ٿيندو آهي. ملڪ جي هڪڙي پاڙي ۾ يا ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪٿي ڪا آفت اچي پوندي آهي ته ملڪ جي ٻين پاڙن توڙي دنيا جي ٻين ڪيترن "ڌارين" ملڪن ۾ ڏک ۽ صدمي جي لهر ڊوڙي ويندي آهي. ماڻهو پنهنجون خدمتون ۽ پنهنجا پيسا ستايل ۽ ڏکويل انسانن لاءِ انهن ڪيدي ڏيندا آهن، جنهن ڪو پنهنجي سڳي ڀاءُ لاءِ ڪندو آهي.

يتيمن، پوڙهن، انڌن، ٻوڙن ۽ پنگلن جي مدد ۽ سنڀال لاءِ مهذب دنيا ۾ جتي ڪٿي جيڪي سماجي ادارا ۽ جماعتون اڄ هلي رهيون آهن ۽ ڪم ڪري رهيون آهن، آهي پڻ انسانن جي همدرديءَ ۽ ڪهڪاءَ جي اظهار جا پڌرا مثال آهن.

جڏهن اسين پنهنجي هلندڙ معاشري يعني موجوده صنعتي سرشتي کي اهڙيءَ طرح نئين سر ٺاهينداسين، جو سڀني کي جيئڻ ۽ جيوت مان مزي وٺڻ جا لڳ ڀڳ هڪجهڙا موقعا ملي سگهن، تڏهن اسين انساني ڪهڪاءَ ۽ همدرديءَ جو هڪڙو ٻيو عظيم، وقتائتو ۽ اڃوڪين حالتن سان پورو ٺهڪي ايندڙ مثال پيش ڪري سگهنداسين. اسين پنهنجي گهرج وارين شين جي ٺاهڻ يا پيدا ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان سهڪار ڪريون ٿا — يعني اُن ۾ اسان مان هڪڙا هڪڙو ڪم ڪن ٿا ۽ ٻيا ڪو ٻيو، ۽ ائين اهي پنهنجي گهرج جون شيون گڏجي ٺاهيون ٿا؛ پر اُنهن شين جي ورهاست اسان وٽ اجا آهائي اڳين بي ڍنگي ۽ پراڻي نموني جي آهي. اها صورت چڻ ائين آهي، جو سڀ گڏجي ڪم ڪريون ۽ پنهنجي گهرج جون شيون ٺاهي ڍڳ ڪري رکون، ۽ پوءِ اچي پاڻ ۾ ڱنڍجون ۽ وڙهون ته اُن ڍڳ مان ڪير ٿو ڪهڙي شيءِ کڻي! پوءِ جيڪي ڏاڍا ۽ خود غرض آهن، آهي پنهنجي گهرج کان وڌيڪ شيون کنيو وڃن، ۽ هيٺا ۽ نماڻا ڦيا نه ڦبئي جهڙو بلڪ هٿين خالي رهجيو وڃن. هن صورتحال ۾ نه انساني همدرديءَ ۽ ڪهڪاءَ

جي ۽ نه ڪنهن سمجهه ۽ هوشمنديءَ جي نُسي ڪا ڳالهه آهي.

ضمير يا وويڪ کي ڪن حالتن ۾ ”اخلاقي شناس“ به چيو آهي. وويڪ اسان جي اندر جو آدمو آهي، جيڪو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي سڃاڻپ ڪري ٿو. وحشي لوڪن جو وويڪ تمام هيٺو ٿئي ٿو؛ آنهن مان گهڻن کي نيڪيءَ ۽ بديءَ جي ايتري تميز ئي ڪانه ٿئي. ڊارون جي چوڻ موجب، ”اوير آفريڪا ۾ وويڪ جهڙي ڪا شيءِ موجود ڪانهي. پڇتاءَ جي معنيٰ آتي رڳي هيءَ آهي ته ’افسوس جو هين يا هُن ڪرڻ جو وجهه هٿان ڇڏائجي ويو‘ ٿُر ۽ خون ڪرڻ سان ماڻهو جامڙد ۽ سورما ليکجن ٿا، ۽ جيترا آهي ڪم وڌيڪ سخت ۽ خوفنائتا، اوترا آنهن جي ڪرڻ وارا وڌيڪ جامڙد ۽ سورما!“

ڊارون وويڪ کي ”انسان جي سڀني جبلتن مان سڀ کان وڌيڪ شريف ۽ شانائتي جبلت“ سڏيو آهي. اها هڪڙي ئي جبلت آهي، جا ٻين سڀني جبلتن کان وڌيڪ ماڻهوءَ کي ٻين حيوانن کان جدا ڪري بيهاري ٿي. ماڻهو وويڪ کي ايترو ته وڌائي سگهي ٿو ۽ پختو ڪري سگهي ٿو، جو آن وسيلي هو پنهنجي پاڻ تي (يعني پنهنجي نفس تي) پورو قبضو حاصل ڪري سگهي ٿو — ايتري قدر، جو هن جون هر قسم جون سڌون ۽ سڀ هن جا هوس سندس حڪم ۽ ارادي جا پورا پورا تابع ٿي پون. آن صورت ۾، سواءِ ڪن خاص حالتن جي، بکيو ماڻهو، بک ۾ پاڻ ڏيندي به، ڪاڌي جي چورائڻ جو خيال نه ڪندو، ۽ نه ڪمزور ماڻهو، طاقت وٺندي به، بدلي وٺڻ جو ڪڏهن سوچيندو. آدرشي انسان جون ٻيون سڀ جبلتون آن جي هڪ وويڪ جي شاهي جبلت جون زيردست ۽ غلام آهن — ”جڏهن فرض پڪاري ٿو، تڏهن ٻيون لالچون ماٺ

ڏيو وڃن.“

وحشي ماڻھن ۾، انفرادي توڙي پنھنجي قبيلي يا نسل جي خيال کان، اڳتي وڌڻ يا ترقي ڪرڻ جي خواھش ڪانه ھوندي آھي. اڪثر وحشي قبيلا اڄ به اُن ئي حالت ۾ پيا گذارين، جنھن ۾ ڪيترين صديون اڳ اُنھن کي ڏٺو ويو ھو. عامطرح اسان جي سوچ ھيءَ آھي ته ترقي ڪرڻ يا اڳتي وڌڻ بنيءنوع انسان جي فطري حالت يا تقاضا آھي، پر حقيقت ۾ ائين نه آھي. اوائلي ماڻھن جي ذھن ۾ ترقي ڪرڻ يا اڳتي وڌڻ جھڙي ڪا ڳالھه ئي ڪانه ھئي. اڄ به اسان انسانن ۾ ڪيترائي اھڙا راڄ، قبيلا ۽ قومون آھن، جن ۾ پاڻ کي سڌارڻ جي، پنھنجين ريتين رسمن ۽ سماجي نظام کي بدلائي بھتر بنائڻ جي ڪا خواھش ئي موجود ڪانه ٿي ڏسجي. خود سڌريل ماڻھن ۾ به سڌاري جي ڳالھه ڪرڻ واري کي شڪ جي نگاھ سان ڏٺو وڃي ٿو – گھڻو ڪري ھر سڌارڪ تي اھا تھمت ھنئي ويندي آھي ته ھو ”انڪاري“ آھي ۽ ”صلح ۾ وڳوڙ“ ٿو پيدا ڪري. انساني فطرت جو ھڪ بنيادي لاڙو آھي ھڪ ھنڌ پير کوڙي ويھڻ، نه ته به آئي جو آئي ڦرندو رھڻ. خاص طرح وحشي شخص جي طبيعت جو ھيءُ بنھه زورائتو لاڙو آھي. ھو، جي جھوپڙي ٺاھيندو ته بلڪل اھڙي ئي نموني ۽ شڪل جي ٺاھيندو، جيئن سندس اوائلي ابا ڏاڏا ٺاھيندا ھئا – ۽ اُن ڳالھه تي ھو وڏو فخر ڪندو آھي، ھو سدائين من ۾ آھي خيال ويچاريندو رھندو آھي، جيڪي ھزارين سال اڳ سندس ابن ڏاڏن ويچاريا ھئا – ۽ اُن پنھنجي ’ثابت قدميءَ‘ تي ھو بيحد خوش ٿيندو آھي.

سر سئميول بيڪر، ”نيل نديءَ جي منھن تي رھندڙ قبيلا“ جي عنوان سان لکيل پنھنجي ھڪ مضمون ۾ ٻڌايو آھي ته ”وچ آفريڪا جي قبيلن ۾ ھر قبيلي جي جھوپڙي پنھنجي

قسم جي ٽئي ٿي ۽ آن جي ڏاهڻ جو طريقو به هر قبيلي جو پنهنجو هوندو آهي – بلڪل ائين جيئن پکين جي هر جنس جي آکيري جو نمونو پنهنجو پنهنجو ٿئي. ساڳي حالت آنهن جي پوشاڪ، ٻوليءَ، رسمرواج ۽ مذهب جي آهي." آمريڪا جي ڳاڙهن هندستانين کي چئبو آهي ته ڪين پنهنجي رسمرواج ۽ رهڻيءَ ڪهڻيءَ کي قيرائڻ گهرجي، ته ٻڌي، ويٺا ڪاٺندا – چي، "انهيءَ کان وڌ به ڪا چريائي!" آفريڪا جي اڻ سڌريل قبيلن مان ڪنهن به قبيلي جي ماڻهن سان ڳالهائو ۽ کين چئبو ته 'هيءَ يا هوءَ ڳالهه ڇڏي، آن کان بهتر ڪا ڳالهه اختيار ڪريو' – ته وڏانئن هڪڙو ئي جواب ملندو: 'جا اسان جي ابن ڏاڏن جي پٽ، سا اسان جي پٽ! هُنن کي وڻي سا اسان کي وڻي'! ليونگسٽن، جنهن گهڻو هنن قبيلن ۾ گذاريو هو، سو ٻڌائي ٿو ته "مون ڪيترائي ڀيرا هنن کي آڇا ڪُرڪ جا ڇمچا ڏنا، ته آنهن مان کائين، پر سندن هٿ سان کائڻ جي عادت ايتري ته مضبوط هئي، جو باوجود ان جي ته هو ڇمچا وٺي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا، پر جڏهن کائڻ ويهندا هئا، تڏهن پيو ڪاڏو ته ڏهيو، پر رڳو کڻي به ڇمچي سان پري، ڪاپي هٿ جي تريءَ تي نائي، آتان اِئين ڏڪ ڪري پيئندا هئا." ٻيو هڪڙو سياح، ٽيلر صاحب جي نالي، ٻڌائي ٿو ته بورنيو ٻيٽ جا قديم رهواسي، ڊياڪ قبيلي جا ماڻهو، پنهنجي هلت چلت ۽ رسم رواج جا ايترا ته پابند هئا، جو هنن گڏجي اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته منجهانئن ڪوبه جيڪڏهن وڻن وڍڻ جو پنهنجي ابي ڏاڏي وارو طريقو ڇڏي يا بدلائي يورپي ماڻهن جي طريقي سان وڻ وڍيندو، ته آن تي سچي قبيلي طرفان ڏنڊ وڌو ويندو! حقيقت هيءَ آهي ته وقت جي رفتار سان فقط ڪي ٿورا قبيلا، نسل يا قومون اڳتي وڌن ٿيون ۽ ائين اڳتي وڌڻ کي هڪ ضروري ۽ جائز انساني عمل شمار ڪن

ٽيون — ۽ آنهن خاص ڌيان، نسلن ۽ قومن مان ٻه وڳو ڪي ٿورا شخص هوندا آهن، جهڪي ٻين کي پوئتي هڪ هنڌ ٻيڙل يا آتي جو آتي ڦرندو ڇڏي، ٻاڻ زماني جي وهڪري سان گڏ ڌرندا ۽ اڳتي هلندا رهندا آهن.

انسان جي فطرت ۾، ويجهي قديم زماني ۾، اهڙي ڪا ٻي جبلت ايتري وڏيڪ ڪانه آيري ۽ وڏي سگهي آهي، جهڙي انسانيت يا ماڻهپي جي جبلت. انسانيت جي معني آهي آخوت يا ڀائپي، يعني ماڻهن جو ٻاڻ ۾ هڪ ٻي ڪٽنب جهڙو سٻنڌ. انسان ڀائر آهن، ۽ کين هڪٻئي لاءِ ڀائپيءَ ۽ همجنسيءَ جو خيال هئڻ گهرجي — اصل هڪ هئڻ جو خيال —، بلڪل ائين جيئن سڳن ڀائرن ۾ هڪٻئي لاءِ هوندو آهي. اسين سڀئي

— ساهوارن لاءِ ماڻهوءَ جو پيار —

زندگيءَ جي ساڳئي عظيم پيٽ جا چاول پار آهيون؛ اسان سڀني ۾ سور سک جو ساڳيو احساس موجود آهي، اسان جون ساڳيون ڪمزوريون آهن، اسين سڀئي ساڳيءَ ئي آخري منزل ڏانهن وڌي رهيا آهيون. اسان کي هڪٻئي جو ساٿي ٿي رهڻ گهرجي. هيءَ دنيا ڏاڍي هڪ مشڪل دنيا آهي. ان ۾ هوندن

ٿي گهڻو ڏک پريل آهي. اسين هڪٻئي کي ڏکوئڻ ڇڏي ڏينداسين، ته به ڪو گهڻو لوڏو آن جي ڏکن جي ڀهاڙ ۾ اچڻو ڪونهي - آن جا ڏڪار، آن جون ٻوڏون، باهيون، بيماريون، آن جا زلزلا ۽ طوفان، ۽ آن جو موت، اهي سڀ هن دنيا جا ڏک هوندي به ڪي ٿورا آهن!؟ تنهنڪري اسان کي هڪٻئي تي اعتبار ڪرڻ گهرجي. اسان کي گهرجي ته هڪٻئي کي برداشت ڪريون، صبر ۽ سهپ جو دامن هٿ مان نه ڇڏيون، ۽ هڪٻئي جي اوڻاين ۽ عيبن کي درگذر ڪريون. ڇا، اسان کي اها خبر ڪانهي ته جڏهن ٻيو ڪو اسان سان اهڙي انساني روش اختيار ڪري ٿو، ۽ اسان تي اهي سڀ مهربانيون ڪري ٿو، ته اسين ڪيترا نه خوش ٿيندا آهيون ۽ پاڻ کي ڪيڏو نه ڀاڳوان سمجهندا آهيون!

هن سلسلي ۾ ڊارون جي ڪتاب مان هيٺيون ٽڪرو پڙهڻ ۽ سمجهڻ لائق آهي:-

”جيئن جيئن ماڻهو تهذيب جي ميدان ۾ اڳتي وڌي ٿو ۽ ننڍا ننڍا قبيلا گڏجي وڏن وڏن راڄن ۽ قومن جي صورت وٺن ٿا، تيئن تيئن ماڻهوءَ جي معموليءَ کان معمولي سمجهه کيس اهوئي سبق ڏئي ٿي ته هو پنهنجي سڀني ڀائيچار ۽ ڪهڪاءَ جا لاڳاپا قوم جي سڀني - ويجهن توڙي ڏورانهن ڄاتل توڙي اڻڄاتل فردن سان قائم ڪري ۽ انهن سان قرب ۽ همدرديءَ جي ڏوريءَ ۾ ڳنڍجي هلي. انساني تهذيب جي هن ڏاڪي تي وڃڻ کان پوءِ، باقي رڳي ڪا هڪ اڌ مصنوعي رڪاوٽ وچ ۾ رهي ٿي، جنهن کي هٽائڻ سان انسان اڳتي وڌي، تهذيب جي آن منزل تي رسي ٿو، جڏهن هو پنهنجي قرب ۽ همدرديءَ جا لاڳاپا ’پنهنجي‘ قوم جي دائري کان وڌائي سڀني قومن جي ماڻهن سان قائم ڪري سگهي ٿو. پر بدقسمتيءَ جي ڳالهه هيءَ آهي، جو تجربي مان اسين ڏسون ٿا

تہ چاڪاڻ تہ اهي ماڻهو امان ڪان مهانڊي ۽ عادتن جي گهٽي ڪجهہ فرق سبب الڳ آهن، انهيءَ ڪري ڪين پاڻ جهڙو انسان ٻاهُ ڪري سمجهڻ ۾ اسان کي اجا گهڻو وقت لڳندو.

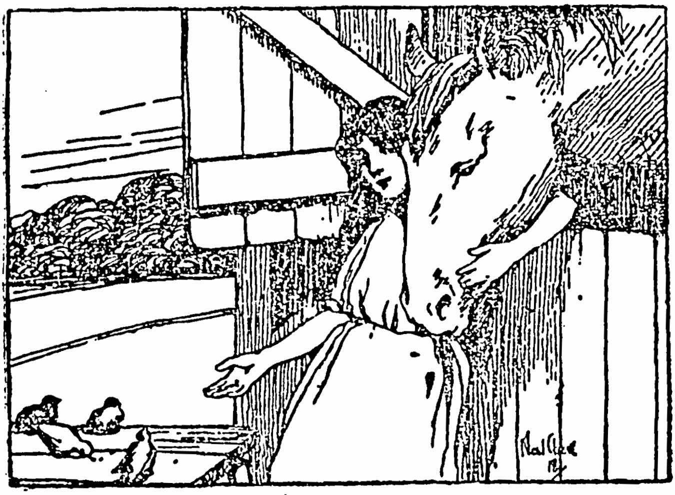

— پـل مانسائيءَ جو جذبو —

”ماڻهن جي دائري کان ٻاهر ٻين جو کهڪاءُ رکڻ – يعني ٻين ساهوارن سان انسانيت جو ورتاءُ ڪرڻ – انساني فطرت جي اها هڪ نئين ۽ تازي ۾ تازي حاصلات معلوم ٿئي ٿي. وحشي ماڻهن کي سواءِ پنهنجي ڪنهن خاص ڏاريل جانور جي، ٻئي ڪنهن جانور لاءِ اهڙو کهڪاءُ نہ ٿيندو آهي. ويجهي پراڻي دور جا رومن لوڪ تہ اهڙي احساس کان بلڪل ئي محروم هئا. ان جي ثابتي اهائي ڪافي آهي، جو سنڌن وندر لاءِ ماڻهن ۽ جانورن جي ويڙهہ جا اکاڙا وٺن هوندا هئا، جن ۾ هو خطرناڪ جانورن کي ڪارائي پياري، وري

بکون ڏيئي، پنهنجن پاليل، مضبوط ۽ پهلوان غلامن مان ويڙهائيندا هئا، ۽ پاڻ مٿان بيهي روندڙ ڏسندا هئا ۽ سندن اکين اڳيان آتي رتو ڇاڻ ۽ چيرڦاڙ جا آهي ته دل ڏاريندڙ واقعا ٿيندا هئا، جو اُنهن جا احوال اڄ به پڙهي، مهذب انسان جي بت جا وار ڪانڊاوجي ٿا وڃن، — پر هنن لاءِ اهو تماشو هوندو هو ۽ اهڙن وحشتناڪ تماشن مان ڪين مزو ايندو هو. [اسان وٽ سنڌ ۾ 'مروان موت ملوڪان شڪار' جو پهاڪو، جيئن مٿي هڪ هنڌ ڇيو ويو آهي، خود اسان جي 'ملوڪن' يعني بيڪار، ڦورو ۽ برسار طبقي جي طبيعت جي اهڙيءَ وحشيانه ڪيفيت کي ثابت ڪري ٿو.] آفريڪا جي پمپاس علائقي جي ڳاچوس قبيلي جي ماڻهن لاءِ ته 'جانورن تي قياس' جو ذڪر بـه هڪ نئين ڳالهه هئي — اهڙي ڳالهه هنن ڪڏهن ٻڌي به ڪانه هئي.

"ڳڳدامن تي ڪهل جو هيءُ نيڪ ۽ نرمل آدمي، جيڪو انساني طبيعت جي سڀ کان سٺن ۽ سڀ کان مٿانهن آدمن مان هڪ آهي، ماڻهوءَ ۾ ڪيئن پيدا ٿيو! ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اهو ماڻهوءَ جي کهڪاءَ جي آدمي جي آهستي آهستي وڌڻ، وڌيڪ نازڪ ۽ نرمل ٿيڻ، ۽ 'پاڻ' ۽ 'پنهنجي' کان جيئن پوءِ تيئن ٻاهر نڪرڻ ۽ پکڙڻ مان پيدا ٿيو آهي — تان جو اُن جي اثر جي دائري ۾ سڀيئي حس رکندڙ شيون داخل ٿي وڃن ٿيون. جيئن ئي ڪي ٿورا ماڻهو ڪٿي هن اعليٰ آدمي جو اظهار ڪن ٿا ۽ اُن تي عمل ڪن ٿا، تيئن آهو، مثال ٻڌجي ۽ سکيا جي صورت ۾، چوڌاري، ۽ خاص طرح نوجوان نسل ۾، پکڙجي ٿو، ۽ وڌندي وڌندي ۽ جيئن پوءِ تيئن زور وٺندي، اهو انساني سماج ۾ عام راءِ جي صورت اختيار ڪري وٺي ٿو."

ماڻهوءَ جي انهيءَ انسانيت يا ماڻهپي کي، جيڪو سيني ساهوارن لاءِ وقف هجي، پلماڌساڳي چئجي ٿـو.

پل مانسائي ماڻهوءَ جي ڪهڪاءَ ۽ همدرديءَ جي اوچي ۾ اوچي صورت ۽ آخري منزل آهي. قبيلي (بلڪ ڪٽنب يا خود پنهنجي پاڻ) کان شروع ٿيندي، انساني ڪهڪاءَ جي جبلت ساڻي قبيلن، پوءِ قوم، ان کان پوءِ نوع انساني ۽ آخر ۾ نوع حيوانيءَ تائين رسي ٿي. اها سدائين وڌندي، گهري ٿيندي ۽ پکڙندي رهي ٿي، ۽ جيئن پوءِ تيئن انساني دنيا جي حدبندين مان نڪرندي، هن ڌرتيءَ تي رهندڙ غير انساني، لامحدود جيو سرشٽي تائين پهچي ٿي. ان ۾ آخري منزل احساس يا جيو آتما جي عظيم بحر جو پرانهون کان پرانهون ڪنارو آهي. جتي به ڪي جسم آهن جيڪي رتائجن ٿا، ۽ جتي به ڪي روح آهن جيڪي رنجائجن ٿا آتي انساني قرب ۽ ڪهڪاءَ جي جل پريءَ کي، مرهم ۽ سماج جو فرشتو بڻجي، ضرور پهچڻ گهرجي.

٨ - زائد رواج ۽ ادارا

پوئلڳيءَ ۾ ماڻهو به رڍن وانگر آهن. هو ڪم ڪندا رهن ٿا ۽ ڳالهيون سوچيندا رهن ٿا، انهيءَ لاءِ نه ته آهي مفيد آهن يا سچيون آهن، پر ڇاڪاڻ ته ڪانئن اڳ وارن ماڻهن اهي ئي ڪم ڪيا هئا ۽ آهي ئي ڳالهيون سوچيون هيون ۽ ائين ئي سوچيون هيون. هو پنهنجن ابن ڏاڏن جو نقل ڪن ٿا. ماڻهن جي هرڪا پيڙهي ماڳين ئي رڪاوٽن تان ٽپي ٿي، جن تان سندن اڳيون پيڙهيون ٽپي لنگهيون هيون – جيتوڻيڪ اڪثر حالتن ۾ اهڙن ٽپن ڏيڻ جو اڳي جيڪڏهن ڪو ڪارج هو به سهي، پر هاڻي ان مان ڪين ڪو فائدو ڪونه ٿو ٿئي. ائين هو فقط پنهنجي ماضيءَ جو بت اوناڻين ٿا. اهائي قدامت جي پيروي پراڻي ۾ پراڻي ۽ سڀ کان وڏيڪ ٺڪار ۽ گهٽيندڙ غلامي آهي، جنهن ۾ اياسن کان انسان گرفتار رهندو اچي ٿو.

انساني تهذيب ويل گاڏيءَ مثل آهي. اها پنهنجي پٺيان ڪيتريون اهڙيون پراڻيون شيون گهليندي اڳتي وڌندي ٿي وڃي، جيڪي پنهنجي پنهنجي دور ۾ ته ٺيڪ ۽ مناسب هيون، پر هاڻي زائد بلڪ هاڃيڪار آهن. اهڙين زائد ۽ فضول شين ۾ نه رڳو اسان جون ڪيتريون زائد جبلتون اچي وڃن ٿيون، بلڪ ڪيتريون زائد رسمون، ڪيترا زائد عقيدا، آدرش، ۽ سماجي ادارا به اچي وڃن ٿا.

رسمون گهڻي قدر ماڻهوءَ جي جبلتن وانگر ئي آهن. اهي سماجي هلت چلت جون ٺهيل راهون آهن، جن تي ڪنهن قبيلي يا قوم جا سڀيئي فرد هلن ٿا. انهن کي قبيلائي يا قومي عادتون به چئي سگهجي ٿو.

عام طرح ائين سمجهيو آهي ته وحشي ماڻهو، جيڪو قدرتي ماحول ۾ گذاري ٿو، مهذب شخص کان ان ۾ بهتر آهي، جو هو جيئن چاهي ٿو تيئن ڪري سگهي ٿو. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. ائين سمجهڻ اسان جي وڏي غلطي آهي. وحشي ماڻهو ڪٿي به آزاد ڪونهي. سڄيءَ دنيا ۾ جتي وحشي قبيلا رهن ٿا، اتي اهي پنهنجن ريتن رسمن ۽ قاعدن قانونن ۾ ايترا ته جڪڙيل آهن، جو سندن روزمره جي زندگيءَ جو ڪوبه پهلو انهن جي گرفت کان ڇٽل ڪونهي – فرق رڳو هيءُ آهي ته اهي سندن قاعدا قانون لکيل صورت ۾ وٺن ڪونه آهن. هڪڙي ليکڪ جو چوڻ آهي ته "آفريڪا جي اونداهي کان اونداهي جهنگل ۾ رهندڙ مسڪين ماڻهن لاءِ به 'فيشن' اوترو ئي جان جو وبال آهي، جيترو تهذيب جي هن وڏي قيدخاني ۾ اسان سڌريل ماڻهن لاءِ."

آسٽريليا جي وحشيءَ کي ته اهو به اختيار ڪونهي ته هو ڪو پکي شڪار ڪري، ته ان کي پنهنجي مرضيءَ موجب کائي سگهي: هن کي اهو قبيلي جي سخت قاعدن پٽاندر

ورهائيندو آهي - يعني ڪيس اُن جي هڪڙي ننڍڪ ڪٽنب جي هڪ ڀاتيءَ ڪي، بي ٻئي ڪي، ته ڪوڙي ٽئين ڪي ڏيڻي آهي، وغيره وغيره.

ڏکڻ آمريڪا جي مٿنبا قبيلي ۾ "پرڻيل عورتن کي ڳئونءَ ۽ ٻواڙي جي گوشت کائڻ جي منع آهي، ۽ ڪنوارين ڇوڪرين کي ڪنهن به قسم جي گوشت ۽ ٻڻ هڪ قوت کان وڌيڪ ڏکيءَ مڇيءَ کائڻ جي موڪل ڪانهي."

آتان جي ماسوڊ قبيلي ۾ زالن کي هرڻ جي منڍي کائڻ کان منع ٿيل آهي؛ ڪين پنهنجي جهوپڙيءَ جي اندر چلهه جي ٻنيان هڪ پاسي کان لنگهي ٻئي پاسي وڃڻ جي اجازت نه آهي.

اڻ سڌريل يا نيم سڌريل ماڻهن ۾ هڪبئي سان ڏي وٺ جا ڏاڍا ڏکيا ۽ منجهائيندڙ طريقا ۽ قانون رائج آهن، جيڪي ڪين سندن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهن، جن تي عمل ڪرڻ هنن لاءِ لازم آهي. مقرر ٿيل دستور جي ٿوري به ڀڃڪڙي هو برداشت نٿا ڪري سگهن ۽ اُن جي هو شديد مخالفت ڪن ٿا.

وحشي ماڻهوءَ جي هن فطرتي دستور پسنديءَ ۽ بيتدل قانونن ۽ رواجن کي ڇهڻ پوڻ جي لاڙي کي ڏسندي، اسين هيٺينءَ سطح جي ماڻهن جي قدامت پسند طبيعت جو منطق سمجهي سگهون ٿا. جيڪا به ڳالهه اسان کي گذريل وقت کان ورثي ۾ مليل آهي، اُن لاءِ اسان جي دل ۾ گهڻو قدر ۽ وڏي عزت رهي ٿي. اسين اڃا پنهنجن وحشي ابن ڏاڏن کان سکيل هڪ هنڌ رڪجي بيهي رهڻ جي عادت مان جند ڇڏائي نه سگهيا آهيون.

هيٺينءَ سطح جي ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته پوشاڪ ۾ هڪبئي جو نقل ڪندا آهن. سندن اُها عادت اوتري

ٿي احمقانه آهي جيتري آفريڪا جي وحشي ماڻهن جي، جيڪي پڻ ساڳئي نموني پوشاڪ ۾ هڪٻئي جو نقل ڪندا آهن. اوهان ڏٺو هوندو ته زالون رڳو هڪٻئي کي ڏسي خاص قسم جون پوشاڪون ۽ ٽوپلا پائي پيون هلنديون آهن؛ سندن بدن جي بيهڪ، عمر ۽ مهانڊي مطابق اهي کين ٺهن ٿيون يا نٿيون ٺهن، تنهن جو ڪو خيال کين ڪونه رهندو آهي. ائين هو رڳو انهيءَ ڪري ڪن ٿيون، جو انهن شين جو 'فئشن' هلندو آهي. تمام ٿوريون ڪي زالون هونديون آهن، جن کي اهو خيال ۽ آها اصلي سڃاڻ هوندي آهي ته هي يا هُن نموني جي پوشاڪ سندن انفرادي شخصيت لي ٺهي به ٿي يا نه ٿي ٺهي. جڏهن اهڙو ڪو وقت آيو، جو زالون پاڻ ۾ حقيقي فن جي شناس پيدا ڪري سگهيون، ته منجهائن ڪيتريون هيئن عجائبخاني ڳڏين وانگر پاڻ کي ڏيکي ٺاهي، ڪڏهن به ٻاهر کين هلنديون — رڳو انهيءَ لاءِ ته پيون به پاڻ کي ائين ڏيکي ٺاهي نڪتيون هيون!

"ڏهائي" جو لفظ صفت آهي ۽ ڏهه لفظ مان نڪتو آهي. اسين پنهنجي انگن جي ان سرشتي کي "ڏهائي سرشتو" چئون ٿا، جنهن ۾ هيٺين قدر وارا ڏهه فوري مٿين قدر جي هڪ برابر آهن — جيئن ڏهه ايڪا هڪ ڏهاڪو ڏهه ڏهاڪا هڪ سئو، ڏهه سو هڪ هزار، وغيره وغيره.

اسين هيءُ ڏهن جو سرشتو ڇو ٿا ڪم آڻيون؟ ڇو نه ٺ ٺان جو، پنجن جو، يا ٻارنهن جو سرشتو ڪم آڻيون؟ ڇا اسين ڏهن جو سرشتو انهيءَ لاءِ ڪم ٿا آڻيون، جو اهو سولي ۾ سولو يا سڀني ۾ سٺو سرشتو آهي؟ ائين ته نه آهي ته هيءُ سرشتو اسان جي مٿان گذريل زماني جي ڪن حالتن سبب مڙهيو ويو آهي؟ اسين نٿي هوندي ڪان اهو ڏهن جو سرشتو سکون ٿا ۽ ڪم آڻيون ٿا ۽ ان تي اسين هري

ويجهون تائين اسان کي ٻئي ڪنهن سرشتي جي ڪڏهن ڪا خبر ڪانه ٿي پوي — ۽ اسان ۾ وڏي گھٽائي اهڙن اکيون ٻوٽي هلندڙن مشيني قسم جي ماڻهن جي آهي، جو اسان کي اها ڳالهه ڏيان ۾ ئي ڪڏهن ڪانه ٿي اچي ته ڳڻپ جو يا انگن جو ٻيو به ڪو سرشتو ممڪن ٿي سگھي ٿو.

هيءُ ڏهائيءَ جو سرشتو هرويرو نه سولي ۾ سولو ۽ نه سٺي ۾ سٺو سرشتو آهي. ماڻهن اهو سرشتو انهيءَ لاءِ قبول ڪونه ڪيو آهي. ماڻهن اهو انهيءَ ڪري قبوليو آهي، جو انساني ارتقا جي اوائلي منزلن تي ڪي اهڙيون حالتون رونما ٿيون، جن ۾ ڪين هن سرشتي کي ڪم آڻڻو پيو، ۽ انهن اهو مٿن مڙهجي ويو.

ان دور ۾ جڏهن رياضيءَ جو علم ڪونه هو — جاميٽري به ڪانه هئي، نه ٽرگناميٽري، نه الجبرا ۽ نه وري ڪو انگن حساب جو ئي علم هو — تڏهن ماڻهو پنهنجين آڱرين تي ڳڻيندا هئا. هو دل ۾ فقط خيال ڪري، ڳڻي ڪونه سگھندا هئا، ۽ نه وري هنن اڃا ڪي انگ يا رياضيءَ جون ٻيون ڪي نشانيون ئي ٺاهيون هيون. چاڪاڻ جو رياضيءَ جو علم آڱرين تي شروع ٿيو، ۽ چاڪاڻ جو ماڻهوءَ کي هٿن تي ڏهه آڱريون آهن، انهن حالتن هيٺ ۽ انهيءَ سبب ڪري ڳڻپ جو هيءُ ”ڏهن جو سرشتو“ جڙيو ۽ شايد هميشه لاءِ بني نوع انسان جي مٿان مڙهجي ويو.

جيڪڏهن ماڻهوءَ جي هر هڪ هٿ تي پنجن بدران چار آڱريون هجن ها، ته شايد اڄ ونس ڏهن جي سرشتي بدران اٺن جو سرشتو رائج هجي ها. اٺن جو سرشتو اڄ به آهڙوئي سٺو باڪ ڪجهه پاڻ ٻهتر ٿئي ها، جهڙو ڏهن جو سرشتو.

جيڪڏهن ماڻهوءَ جي هر هڪ هٿ تي پنجن بدران ڇهه آڱريون هجن ها، ته اڄ پڪ ئي پڪ اسان وٽ ٻارنهن جو سرشتو موجود هجي ها، جنهن کي اسين ڏون — ڏهائي سرشتو سڏيون ها، جيڪو سچ پچ ته هاڻوڪي سرشتي کان گھڻو

بهتر ثابت ٿي ها.

ٻارنهن جو سرشتو ڏهن جي سرشتي کان وڌيڪ لچڪ وارو ثابت ٿي سگهيو ٿي. ڏهه رڳو ٻن ۽ پنجن سان ونڊجي سگهن ٿا. ٻارنهن کي ٻن، ٽن، چئن ۽ ڇهن سان ونڊي سگهجي ٿو. ڏهائي سرشتي ۾ ڳڻپ فقط ايڪي، ٻڪي، پنجي، ڏهي ۾ يا ڏهي جي ڪنهن ضرب اپت ۾ ٿي سگهي ٿي؛ پر ڏون-ڏهائي سرشتي ۾ ايڪي، ٻڪي، ٽڪي، چونڪي، ڇڪي، ٻارهئي يا ٻارنهن جي ڪنهن ضرب اپت سان ڪري سگهجي ٿي.

جڏهن اسين "جهڙي سٽ ٿهڙيون ٿي ويهون" چئون ٿا، يا اسان جي ڀهراڙيءَ ۾ ڪنهن ڏور جو ملهه "ڇهه ويهون ۽ ڏهه" ڪٿين ٿا، ته اها ڳڻپ پراڻي زائد آڱرين واري طريقي واري آهي- ڇاڪاڻ ته هڪ ماڻهوءَ جي هٿن ۽ پيرن جي آڱرين جو جوڙ "ويهه" آهي. ميڪسيڪو جا قديم ماڻهو ته اڄ به "ڪوڙيءَ" يا هڪ "ويهه" کي، انهيءَ آڱرين جي جوڙ جي خيال کان، خود "هڪ ماڻهوءَ" جي برابر سمجهندا آهن، ۽ ڪنهن مُلهه ڪٿيندي چوندا آهن: "ڇهه ڪوڙيون ۽ ڏهه" يا "ڇهه ماڻهو ۽ ڏهه"، وغيره. [ممڪن آهي ته اسان جي لطيف سائينءَ جي بيت "ڪوڙين ڪن سلام، اچيو آڻ اَن جي" ۾ به لفظ "ڪوڙي" "هڪ ماڻهوءَ" جي هٿن ۽ پيرن جي آڱرين جي خيال کان ڪم آيل هجي - جيئن پڻ هند به آيل آهي ته "هٿين پيرين مونڙين رڙهج انهيءَ رندا!" سنڌي ٻوليءَ جي اصطلاح "ويهن ئي نهن جو زور لائڻ" ۾ اهوئي هٿن پيرن جي آڱرين جي جوڙ ڏانهن اشارو آهي. لفظ "ڪوڙي" (اسم) يا "ڪوڙ" (صفت) ۾ به شايد اِن پراڻي زائد آڱرين جي ڳڻپ جو اشارو موجود آهي.]

گريڪ (يوناني) ۽ لئٽن (لاطيني) ٻوليون اڄ جيتوڻيڪ وجود ۾ آهن، پر اُنهن جو ڪو استعمال ڪونه ٿو ٿئي. انهيءَ ڪري هن وقت اهي زائد ٻوليون سڏي سگهجن ٿيون.

اڪثر ٻولين ۾ اهڙا لفظ آهن، جن جا ڪي اکر ڪونه اچاريا آهن. مثلاً انگريزيءَ جو لفظ Knight ("نائيٽ" = بهادر) وٺو. هن لفظ جا K ۽ gh ساڪت آهن. شروع ۾ ان لفظ جا اهي اکر اچاريا هئا، پر هاڻي اُن ۾ اهي اکر زائد آهن. جرمن ٻوليءَ ۾ اهو ساڳيو لفظ Knecht جي صورت ۾ آهي، ۽ آتي اُن جا K ۽ ch اکر اڄ به اچارجن ٿا. ساڳيءَ طرح فرينچ ٻوليءَ جو لفظ temps (معنيٰ وقت=time) آهي، پر اُن جا p ۽ s اکر هن ٻوليءَ ۾ ساڪت آهن – ۽ انهيءَ ڪري زائد آهن. بهرحال هيءُ لئٽن ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ اُن ۾ tempus جي صورت ۾ ڳالهائبو هو، يعني اُتي اُن جا اهي p ۽ s اکر پوريءَ طرح اچاريا هئا. اجڪلهه خاص طرح انگريزي ٻوليءَ جي اهڙن لفظن لاءِ ڪوشش هلي رهي آهي ته اهي اُئين لکيا وڃن، جيئن واڻي اچارجن ٿا – مثلاً لفظ though ("د و" = جيتوڻيڪ) کي tho جي اکري صورت ۾ لکيو وڃي، ڇاڪاڻ ته اُن ۾ ugh اکر ڪو نه ٿا اچارجن ۽ انهيءَ ڪري زائد آهن.

انگريزي ٻوليءَ جي الف بي جا 26 اکر آهن – اهي سڀ شروع ۾ شڪلين يا تصويرن جي صورت ۾ هئا. هن وقت جيڪا صورت انهن جي آهي، سا اصلوڪين تصويرن جا محض باقياتي نشان آهن. اهي مختلف اکر ماڻهن (قومن) جي هٿن مان گذرندي گذرندي، پنهنجي هاڻوڪين عجيب غريب شڪلين ۾ هزارين سالن جي پيچ ڊاهه کان پوءِ اسان تائين پهتا آهن. انگريزن کي اها الف–ب رومن لوڪن کان ملي، جن آها يونانين کان ورتي هئي. يونانين آها فنيقي لوڪن کان حاصل ڪئي هئي، جن نيل ندي‌ءَ جي واديءَ ۾ اڏيل مقبرن جي پٿرن تي انساني تاريخ جي قديم ابتدا ۾ اڪيريل تصويري مواد تان آها ڪئي هئي.

ڪهڙيءَ تحقيق کان پوءِ معلوم ڪيو ويو آهي ته

انگريزي الف ـ ب جو پهريون اکر A باز جي تصوير جو باقي نشان آهي، جيڪو هزارن سالن جي پيچ ڏاهه کان پوءِ ان صورت ۾ اسان تائين پهتو آهي، ائين B اصل ۾ ٻگهه پکيءَ جي تصوير هئي، C تخت جي؛ D هٽ جي؛ F ڇيلاٽي جي؛ H ڀرڻ جي؛ K پيالي جي، L شينهن جي، M آلوءَ جي؛ R وات جي؛ S باغ جي؛ T ڦاهيءَ جي؛ X ڪرسيءَ جي نيڪ جي؛ ۽ Z بدڪ جي.

انساني شاديءَ جو اوائلي نمونو "زوريءَ کڻي شادي ڪرڻ" جو هو. مڙسُ، گهڻو ڪري ٻئي قبيلي مان، زال ڇورائي، زوريءَ کڻي ويندو هو.

اها زوريءَ کڻڻ ۽ شادي ڪرڻ جي ڳالهه ايتري تہ ڳنڍيل ۽ هڪ ٿي ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندڙ شيءِ آهي، جو ڪيتروئي ڏگهو عرصو، جڏهن ان جي ڪا ضرورت نہ باقي ڪانہ رهي هئي، تہ بہ گهڻو ڪري هرهنڌ ڪنوار کي زوريءَ کڻي وڃڻ جو ڍونگ ٻوريءَ منجهيدڪيءَ سان رچايو ويندو هو. ائين پوءِ آهستي ٿيندي ٿيندي، هاڻي اها ڳالهه فقط هڪ رسم جي صورت ۾ وڃي اسان وٽ باقي رهي آهي.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ شاديءَ جون جيڪي رسمون اڄ ادا ٿين ٿيون، انهن ۾ گهڻيون وڳو قديم زماني جي اهڙين ڳالهين جون باقي بچيل زائد نشانيون آهن. مڱڻي جي مُنڊي پراڻي دور جي ان ڳالهه جي علامت طور اڄ تائين اسان وٽ هلندي ٿي اچي، جڏهن زال مڙس جي غلامي ۽ ٻيلپو قبول ڪندي هئي ۽ ان سلسلي ۾ مڙسُ ڪيس ٻانهن يا ٽنگن ۾ ڪڙيون پاوائي ڇڏيندو هو. گهوٽ جو پنهنجي آهنر سان گڏ شاديءَ ۾ اچڻُ زال کي زوريءَ کڻڻ جي قديم مهم ٿي سنبري وڃڻ جي علامت آهي. ڪيترن ملڪن ۾، خاص طرح يورپ ۾، شاديءَ کان پوءِ گهوٽ ڪنوار پنهنجو ڳوٺ يا شهر ڇڏي، ڪجهہ ڏينهن ٻئي هنڌ ڪٿي وڃي اڪيلا گذاريندا آهن. اهو

زال ڪي زوريءَ ڪٺي يا ڀڄائي، ڪجهه ڏينهن ڪٽي وڃي لڪي گذارڻ جي برابر آهي. شادين ۾ آتشبازي ۽ بندوقن جا هوائي فير ڪرڻ به آن ساڳئي زوريءَ ڪڍڻ واري قديم شاديءَ جي نموني جا باقياتي نشان آهي.

دنيا جي سڀني ملڪن ۾، جتي سلطاني راڄ بدلجي جمهوري راڄ جي شڪل ورتي آهي، پراڻي نظام جون ڪيتريون ئي زائد ڳالهيون باقي رهجي ويل ڏسي سگهجن ٿيون. انگلنڊ ۾ هائوس آف لارڊس جو وجود يا خود بادشاه جو وجود اتان جي قديم سلطاني راڄ جا زائد نشان آهن. پراڻي دور ۾، آتي هائوس آف لارڊس (دارالامرا) بادشاه کان پوءِ، وڏي ۾ وڏو ۽ طاقتور قانون‌ساز ادارو هوندو هو. پر هاڻي آن جا سمورا اختيار هائوس آف ڪامنس (دارالعوام) جي هٿ ۾ اچي چڪا آهن، جيڪو عوام جو وڏيڪ خيرخواهه ۽ حقيقي ترجمان آهي. اصل ۾ بادشاه جا اختيار غير محدود هوندا هئا، پر آهي ڀهريائين هائوس آف لارڊس ۽ پوءِ آهستي آهستي هائوس آف ڪامنس سڀ جا سڀ ڪانئس کسي پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيا، ۽ هينئر اتان جو بادشاهه پراڻي سلطاني راڄ جي هڪ زائد نشانيءَ کان سواءِ ٻي ڪا خاص حيثيت ڪانه ٿو رکي.

اسان جو موجوده صنعتڪاري سرشتو، جيڪو مقابلي يا چٽاڀيٽيءَ تي هلندڙ آهي، سو به هڪ زائد سرشتو آهي. اهو اسان وٽ گذريل وقت جي تصادمي دورن جي هڪ باقيات آهي. اهو دراصل ويڙهه يا لڙائيءَ جو ئي هڪ نمونو آهي، جيڪو اجوڪيءَ باهمي تعاون ۽ ڀورهئي جي ورهاست واريءَ دنيا لاءِ ٺيڪ نه آهي. مٿينءَ سطح جا ماڻهو محبتي ۽ سهڪاري انسان آهن؛ منجهن پاڻ کي ٻئي جي جاءِ تي رکي سوچڻ ۽ ويچارڻ جو مادو آهي. هنن جو آدرش آهي: ڀوري ڀني يا ورهائيءَ جي سوالهري اصول تي هلڻ. پر ان هوندي به اسان جو صنعتڪاري سرشتو اسان کي هڪٻئي سان 'وڙهڻ' تي مجبور ڪري ٿو. اسان

۾ پائيءَ جي اصول کي مروج ڪرڻ جي بدران، اهو اسان کي هڪبئي کي هڙپ ڪرڻ ۽ ڳهي ڇڏڻ تي مجبور ڪري ٿو. ۽ جاڪاڻ ته اهو ڦاٽوڪي دور جي خيالن کان ايترو ابتڙ ۽ پري آهي، تنهنڪري خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ضرور ناڪام ثابت ٿيندو ۽ ختم ٿيندو. اهو هوندئن ئي ختم ٿيڻ جي ڪافي ويجهو اچي پهتو آهي، ۽ ان جي جاءِ ترت ئي انساني همدرديءَ ۽ رڻائتي سهڪار وارو سرشتو والارڻ وارو آهي.

اهڙيءَ طرح، جنهن به پاسي اسين ڏسون ٿا، ته انئين ٿو معلوم ٿئي ته مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي نام نهاد ”تهذيب“ بيءَ ڪنهن شيءِ مان ڏهيل يا فقط هڪ روپ مٽايل شيءِ آهي، ۽ جنهن اصل شيءِ منجهان اها نڪتل يا ڏهيل آهي، اها آهي وحشي ماڻهوءَ جي ”تهذيب“. انئين هين بنيل ڏهيل ”تهذيب“ ۾ اسين هر هنڌ پراڻين ۽ ختم ٿيندڙ شين جي سلسلي جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ڏسون ٿا — رسمون ۽ رواج، قاعدا ۽ قانون، عقيدا، ٻوليون، آدرش ۽ ادارا، ۽ ٻيون گهڻيون اهڙيون شيون — جيڪي هينئر مدي خارج آهن ۽ ڪم کان نڪري چڪيون آهن، پر آهي اسان وٽ پنهنجي سڙهينگ حالت ۾ اجا موجود آهن ۽ گهلجي رهيون آهن — بلڪل انئين جيئن اسان جي پيٽ ۾ زائد آنڊي جو ضميمو (Vermiform appendix) آهي، يا جيئن اسان جي بت تي وارن جو تهه پيٺل آهي، ۽ جيئن اسان جي طبيعت ۾ شڪار ڪرڻ ۽ وڙهڻ جون جبلتون باقي آهن.

انهو اسان جي بنيادي فائدي جو مسئلو آهي ته اسين اهڙين زائد شين ۽ ڳالهين کي سڃاڻون ۽ انهن کان باخبر هجون، ته جيئن انهن مان اسين وڌيڪ سوائپ سان پاڻ ڇڏائي سگهون، ۽ انهن کان پوريءَ طرح نجات حاصل ڪري، وڌيڪ انساني ڀلائيءَ لاءِ هڪ بهتر دنيا جي تعمير ۾ پنهنجين ڪوشش کي زياده تيز ۽ ڪامياب ڪري سگهون.